

ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ ԵՎ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՈՋ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ 4

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
«ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՊԱՅՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ» ՊՈԱԿ

ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

Գիտական հոդվածների ժողովածու

IV

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ, НАУКИ, КУЛЬТУРЫ И СПОРТА
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
«СЛУЖБА ПО ОХРАНЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ СРЕДЫ И ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ
МУЗЕЕВ-ЗАПОВЕДНИКОВ» ГНО

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ

Сборник научных статей

IV

MINISTRY OF EDUCATION, SCIENCE, CULTURE AND SPORT
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
“SERVICE FOR THE PROTECTION OF HISTORICAL ENVIRONMENT AND
CULTURAL MUSEUM-RESERVATIONS” NCSO

HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE

Collection of scientific articles

IV

ԵՐԵՎԱՆ – ЕРЕВАН – YEREVAN
2023

ՀՏԴ 904:008:069

ԳՄԴ 79.0

Պ 300

Ժողովածուն հրատարակության է երաշխավորել ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի գիտական խորհուրդը:

Գլխավոր խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր **Աշոտ Փիլիպոսյան**
խմբագիրներ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ **Լիաննա Գևորգյան, Հասմիկ Սիմոնյան, Հասմիկ Հովակիմյան**
Գեղարվեստական ձևավորումը՝ **Լիլիթ Գևորգյանի**

Պ 300 Պատմամշակութային ժառանգություն IV: Գիտական հոդվածների ժողովածու.-Եր.: «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, 2023.- 252 էջ:

Հոդվածների ընտրանին ներառում է հայկական և համաշխարհային պատմամշակութային ժառանգության պահպանությանը, ուսումնասիրությանը, օգտագործմանն ու հանրահռչակմանը նվիրված հայ և օտարերկրացի մասնագետների գիտական հոդվածներն ու հաղորդումները: Այն նախատեսված է Մերձավոր Արևելքի և Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային հարուստ ժառանգության տարբեր խնդիրներով զբաղվող մասնագետների, հնամարդաբանների, թանգարանագետների, բուհերի հումանիտար ֆակուլտետների դասախոսների, ուսուցիչների, ուսանողների և ոլորտով հետաքրքրվող անձանց համար:

Ժողովածուն հրատարակվում է ՀՀ Գիտության Կոմիտեի «Ուրարտագիտական հետազոտությունների սեկտորի ստեղծում» ենթակառուցվածքի պահպանման ու զարգացման գիտական ծրագրի շրջանակներում:

ՀՏԴ 904:008:069

ԳՄԴ 79.0

ISBN 978-9939-867-56-4

© «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, 2023

**«ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ» ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ
ՆՈՐ ԶԵՎԱԶԱՓՈՎ
(Առաջաբանի փոխարեն)**

ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի ղեկավարության և գիտամեթոդական խորհրդի համատեղ որոշմամբ, նախատեսված էր, որ «Պատմամշակութային ժառանգություն» խորագրով պարբերական ժողովածուն պիտի ներառեր Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից տարածքների պատմամշակութային ժառանգությանը, պատմաճարտարապետական, պատմահնագիտական և պատմամշակութային արգելոցներին ու արգելոց-թանգարաններին, դրանցում պահվող ու ցուցադրվող արտեֆակտներին, ինչպես նաև ոլորտի հայտնի մասնագետների ու երախտավորների բեղուն գործունեությանը նվիրված գիտական, վերլուծական հոդվածներ ու հաղորդումներ: 2014-2016 թթ. հրատարակված երեք համարներում տեղ են գտել շուրջ չորս տասնյակ հրապարակումներ, որոնք վերաբերում են Հայկական լեռնաշխարհի, ՀՀ ներկայիս տարածքի, Արցախի մշակութային ժառանգության, հայկական գաղթօջախների պատմական անցյալի, հայրենի հուշարձանների վերականգնման ու ամրակայման խնդիրների, հուշարձանների պահպանությանը միտված նոր ձեռնարկումների, հետխորհրդային շրջանի նորանկախ երկրներում այդ ոլորտում ընդունված օրենսդրական նոր ակտերի, դրանց ընդհանրությունների ու տարբերությունների, տարածաշրջանի ու արտերկրի մի շարք հնավայրերում ներկայումս իրականացվող ուսումնասիրությունների և այլնի մասին: Դրանք, անշուշտ, նպաստել են պատմամշակութային ժառանգության պահպանության քաղաքականության մեջ նոր մոտեցումների մշակման և շարժական ու անշարժ հուշարձանների հետազոտման ու հանրահռչակման գործին: Իզուր չէ, որ նշված ժամանակահատվածում ժողովածուի համարների ստեղծմանը պարբերաբար մասնակցել են նաև հանրապետության տարբեր գիտական հիմնարկների (ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության, Արևելագիտության, Արվեստի ինստիտուտներ, Հայաստանի պատմության, Երևանի քաղաքի պատմության, «Էրեբունի» թանգարաններ, Երևանի պետական և Խ. Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական համալսարաններ և այլն) և արտերկրի (Ռուսաստանի Դաշնություն, Բելառուս, Ուկրաինա, Վրաստան, Լեհաստան, Իտալիա) մեր գործընկերներն ու ոլորտի ճանաչված մասնագետները: Սա, իրավամբ, արժևորում է կատարված աշխատանքը, և միևնույն ժամանակ պարտավորեցնում՝ նոր, ավելի հիմնավոր, արդիական եղանակների ու մոտեցումների մշակում ոլորտին առնչվող բազմաբնույթ հիմնախնդիրների վերհանման, հետազոտման ու բարձրաձայնման համար: Այս ամենով

հանդերձ, անցած տարիների աշխատանքի արդյունքները ցույց են տվել նաև այն բացերն ու թերացումները, որ կան ժողովածուի հաջորդական համարների հրատարակության գործում: Խոսքը, ի մասնավորի, վերաբերում է ժողովածուի ձևաչափին: Մինչ այժմ այն հրատարակվել է A5 (60x841/16) ֆորմատով, ինչն փոքրացրել է ժողովածուի յուրաքանչյուր էջի մակերեսը, դրանով իսկ հաճախ թերընկալելի դարձնելով՝ հուշարձանների լուսանկարների, չափագրությունների, հանույթների, կտրվածքների և այլ տեղեկատվական նյութերի պատշաճ մատուցումը: Հաշվի առնելով նշվածը, «Պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի գիտամեթոդական խորհուրդը 2022 թ. որոշում է կայացրել փոխել ժողովածուի տեխնիկական չափորոշիչերը: Այսուհետև նրա նոր համարները կներկայացվեն B5 (70x1001/16) ձևաչափով: Վաղուց արդեն այդ ֆորմատով են հրատարակվում ոլորտի հայաստանյան («Պատմաբանասիրական հանդես», «Լրաբեր», «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», «Հին Արևելք», «Արամագր» և այլն) և արտերկրի բազմաթիվ ամսագրեր ու պարբերականներ, ինչը հնարավորություն է տալիս ավելի մատչելի, գիտական, ընթերցանելի և ընկալելի դարձնել ներկայացվող յուրաքանչյուր հոդվածի կամ հաղորդման և՛ տեքստը, և՛ աղյուսակների հավելվածը:

Նոր ձևաչափով հրատարակվելիք «Պատմամշակութային ժառանգություն» պարբերական ժողովածուի համարները դարձյալ միտված են լինելու Հայկական լեռնաշխարհի, հարակից տարածքների, հայկական գաղթօջախների հարուստ ու բազմաբնույթ պատմամշակութային ժառանգության, թանգարանային գործի ու արժեքների, ինչպես նաև ոլորտի այլ հիմնահերթին առնչվող գիտական հոդվածների ու հաղորդումների հրապարակմանը: Եվ դրա ժամանակին, պատշաճ ու թիրախային իրականացման կարևոր գործում «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի ղեկավարությունն ու գիտամեթոդական խորհուրդն ակնկալում են հայ և այլազգի փորձառու գիտնականների, ինչպես նաև սկսնակ, երիտասարդ և շնորհալի մասնագետների համակողմանի աջակցությունը:

«Պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի
գիտնական քարտուղար,
պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Աշոտ Փիլիպոսյան

ԵՓՐԱՏՅԱՆ ԿՈՆՏԱԿՏԱՅԻՆ ԳՈՏՈՒ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԴԱՐՊԱՍԸ. ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԴԱՇՏԸ

***Քանալի բառեր.** Հայկական լեռնաշխարհի, կուր-արաքսյան մշակույթ, Եփրատ, Երզնկա (Երզնջան), ռելեֆ, կլիմա*

Ներածություն

Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավային եզրերով ընկած կոնտակտային գոտում նվիրված մեր նախորդ աշխատության մեջ նշվել էր, որ դրա հյուսիսային հատվածի աշխարհաքաղաքական դերը, որը ներառում էր Երզնկայի դաշտը և Կամախի շրջանը, սույն աշխարհաքաղաքական միջավայրում առաջին հերթին պայմանավորված էր ոչ թե տնտեսական ներուժով, այլ այն հանգամանքով, որ վերջինս՝ Երզրումի դաշտի միջնորդավորմամբ, հանդիսանում էր մի յուրատեսակ կամուրջ Այսրկովկասի և Ճոփը-Աղձնիքի, նաև խոշոր հաշվով փոքրասիական քաղաքակրթական տարածաշրջանների միջև¹: Ըստ այդմ էլ Երզնկայի դաշտին տրվել էր «հյուսիսային դարպասներ» բնորոշումը, ինչը տեսանելի է հնագիտորեն և գրավոր աղբյուրներով վերականգնվող պատմական տարբեր դարաշրջաններում:

Երզնկայի դաշտի վերաբերյալ առկա գրավոր և հնագիտական տվյալների համադրումը ցույց է տալիս, որ ողջ տեսանելի անցյալում՝

1) Երզնկայի դաշտում վկայված չեն քիչ թե շատ խոշոր կամ կայուն քաղաքական միավորներ,

2) այս տարածքի նկատմամբ որևէ այլ պետականության ազդեցությունը կարծես նոմինալ բնույթ ունի,

3) Երզնկայի դաշտը առնվազն մ.թ.ա. II հազ. կեսերից ընդհուպ մինչև վաղ քրիստոնեական (հայկական) դարաշրջան աչքի էր ընկնում հոգևոր-պաշտամունքային արտակարգ կարևոր նշանակությամբ (տես ստորև համապատասխան բաժինը),

4) այստեղով էին անցնում մ.թ.ա. IV հազ. սկսած, տարբեր միգրացիոն ալիքներ, որոնք իրենց հետքը պետք է թողնեին տարածաշրջանի էթնիկ-լեզվական և մշակութային պատկերի վրա:

Վերոհիշյալ և այլ առանձնահատկություններ ստիպում են հիմնավոր-

¹ Քոսյան 2010 (Երզնկայի դաշտի ուրարտական հնավայր Այթընթեփեի և այս տարածաշրջանի կրոնապաշտամունքային նշանակության մասին); Косрян 2016 (Երզնկայի դաշտի աշխարհա-քաղաքական դերի մասին՝ շ. 70) և Kosyan 2017 (կոնտակտային գոտու ընդհանուր բնութագրի մասին):

րապես անդրադառնալ Երզնկայի դաշտի աշխարհաքաղաքական և մշակութային դերին որպես յուրատեսակ կոնտակտային գոտու դրսևորում:

Սույն հոդվածում կներկայացնենք Երզնկայի դաշտի աշխարհագրական, երկրաբանական-կլիմայաբանական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև այս տարածաշրջանի հնագիտական պատկերը նորագույն ուսումնասիրությունների լույսի ներքո:

Երզնկայի դաշտի աշխարհագրական-կլիմայական բնութագրիչները (դիրք, ռելիեֆ և կլիմա)

Քննության առարկա տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական նշանակությունը սերտորեն կապված է և զգալիորեն պայմանավորված է հարակից շրջանների համեմատությամբ Երզնկայի դաշտի առանձնահատուկ աշխարհագրական դիրքով, երկրաբանական կառուցվածքով և կլիմայական բնութագրիչներով: Ստորև քննարկենք Երզնկայի դաշտի բնութագրիչները, ինչը թույլ կտա պարզաբանել խնդրո առարկա տարածաշրջանի զարգացման առանձնահատկությունները:

Երզնկայի շրջանը (դաշտը հարակից տարածքներով) գտնվում է ծովի մակերևույթից շուրջ 1200 մ բարձրության վրա: Այն բոլոր կողմերից լեռնաշղթաներով պարփակված և սուր անկյունով դեպի արևելք ուղղված մի եռանկյունաձև տարածք է: Այս շրջանը իր հարևաններից անջատված է հյուսիս-արևմուտքից դեպի հարավ-արևելք (ներկայիս Զիմեն և Էսենջե [Նախկինում՝ Քեշիշ]) և հարավ-արևմուտքից դեպի արևելք և հյուսիս-արևելք [Մուլագուր (հայկ. Մնձուր) և Մերջան] ձգվող մի շարք լեռնաշղթաներով (բարձրությունը՝ 3000-3500 մետր), որոնք հանդիպում են միմյանց Եփրատի հոսանքի շրջանում: Հենց այստեղով է անցնում Այսրկովկասից և Երզրումից դեպի արևմուտք տանող ժամանակակից ճանապարհը, որն այնուհետև Երզնկա քաղաքից ուղղվում է դեպի Փոքր Ասիա Երզնկայի դաշտի հյուսիսային մասով: Արևմուտքում Երզնկայի դաշտը սահմանափակվում է խոշոր լեռնազանգվածով, որի ամենաբարձր գագաթը Երզնկայից արևմուտք գտնվող Ներկայիս Քարադաղ լեռն է (3030 մ)²: Երզնկայի դաշտը հյուսիս-արևելքից դեպի հարավ-արևմուտք ձգվում է շուրջ 30 կմ: Լայնությունը կազմում է մոտավորապես 10-15 կմ³: Դժվար է ասել, արդյոք Երզնկայի դաշտի հյուսիսային մասով՝ Ռեֆահիեով դեպի Փոքր Ասիա տանող ժամանակակից

² Հայ մատենագրության մեջ այն հայտնի է որպես Սեպուհ կամ Գոհանամ, որը բացառիկ նշանակություն ունեւր քրիստոնեական Հայաստանում (թերևս, նաև մինչքրիստոնեական շրջանում) կապված հայոց հեթանոսական դիցարանի գլխավոր աստված Արամազդի պաշտամունքի և Գրիգոր Լուսավորչի գործունեության հետ:

³ Parker et al. 1995, 154.

ճանապարհը գործում էր նաև հնում⁴: Փաստացի, հարավ և արևմուտք՝ դեպի Խարբերդի դաշտ և Դիվրիդի Երզնկայի դաշտի հարավում գտնվող Զեմախ (պատմական՝ Կամախ) կարելի է հասնել միայն մի ճանապարհով՝ Եփրատի հոսանքով շարժվելով մինչև Ներկայիս Զեմալիե (պատմական՝ Ակն), այնտեղից էլ հարավ և արևմուտք⁵: Երզնկայի դաշտի այս մեկուսացած դիրքը Հայկական լեռնաշխարհի այս հատվածի քաղաքական և հոգևոր-մշակութային համայնապատկերում, կապված հստակ ընդգծված բնական սահմանների առկայության հետ, չէր կարող իր հետքը չթողնել նրա ողջ պատմության վրա, ինչը ավելի քան ակնհայտ է մ.թ.ա. IV-I հազ. ընթացքում, նաև վաղ միջնադարում:

Երզնկայի դաշտով է անցնում այսպես կոչված «հյուսիս-արևելաանատոլիական բեկվածքը», որը ձևավորվել է Ուշ Պլիոցենում և, որով պայմանավորված են այստեղ ընթացող տեկտոնիկ գործընթացները⁶: Վերջիններս դրսևորվում են ի դեմս այս շրջանի սեյսմիկ ակտիվության (բարձր մագնիտուդի հաճախակի ավերիչ երկրաշարժեր): Այն սկսվում է Արաբիայի և Եվրասիայի պլատֆորմների բախման շրջանից՝ Արաբական թերակղզուց և ընթանում է դեպի հյուսիսարևելք, անցնելով Ներկայիս Մարաշի շրջանով, Եփրատի վերին հոսանքներով դեպի Կարսի շրջան և Փոքր Կովկաս⁷: Դրա մի հատվածն անցում է Ներկայիս Հազար լճից հյուսիս-արևելք, մյուսը՝ ձգվում է լճից արևմուտք շուրջ 35 կմ: Երզնկայի շրջանից այն շարունակվում է դեպի Այսրկովկաս:

Երզնկայի դաշտը, ինչպես և դրանից հյուսիս և արևելք ընկած շրջանները (Երզրումի դաշտ, Դերջան, Բայբուրթ և այլն), չնայած գտնվում է ցամաքային կլիմայական գոտում, այսուհանդերձ, ձմեռն այստեղ համեմատաբար ցուրտ չէ, իսկ ամռանը՝ շատ ավելի տանելի: Այս առումով հետաքրքիր դիտարկում է առկա XIX դ. առաջին կեսին այստեղով անցած Ջ. Բրանտի մոտ: Հարևան Դերջանի մասին նա գրում է, որ «Տները կիսագետնափոր են, ինչպես հատուկ է հայկական ոճին», մինչդեռ Երզնկայի դաշտի մասին ասում է, որ «Տները այստեղ և դաշտավայրի բոլոր գյուղերում կառուցված են գետնի վրա... Կլիման այստեղ դաժան չէ, իսկ ամռանը տաք է»⁸:

⁴ Այսպես, ըստ Հ. Մանանդյանի հիմնարար ուսումնասիրության (**Մանանդյան** 1984, 219-255), Պոմպեյոսի կովկասյան արշավանքի երթուղին, ինչպես նաև Միհրդատ Եվպատորի նահանգը անցել են Հիմեն և Էսենջե լեռնաշղթաներից հյուսիս ընկած Սինորիա – Սատալա ճանապարհով, այլ ոչ Ռեֆահիեով. վերջինս կարծես ավելի ուշ շրջանից է գործել:

⁵ Դատելով մ.թ.ա. II հազ. երկրորդ կեսի խեթական սեպագրական տեքստերի տվյալներից, որոնք Ներկայացնում են խեթական արքաների (Թուդիալիյաս III, Սուպալիուլիումաս I և Մուրսիլիս II) ռազմական ձեռնարկումները դեպի Հայկական լեռնաշխարհ, խեթական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Հայաստ և Ազգի պետք է անցնեին Երզնկայի դաշտ Եփրատի հոսանքով տանող ճանապարհով (այդ մասին տես **Քոսյան** 2016-ի համապատասխան բաժինները):

⁶ Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից շրջաններում արձանագրված տեկտոնիկ գործընթացների ուսումնասիրությունը տես **Türkoğlu** 2009, 28ff.; նաև **Асланян** 1970, 366 стр. (ՀՀ համար):

⁷ **Pierce et al.** 1990, 189ff.

⁸ **Brant** 1836, 202.

Երզնկայի դաշտի բնակչության տնտեսավարման եղանակների և հնարավորությունների պարզաբանման տեսանկյունից որոշակի հետաքրքրություն կարող են ներկայացնել այս շրջանի հողային ռեսուրսների օգտագործման ներկայիս տոկոսաչափերը, որոնք վերցված են Թուրքիայի վիճակագրական ծառայության տեղեկագրից⁹: Ահա այսպիսի պատկեր են ներկայացնում այս շրջանի հողօգտագործման հնարավորությունները.

Վարելահողեր – 16.5%,

Այգիներ – 0.5%,

Արոտավայրեր – 17.5%,

Գյուղատնտեսական նպատակներին չծառայող հողեր – 65.2%:

Վերոհիշյալ տվյալները, իհարկե, չի կարելի մեխանիկորեն տեղափոխել հնագույն ժամանակների համատեքստ, հաշվի առնելով տարբեր ժամանակներում շրջակա միջավայրի հնարավոր փոփոխությունները և, հատկապես, Երզնկայի դաշտին բնորոշ ճահճակալումը: Այնուամենայնիվ, որոշ նախնական դիտարկումներ հնարավոր է կատարել: Դրանք թույլ են տալիս ենթադրելու, որ դաշտի շուրջ 1/6-ը կարող էր օգտագործվել որպես վարելահող, ևս 1/6-ը՝ արոտավայր: Ըստ Էոլթյան, այս տարածքի շուրջ 2/3-ը ներկայումս չի օգտագործվում երկրագործական նպատակների համար: Երզնկայի դաշտի ռելյեֆային և կլիմայական պայմանները միանգամայն նպաստավոր կարող էին լինել դրա բնակչության կենցաղում երկրագործական-անասնապահական տնտեսավարման բաղադրիչի առկայություն, սակայն ոչ գերակայություն ապահովելու համար:

Երզնկայի դաշտը հնագիտական տեսանկյունից

Երզնկայի դաշտի ռազմավարական կարևորության և տնտեսական լուրջ ներուժի համատեքստում բավական տարօրինակ է այստեղ հնավայրերի խիստ սակավությունը: Բացի վերը նշված Ալթընթեփեից, Ջիմիսթեփեից և առաջինի մոտակայքում գտնվող երկու այլ հնավայրերից (տես ստորև), այստեղ առայժմ այլ հնավայրեր չեն հայտնաբերվել: Հնարավոր է, իհարկե, որ դրա պատճառը անբավարար ուսումնասիրություններն են կամ Երզնկայի դաշտի երկրաբանական առանձնահատկությունները: Բանն այն է, որ դրա մի զգալի մասը ծածկված է ջրաբերովի հողաձածկույթով (alluvium), որը հետևանք է ինչպես շրջակա լեռներից անձրևաջրերի և ձյան հալոցքի ժամանակ գոյացած առվակների ներգործության, այնպես էլ Եփրատի մակարդակի տատանումների ընթացքում ջրաբերովի հողաձածկույթի նշանակալի կուտակումների: Դրա արդյունքում առկա հնավայրերը կարող են դժվարությամբ նշմարվել¹⁰:

⁹ Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye istatistik yıllığı 1971, Ankara, 1973 (ըստ՝ Zimansky 1985, 15).

¹⁰ Işıklı 2010, 267.

Երզնկայի դաշտում ճահճապատ տարածքները շատ են, ինչպես, օրինակ, ստորև հիշատակվող Saztepe հնավայրը, որը գտնվում է այդպիսի տարածքում: Հետաքրքիր է թուրք հնագետ Մ. Ըշքըլըի դիտարկումը այն մասին, որ աքեմենյան շրջանում նման երևույթ արդեն իսկ վկայված է արևմտյան Փոքր Ասիայում գտնվող Դասկիլեյոնի (աքեմենյան սատրապի նստավայրը) պարագայում¹¹: Երզնկայի դաշտի կենտրոնական, հարթավայրային շրջաններում նախկինում գոյություն ունեցած ճահիճների առկայության մասին կան նաև շատ ավելի վաղ շրջանի տեղեկություններ¹²:

Վերջերս մ.թ.ա. II հազ. խթթական տեքստերում հիշատակվող Հայասա քաղաքական միավորի տեղադրության առնչությամբ Մ. Ֆորլանինին, քննարկելով Երզնկայի դաշտի երկրաբանական նկարագիրը, հանդես եկավ, մեր կարծիքով, հետաքրքիր ենթադրությամբ¹³, որն ամրապնդում է վերոհիշյալ պատկերի հավաստիությունը: Ըստ նրա, Երզնկայի դաշտի երկրաբանական կառուցվածքը նույնական է Ճոփքի հարավում գտնվող Հագար լճին, որը նույնպես գտնվում է «հյուսիսանատոլիական բեկվածքի» վրա: Այն ռոմբաձև մեկուսացած իջվածք է, որի կենտրոնը հարթ է և Եփրատի ջրերը, հոսելով նեղ կիրճով, հազարամյակների ընթացքում ալլուվիալ կուտակումներ են ձևավորել այստեղ: Նա չի բացառում, որ նախապատմական ժամանակներում Երզնկայի դաշտի տեղում կարող էր լինել իսկ հաշվի առնելով այս շրջանի սեյսմիկ ակտիվությունը, չի կարելի բացառել դաշտավայրի հանկարծակի վերաձևավորման հնարավորությունը (լճագոյացում կամ հակառակը): Հեղինակի վերջին միտքը ակամայից ստիպում է հիշել ոչ շատ վաղ Եփրատի մակարդակի բարձրացման հետևանքով մ.թ.ա. XVIII դ. մերձեփրատյան Ճոփքի որոշ հնավայրերի (օրինակ, Իմիկուշադը, Դեղիմենթեփե և այլն) կենսագործունեության ավարտի մասին առաջ քաշված տեսակետը¹⁴: Եթե իրոք Եփրատի մակարդակը ինչ-ինչ պատճառով կարող էր բարձրանալ այնքան, որպեսզի ծածկեր գրեթե 40 մ բարձրություն ունեցող բլուրը, ապա դժվար չէ պատկերացնել թե ինչպիսի իրավիճակ կարող էր տիրել Երզնկայի դաշտում:

Եթե Երզնկայի դաշտը կամ դրա մի մասը ինչ-որ մի ժամանակ կարող էր իրենից ներկայացնել լիճ կամ առնվազն ճահճապատ տարածք, ապա իրոք հնարավոր է, որ այստեղ, հատկապես դրա առավել ցածրադիր մասերում դժվար է ակնկալել հնավայրերի (նաև բնակչության) մեծ քանակություն: Բնակավայրերը կարող էին գտնվել միայն դաշտի մի շարք բլուրների կամ

¹¹ **Işıklı** 2010, 269. Նա հղում է Ալթընթեփեի բլրի արևելյան լանջին գտնվող մ.թ.ա. VI դ. խոշոր բազիլիկ եկեղեցու հատակի խճանկարը, որտեղ պատկերված է թռչունների մեծ բազմություն (խճապատների վերականգնումը ըստ **Can** 2007; **Can** 2009). Ինչպեսզի այս ճահճոտ և թռչուններով հարուստ միջավայրը անվանում է «Bird Paradise»:

¹² **Brant** 1836, 202 («Դաշտավայրի կենտրոնը բավական ճահճոտ է և ցույց է տալիս աղակալման առկայություն»):

¹³ **Forlanini** 2017, 8-9.

¹⁴ **Konyar** 2006; նաև **Kosyan** 2013.

հրաբխային կազմությունն ունեցող ժայռերի վրա, կամ ուղղակի շրջակա լեռների լանջերին: Ստորև ներկայացնենք Երզնկայի դաշտի արևելյան հատվածում վերջին շրջանում իրականացված հնագիտական ուսումնասիրությունների արդյունքները, որոնք կարող են որոշակի պատկերացում տալ քննարկման առարկա տարածաշրջանի մասին: Նշենք, որ դաշտավայրի այլ շրջանների վերաբերյալ հնագիտական տվյալները գրեթե բացակայում են¹⁵:

Ալթընթեփե

Երզնկայի դաշտի ունեցած կարևոր ռազմավարական դիրքի մասին, կապված Երզնկա քաղաքից դեպի արևելք 17 կմ հեռավորության վրա գտնվող Ալթընթեփե հնավայրի հետ¹⁶, նշվել էր դեռևս վերջինիս առաջին ուսումնասիրողների կողմից¹⁷: Ալթընթեփեի ուրարտական շերտին (Ալթընթեփե I, նաև մոտակայքում գտնվող Ջիմինթեփե I) հաջորդող հետուրարտական՝ Աքեմենյան շերտը (Ալթընթեփե II և Ջիմինթեփե II) բնորոշող տպավորիչ սյունաշար կառույցը (ապադանան), ամրաշինությունը, գունագարդ խեցեղենը և մյուս բնութագրիչները թույլ են տվել ենթադրելու այստեղ արքեմենյան շրջանում խոշոր վարչական միավորի կենտրոն լինելու մասին¹⁸: Մինչև վերջին տարիները Երզնկայի դաշտի հնագիտական պատկերը կարծես սկսվում էր ուրարտական դարաշրջանից, ընդ որում մոտավորապես մ.թ.ա. VIII դ. վերջերից և շարունակվում արքեմենյան փուլում, ինչը հստակ վկայված է Ալթընթեփեի և Ջիմինթեփեի օրինակով: Սակայն վերջին ուսումնասիրությունները¹⁹, որոնք ընթացքի մեջ են, թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ Երզնկայի դաշտի այս հատվածում առկա են եղել բավական խոշոր բնակավայրեր դեռևս Վաղ բրոնզեդարից (կուր-արաքսյան փուլ)²⁰: Դրանցից են Küpesik Höyük-ը (Ալթընթեփեից 500 մետր արևմուտք, չափսերը՝ մոտ 200 x 100 մ, մշակութային շերտի հաստությունը շուրջ 6 մ), Küçük Höyük-ը Ալթընթեփեից 2 կմ հյուսիս՝ դեպի Üzümlü²¹, ինչպես նաև Saz

¹⁵ Վերջերս պեղումներ են սկսվել նաև Զեմախում (հայկ. Կամախ), որտեղ, սակայն, բացվել է միայն միջնադարյան շերտ (հնագետ Ս. Էրդողանի բանավոր հաղորդումը, 04.04.2018):

¹⁶ Ալթընթեփե հնավայրի պեղումների մասին տես՝ **Barnett and Gökçe** 1953; **Özgüç** 1961; 1966; 1969; **Emre** 1969; **Burney and Lang** 1971, 158-160; **Summers** 1993; **Karaosmanoğlu, Can, Korucu** 2007; **Karaosmanoğlu, Can, Korucu** 2008; **Karaosmanoğlu, Can, Korucu** 2012; **Işıkli** 2010 և այլն:

¹⁷ **Özgüç** 1966: 38 (ենթադրում էր, որ Ուրարտուի գոյության շրջանում այստեղ կարող էր գտնվել տերության արևմտյան սահմանային գոտու առավել կարևոր վարչական կենտրոնը):

¹⁸ **Summers** 1993. Հեղինակի կարծիքով, այստեղ կարող էր գտնվել արքեմենյան XIII սատրապության կենտրոնը (p. 96). Ալթընթեփեի առաջին ուսումնասիրողներից Թ. Օզգյուչի կարծիքով, դրա II շերտը նույնպես ուրարտական էր (**Özgüç** 1966; **Özgüç** 1969):

¹⁹ Տես՝ **Işıkli** 2010. Ալթընթեփեի և շրջակայքի հնագիտական պատկերի մասին շարադրանքը հղվում է այս ուսումնասիրությունից:

²⁰ **Işıkli** 2010, 267.

²¹ Այստեղ հայտնաբերվել է երկաթեդարյան փուլի խեցեղենի խոշոր քանակություն (**Ceylan** 2005, 23):

tepe-ն (բլրի բարձրությունը՝ 40 մ)՝ Ալթընթեփեից 2 կմ արևմուտք²²: Բացի սրանցից, Ալթընթեփեի և հյուսիսում գտնվող Էսենջե լեռան միջև ընկած դաշտի տարբեր շրջաններից հայտնաբերվել են որոշ քանակությամբ վատ պահպանված խեցեթեկորներ, որոնց թվագրումը և պատկանելությունը կոնկրետ հնագիտական փուլի պարզ չէ: Ալթընթեփեի և դրա շրջակայքի վերոհիշյալ հնավայրերից և պատահական գտածոներից հնարավոր է ենթադրել, որ այստեղ առկա են նաև մ.թ.ա. XX-XVIII դդ. բնակության հետքեր: Հայտնաբերված խեցեղենը թույլ է տալիս ենթադրել, որ այս փուլում Երզնկայի դաշտը կապված էր այսրկովկասյան մշակութային աշխարհի հետ, թերևս կազմելով դրա մասը²³:

Երզնկայի դաշտը հնագիտական տեսանկյունից քննարկելիս, հաշվի առնելով դրա աշխարհագրական դիրքը, բախվում ենք մի Էական խնդրի: Խոսքը այսրկովկասյան կուր-արաքսյան մշակույթի բնօրրանից սկսած մ.թ.ա. IV հազ. վերջերից մի քանի փուլերով ընթացած ծավալման²⁴ ուղիների մասին է: Այդ ծավալման առավել ակնառու վկայությունը Վերին Եփրատի ավազանում, գետի երկու կողմերում գտնվող կուր-արաքսյան մշակույթի ակնառու նյութեր պարունակող մի շարք հնավայրերն են՝ Նորշունթեփեն, Զորուջութեփեն, Թեփեջիքը, Արսլանթեփե-Մալաթիան և այլք: Նույնիսկ անգն աչքով կարելի է նկատել, որ կուր-արաքսյան տեղաշարժերը դեպի արևմուտք և հարավ-արևմուտք (դեպի Ճոփք, Մալաթիա, այնտեղից էլ Հյուսիսային Միջագետք և Սիրիա, ընդհուպ մինչև Պաղեստին) կարող էին ընթանալ երեք ճանապարհներով:

Առաջինը Երզնկայի դաշտն է, որն անմիջականորեն հարևան է կուր-արաքսյան մշակույթի բնօրրանի արևմտյան հատվածին (Երզրումի դաշտ, նաև Դերջան): Երզնկայի դաշտին արևելքից և հյուսիս-արևելքից անմիջականորեն հարևան Դերջանի և Երզրումի շրջաններում կուր-արաքսյան մշակույթի ակտիվ ներկայությունը հաստատող մի շարք հնավայրերի առկայությունը²⁵ լավագույն ապացույցը կարող է լինել հոգուտ այն ենթադրության, որ կուր-արաքսյան տեղաշարժերը հենց այստեղով կարող էին անցնել դեպի հարավ-արևելք:

²² Ինչպես և Kücük Höyük-ում, այստեղ նույնպես առկա է երկաթեդարյան խեցեղենի զգալի քանակություն, սակայն կառույցները մեծապես վնասված են, ինչը թույլ չի տալիս պարզելու բնակավայրի ճարտարապետությունը (Ceylan 2005: 23):

²³ Այս մասին տեղեկատվությունը մեզ պատրաստակամորեն տրամադրել է Ալթընթեփեն պեղող հնագետ Մ. Ա.Յըլմազը (Երզրումի Աթաթյուրքի անվան համալսարան, բանավոր տեղեկատվություն, 29. 03. 2018), ինչի համար իմ խորին շնորհակալությունն եմ հայտնում:

²⁴ Կուր-Արաքսյան մշակույթի ծավալման պատճառների և դրա ընդգրկած աշխարհագրական արեալի մասին առկա է ստվար մասնագիտական գրականություն (Кушнарева, Чубинишвили 1970, 49-50; Sagona 1984: 99-102; Batiuk 2005, 10-45 [on the theory of migrations and the Kura-Araxes migrations as well]; Kohl 2007, 86-102; Palumbi 2008: 7-12 [այս խնդրի ուսումնասիրման հանգամանալի պատմությունը]; Rothman and Kozbe 1997 և այլն): Մենք այստեղ չենք անդրադառնա այդ ծավալման պատճառներին, որը հատուկ ուսումնասիրության առարկա է:

²⁵ Երզրումի դաշտի (նաև դրա արևելյան հարևան Բասենի) Կուր-Արաքսյան փուլով թվագրվող պեղված և նախնական հետազոտության ենթարկված հնավայրերի քարտեզը և դրանց քննարկումը տես՝ Işıklı 2015:

Հաջորդ, ավելի արևելյան, սակայն անհամեմատ ավելի դժվարամատչ ճանապարհն ընթանում է Էրզրումից հարավ, հարավ-արևելք: Այն Էրզրումից մտնում է Արաքսի ակունքների շրջանը, այնուհետև Խնուսի դաշտով, Բյուրակնի լեռներով և Արածանիի հոսանքով դեպի Մշո դաշտ, որից հետո՝ արևմուտք²⁶: Այս ճանապարհը, անկախ դրա բարդություններից (լեռնային լանդշաֆտ, սառը կլիմա և այլն) նույնպես կարող էր օգտագործվել կուր-արաքսցիների կողմից, ինչի վկայություն կարելի է համարել Վանա լճի հյուսիսային, հյուսիս-արևելյան շրջաններից հայտնաբերված կուր-արաքսյան խեցեղենի առկայությունը առնվազն մ.թ.ա. 3000 թ. սահմաններում²⁷:

Բացառել չի կարելի, իհարկե, նաև էլ ավելի արևելյան, սակայն անհամեմատ երկար ճանապարհն Արարատյան դաշտից դեպի Վանա լճի արևելյան ավազան, այնուհետև լճի հյուսիսային ափերով դեպի արևմուտք: Սակայն, այնուամենայնիվ, նախապատվությունը պետք է տալ արևմտյան ուղուն, որպես առավել կարճ և մատչելի:

Ինչ վերաբերում է մ.թ.ա. II հազ. կեսերին (այսինքն այս տարածաշրջանի պատմության՝ խեթական սեպագիր աղբյուրներով լուսաբանվող դարաշրջանին), ապա առ այսօր որևէ իրեղեն ապացույց համապատասխան շերտի գոյության մասին հայտնաբերված չէ: Դա ավելի քան տարօրինակ է, եթե հաշվի առնենք, որ արևելքում խեթական տերության մի շարք արքաների կողմից իրականացված ռազմական գործողությունները ծավալվել են Երզնկայի դաշտի հարավում՝ Կամախ-Կեմախի շրջանում²⁸: Նշենք, որ ներկայումս Երզնկայի դաշտում պեղված հնավայրերից ոչ մեկը ուշերոնգեդարյան շերտ չի պարունակում:

Վերոհիշյալի լույսի ներքո ծագում է մեր ուսումնասիրության համար առաջնահերթ նշանակություն ունեցող մի խնդիր: Որն էր Երզնկայի դաշտի և դրա բնակչության դերակատարումը պատմական տարբեր ժամանակաշրջանների քաղաքական զարգացումների համատեքստում: Արդյոք դա նրա խաչմերուկային դիրքն էր, որը թույլ էր տալիս այստեղի հասարակություններին մշտական շփումների մեջ գտնվել իրենց մերձավոր և հեռավոր հարևանների հետ, դրանցից բխող դրական (ամուտրատնտեսական փոխհարաբերությունների ողջ սպեկտրով՝ երկրագործական և արհեստագործական արտադրություն, պարզ փոխանակում, տարանցիկ առևտուր, մշակութային ոլորտի ժամանակի նորամուծություններին հա-

²⁶ Այս ճանապարհի հանգամանալի նկարագրությունը տես անգլիացի սպա Քինսեյի հուշագրություններում, ով անցել է այստեղով 1814 թ. (Kinneir 1818, 365-380):

²⁷ Մ. Ռոթմանի և Գ. Կոզբեի կողմից ներկայացված Մշո դաշտի վաղերոնգեդարյան հնավայրերի նշանակալից ցանկը (18), որտեղ ներկայացված են կուր-արաքսյան մշակույթի II և III փուլերը, արդեն իսկ ցույց է տալիս, որ այն կրողների արտագաղթը վերոհիշյալ ճանապարհներից մեկով պետք է անցներ նաև այստեղով (Rothman and Kozbe 1997, 115):

²⁸ Խեթական արքա Ամունվանուս I-ի և պախիուվացի ապստամբների դեմ ճակատամարտը Կումմախայի մոտ ընդդեմ Հայասայի արքա Կարաննիսի (տեքստը՝ Kosyan 2006, 75, 77), Թուլխալիյաս II-ի և Սուպպիլուլիումաս I-ի համատեղ արշավանքի ընթացքում Կումմախայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը (տեքստը տես՝ Քոսյան 2016, 92-93):

ղորդակից լինելու լայն հնարավորություններ և այլն) և բացասական հետևանքներով (միգրացիոն ալիքների կամ արշավանքների ընթացում խոցելիության մեծ հավանականություն) հանդերձ:

Նկատի առնելով Երզնկայի դաշտի համեմատաբար փոքր տարածքը, ինչպես նաև խաչմերուկային դիրքը մի կողմից Երզրումի դաշտի, մյուս կողմից Ծոփքի միջև, ինչպես նաև խեթական տերության արևելյան քաղաքականության տեսադաշտում գտնվելը և պաշտամունքային կենտրոն լինելը, պետք է ենթադրել, որ այստեղի քաղաքական կազմավորումները հազիվ թե լուրջ ռազմաքաղաքական ներուժ ունենային: Սա մի տեսակ կոնտակտային գոտի էր խեթական աշխարհի և վերինեփրատյան տարածաշրջանի հյուսիսային ծայրագավառում: Իրավիճակը չէր կարող նշանակալից փոփոխություն կրել նաև Վանի թագավորության (Ուրարտու) գոյության շրջանում: Ալթընթեփեի անմիջական մերձակայքում ուրարտական ամրաշինության հետքերի բացակայությունը, սակայն միաժամանակ Ալթընթեփեում ուրարտական ներկայությունը հավաստող անժխտելի հետքերը կարող են հանգեցնել այն եզրակացության, որ Երզնկայի դաշտը, հավանաբար, ուրարտների համար ավելի շատ պաշտամունքային²⁹, հնարավոր է, բայց ոչ պարտադիր՝ նաև տնտեսական նշանակություն պետք է ունենար:

Պատմական տարբեր դարաշրջաններում Երզնկայի դաշտի ունեցած կրոնապաշտամունքային կարևոր դերակատարման մասին ենթադրությունը, ինչը առկա է Մեծ Հայքի գոյության շրջանում³⁰, էլ ավելի կամրապնդվեր մ.թ.ա. II հազ. առնչությամբ, եթե հնարավոր լիներ տեղայնացնել խեթական աղբյուրների Հայասան: Ներկայումս այդ խնդրի վերաբերյալ առաջարկված տեղադրությունները գերազանցապես շոշափում են Երզրումի դաշտը և հարակից շրջանները³¹, դեպի ուր, բնականաբար, ճանապարհը պետք է անցներ հենց Երզնկայի դաշտով: Սակայն, այնուամենայնիվ, Հայաստայի տեղադրության անորոշությունը չի կարող լրջորեն խոչընդոտել խեթա-հայաստական մի պայմանագրում³² որպես դրա կնքմանը վկա հայաստական աստվածների ցանկում հիշատակվող 13 աստվածությունների պաշտամունքային կենտրոնները հիմնականում Երզնկայի դաշտում տեղադրելու մասին ենթադրությանը:

²⁹ Տե՛ս՝ **Քոսյան** 2010, 22, 31.

³⁰ Այդ մասին ուղղակիորեն նշում են վաղ միջնադարյան հայ մատենագիրները (**Ագաթանգեղոս**, **Մովսես Խորենացի**, **Փավստոս Բուզանդ**):

³¹ Հայաստայի և Ազգիի տեղադրության մասին առկա կարծիքների տեսությունը տես **Del Monte und Tischler** 1978, 59f., 63f.; **Քոսյան** 2004, 43-45, 47-50; նաև **Քոսյան** 2013; **Kosyan** 2011, 90-92; **Kosyan** 2015, 273-274:

³² Պայմանագրի այդ հատվածը գիտական տառադարձմամբ կամ թարգմանաբար հրատարակվել է մի շարք հեղինակների կողմից (**Forrer** 1931, 6-8; **Ջահուկյան** 1987, 327-330; **Պետրոսյան** 2004, 222-224); ամբողջական հրատարակությունը տես՝ **Քոսյան** 2005:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ – ЛИТЕРАТУРА – BIBLIOGRAPHY

1. Մանանդյան 1984 – Զ. Մանանդյան, *Երկեր*, Երևան:
2. Պետրոսյան 2004 – Ա. Պետրոսյան, *Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները*, ՊԲՀ/2, 205-233:
3. Զահուկյան 1987 – Գ. Բ. Զահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան*, Երևան:
4. Քոսյան 2005 – Ա. Քոսյան, *Հայաստյի աստվածները* (KUB XXVI 39), ՄՄԱԵԺ, հ. XXIV, 444-457.
5. Քոսյան 2010 – Ա. Քոսյան, *Ուրարտական տերության ծայրագավառը (Ալթինթեպեի օրինակով)*. «Խալդյան զորությամբ...» (հողվածների ժողովածու նվիրված Բորիս Պիոտրովսկու 100-ամյակին), Երևան, 21-33.
6. Քոսյան 2013 – Ա. Քոսյան, *Վանից մինչև Եփրատ (հայոց վաղ պետականության ակունքներում)*, «Հայկագուսիներ» (խմբ. Վ. Բ. Բարխուդարյան և մյուսներ), Երևան 48-63:
7. Քոսյան 2016 – Ա. Քոսյան, *Մ.թ.ա. XIV դարի խեթա-հայաստանյան միջպետական պայմանագրերը*, Երևան:
8. Косян 2016 – А. Косян, *Евфратско-тигурская контактная зона в III – первой половине I тыс. до н.э.*, в Е. Маргарян (ред.): На стыке мир-систем: из истории контактных зон древности и современности, Ереван, 66-95.
9. Кушнарева, Чубинишвили 1970 – К.Х. Кушнарева, Т.Н. Чубинишвили, *Древние культуры Южного Кавказа*, Ленинград.
10. Barnett, Gökce 1953 – Barnett, R. D. and N.Gökce, *The Find of Urartian Bronzes at Altın Tepe, near Erzincan*, “AS”, vol. 3, 121-129.
11. Batiuk 2005 – S.D. Batiuk, *Migration Theory and the Distribution of Early Transcaucasian Culture* (PhD diss.), University of Toronto.
12. Brant 1836 – J. Brant, *Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835*, “JRAS”, vol. 6, 187-223.
13. Burney, Lang 1971 – Burney Ch. and D. M. Lang, *The Peoples of the Hills*, London.
14. Can 2007 – B. Can, *Altintepe – Mozaikli Kilise 2005 yılı Onarım ve Restorasyon Çalışmaları*, in The Proceedings of III. International Symposium of the Mosaic of Turkey (ed. M. Sahin), Bursa, Haziran/June 2006, 8-10, 101-108 (photos pp. 201-203).
15. Can 2009 – B. Can, *Erzincan Altintepe Church with Mosaic*, “JMR”, # 3-4, 1-9.
16. Ceylan 2005 – A. Ceylan, *The Erzincan, Erzurum and Kars region in the Iron Age*, in A. Çilingiroğlu and G. Darbyshire (eds.) “AIA”, vol. 5, Ankara, 21-29.

17. **Del Monte, Tischler** 1978 – **Del Monte J.F. und J. Tischler**, *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte*, Wiesbaden.

18. **Emre** 1969 – **K. Emre**, *Altintepe'de Urartu Seramiği: The Urartian Pottery from Altintepe*, Belleten, № XXXIII, 279-301.

19. **Forbes** 1983 – **T. B. Forbes**, *Urartian Architecture*, "BAR", vol. 170, Oxford.

20. **Forrer** 1931 – **E. Forrer**, *Hajasa-Azzi*, *Caucasica*, IX, 1-24.

21. **Güterbock, Den Hout** 1991 – **Güterbock, H.G. and Th. P. J. Den Hout**, *The Hittite Instruction for the Royal Bodyguard*. Chicago, Ill. (= *Assyriological Studies* 24).

22. **Işıklı** 2010 – **M. Işıklı**, *The Results of Surveys in the Environs of the Urartian Fortress of Altintepe in Erzincan, Eastern Anatolia (investigations of public settlement areas and observations on the Post-Urartian period)*, in **P. Matthiae, F. Pinnock, L. Nigro and N. Marchetti** (eds.), *Proceedings of the 6th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, vol. 2, Wiesbaden, 265-278.

23. **Işıklı** 2015 – **M. Işıklı**, *The Kura-Araxes Culture in the Erzurum Region: The Process of its Development*, in: "Tuba-Ar", sayı 18, 51-69.

24. **Karaosmanoğlu, Can, Korucu** 2007 – **Karaosmanoğlu M., Can B., H. Korucu**, *Altintepe Urartu Kalesi 2005 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*, "KST", sayı 28/1, 259-270.

25. **Karaosmanoğlu, Can, Korucu** 2008 – **Karaosmanoğlu M., Can B., H. Korucu**, *Altintepe Urartu Kalesi 2006 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*, "KST", sayı 29/1, 497-514.

26. **Karaosmanoğlu, Korucu** 2012 – **Karaosmanoğlu M., H. Korucu**, *The Apadana of Altintepe in the Light of the Second Season Excavations*, in: "AIA", vol. 7, Ankara (Ed. by: **A. Çilingiroğlu, A. Sagona**) 2012, 131-147.

27. **Kinneir** 1818 – **J.M. Kinneir**, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan*, in the years 1813 and 1814, London.

28. **Kohl** 2007 – **Ph. L. Kohl**, *The Making of Bronze Age Eurasia*, Cambridge.

29. **Konyar** 2006 – **E. Konyar**, *Old Hittite Presence in the East of the Euphrates in the Light of the Stratigraphical Data from İmikuşağı (Elazığ)*, *Structuring and Dating Hittite Archaeology*, in "BYZAS", vol. 4, (eds. **D.P. Mielke, U.-D. Schoop, J. Seeher**), Istanbul, Deutsche Archäologische Institut Abteilung Istanbul, 333-348.

30. **Kosyan** 2011 – **A. Kosyan**, *Towards the Hittite Eastern Periphery (KUB XLIX 11)*, "AJNES", vol. VI/2, 87-94.

31. **Kosyan** 2013 – **A.V. Kosyan**, *To the East of Hatti*. – In: *Essays in Honour of Veli Sevin. A Life Immersed in Archaeology* (ed. **A. Özfirat**), Istanbul,

2014, 277-282.

32. **A. Kosyan** 2015 – **A. Kosyan**, *Between Euphrates and Lake Van (on the Location of Hayaša and Azzi)*, in **M. Işıklı and B. Can** (eds), "International Symposium on East Anatolia – South Caucasus Cultures", vol. I, Cambridge, 271–276.

33. **Kosyan** 2017 – **A. Kosyan**, *The Euphratian-Tigridian Contact zone (an overview)*, „AJNES”, vol.XI/1-2, 47-56.

34. **Kosyan** 2018 – **A. Kosyan**, *Upper Euphrates Political Geography Re-considered*, in Fs. Mirjo Salvini, Oxford (forthcoming).

35. **Özgüç** 1974 – **N. Özgüç**, *The Decorated Bronze strip and Plaques from Altintepe*, in Mansel'e Armagan 2 (Melanges Mansel), Ankara, 847-860.

36. **Özgüç** 1961 – **T. Özgüç**, *Altintepe kazıları – Excavations at Altintepe*, Belleten 98, 253-280.

37. **Özgüç** 1966 – **T. Özgüç**, *Altintepe. Architectural monuments and wall paintings*, Ankara.

38. **Özgüç** 1969 – **T. Özgüç**, *Altintepe II. Tombs, storehouse and ivories*, Ankara.

39. **Palumbi** 2008 – **G. Palumbi**, *The Red and Black. Social and Cultural Interaction between the Upper Ephrates and the Southern Caucasus in the Forth and Third Millennium BC*, „SPO“, vol. 2, Roma.

40. **Parker et al.** 1995 – **R. Parker, A. Kreimer, M. Musinghe**, *Informal Settlements, Environmental Degradation, and Disaster Vulnerability. The Turkey Case Study*, Washington.

41. **Pierce et al.** 1990 – **Pierce J. A., J. F. Bender, S. E. De Jong, W. S. F. Kidd, P. J. Low, Y. Güner, F. Saroğlu, Y. Yılmaz, S. Moorbath and J. G. Mitchell**, *Genesis of collision volcanism in Eastern Anatolia, Turkey*, „JVGR“, # 44, 189-229.

42. **Sinclair** 1989 – **T.A. Sinclair**, *Eastern Turkey: an Architectural and Archaeological Survey. II*, London.

43. **Summers** 1993 – **G.D. Summers**, *Archaeological Evidence for the Achæmenid Period in Eastern Turkey*, „AS“, # 43, 85-108.

44. **Türkoğlu** 2009 – **E. Türkoğlu**, *A Magnetotelluric Investigation of Arabia – Eurasia Collision in Eastern Anatolia* (PhD dissertation, University of Alberta).

45. **Zimansky** 1985 – **P.E. Zimansky**, *Ecology and Empire: the Structure of the Urartian State*, Chicago.

СЕВЕРНЫЕ ВОРОТА ЕВФРАТИЙСКОЙ КОНТАКТНОЙ ЗОНЫ: РАВНИНА ЕРЗНКА

(Резюме)

Ключевые слова: *Армянское нагорье, куро-араксская культура, Евфрат, Ерзнка (Эрзинджан), рельеф, климат.*

В статье предпринята попытка оценить роль равнины Эрзнка (современный - Эрзинджан), плодородного региона в западной части Армянского нагорья, заключенного между несколькими горными хребтами и являвшегося важным культово-религиозным центром Великой Армении. Анализируются несколько аспектов этого региона – географический, геологический, климатический и археологический, чтобы понять и определить его место в период III тыс. до н.э. – I тыс. н.э. Изучение имеющихся данных, в том числе письменных источников, приводит к нескольким выводам.

1. Равнина Эрзнка – своеобразный естественный мост между Закавказьем с одной стороны и Малой Азией, Сирией и Месопотамией с другой. Он не обходил стороной многочисленные миграции и военные действия на протяжении тысячелетий. По этой территории проходили также торговые пути, идущие с востока на запад.

2. Принимая во внимание данные хеттских клинописных текстов XV-XIII вв. до н.э., равнина Эрзнка вместе с Цопкой (античная Софена), ее южным соседом, как бы являлись теми естественными воротами, через которых восточные районы Армянского нагорья имели возможность общаться с выдающимися культурами древневосточных цивилизаций.

3. Несмотря на свое стратегическое положение, геолого-климатические особенности равнины Эрзнка (глубокие аллювиальные отложения, покрывающие низменные участки) до сих пор делают этот регион крайне слабо засвидетельствованным в археологическом отношении. За исключением урартского и ахеменидского городища Алтынтепе и некоторых других памятников в непосредственной близости от него, фактически не известно ни одного поселения из других частей равнины.

4. Культово-религиозная роль равнины Эрзнка, о которой свидетельствуют средневековые армянские авторы, скорее всего, не было поздним явлением. Еще во II тыс. до н.э. в хеттских текстах упоминаются

названия многочисленных божеств, которые предположительно почитались в этом регионе и остатки культа которых, в конечном счете, уже позднее могли рассматриваться как продолжение древних традиций.

ARAM KOSYAN

IOS NAS RA, ASPU

NORTHERN GATES OF THE EUPHRATIAN CONTACT ZONE: THE PLAIN OF ERZNKA

(Summary)

Key words: *Armenian Highlands, Kuro-Araksian culture, Euphrates, Erznka (Erzincan), relief, climate*

The article is an attempt to evaluate the role of the plain of Erznka (modern - Erzincan), a fertile region in the western part of the Armenian Highland, enclosed between several mountain ridges, and which was an outstanding cultic-religious center of Greater Armenia. Several aspects of this region are analysed – geographical, geological, climatic, and archaeological, in order to understand its place during the III mill. B.C. - I mill. A.D. The study of available data, including written sources, leads the author to several conclusions.

ԿՈՒՐ-ԱՐԱՔՍՅԱՆ ԽԵՑԵՂԵՆ ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐԻՑ¹

Բանալի բառեր. Թեյշեբախի, Կարմիր բլուր, Կուր-արաքսյան մշակույթ, Շենգավիթ, խեցեղեն, հնագիտություն

Կարմիր բլուր հնավայրը գտնվում է ՀՀ մայրաքաղաք Երևանի հարավարևմտյան հատվածում՝ Հրազդան գետի ձախ ափին: Այստեղ պեղումները սկսվել են 1939 թ. և մասնակի ընդհատվելով (1941-1945 թթ.) շարունակվել մինչև 1971 թ.²: Պեղումներից պարզ դարձավ, որը բլրի վրա ամրոց է կառուցել Ուրարտուի վերջին հզոր միապետ Ռուսա II-ը (մոտ. Ք. ա. 685-645 թթ.), այն դարձնելով իր տերության կարևոր կենտրոններից մեկը: Հնավայրում իրականացված պեղումների և ուսումնասիրությունների արդյունքում փաստվել են ուշբրոնզ-վաղերկաթեդարյան, ուրարտական, հետուրարտական, հելլենիստական և միջնադարյան³ կառույցներ և նյութական մշակույթի մնացորդներ:

Թեև Կարմիր բլուրը հեռու չէ Երևանի վաղբրոնզեդարյան ամենահայտնի հուշարձան Շենգավիթից, այնուամենայնիվ, այստեղ առայժմ չկան հստակ ֆիքսված վաղբրոնզեդարյան կառույցներ, շերտեր և գտածոներ: Այս առումով, միայն կարծես թե կարելի է նշել Կարմիր բլուրի արտաքին բնակավայրը պեղած հնագետ Հ. Մարտիրոսյանի որոշ դիտարկումները: Նա նմանություններ է նկատել Կարմիր բլուրի արտաքին բնակավայրի ուշբրոնզ-վաղերկաթեդարյան ժամանակաշրջանին վերաբերող մի շարք կացարանների և Շենգավիթի վաղբրոնզեդարյան կառույցների միջև⁴: Ըստ Հ. Մարտիրոսյանի՝ Կարմիր բլուրի բնակավայրի 1957 թ. թիվ N 1 կացարանում հայտնաբերված օջախների կավե սեղանաձև պատվանդանները, ուղղահայաց կողերով թավայի բեկորները, ինչպես նաև՝ ձեռածեփ, ոչ խորը, սև փայլեցված մակերեսով քրեղանների բռնակները հիշեցնում են Էնեոլիթյան

¹ Հոդվածի պատրաստման ընթացքում ցուցաբերած օժանդակության համար մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում **Ա. Փիլիպոսյանին, Հ. Մարգարյանին, Ի. Կարապետյանին, Հ. Դանիելյանին, Ա. Մարտիրոսյանին և Ռ. Սարգսյանին:**

² Կարմիր բլուրում իրականացված պեղումների և դրանց արդյունքների մասին տե՛ս օրինակ՝ **Պյոտրովսկի** 1950. **Պյոտրովսկի** 1952. **Պյոտրովսկի** 1955. **Մարտիրոսյան** 1961. **Մարտիրոսյան** 1964, 160-190, 251-269. **Պյոտրովսկի** 1970. **Եսայան** 1982: **Hmayakyan, Melkonyan, Zohrabyan** 2017, 155-156. Հյուսիս-հարավ մայրուղու Շիրակի փողոց-Արգավանդի խճուղի հատվածի շինարարության նպատակով 2012-2013 թթ. Կարմիր բլուրի հարավային հատվածում իրականացվել են կանխարգելիչ պեղումներ (արշավախմբի ղեկավար՝ **Հ. Սիմոնյան**), որոնց արդյունքում բացվել են հարյուրավոր դամբարաններ:

³ **Hmayakyan, Melkonyan, Zohrabyan** 2017, 156:

⁴ **Մարտիրոսյան** 1961, 28-29.

խեցեղենի ձևերը: Այս ամենին հնագետը հավելում է վզի հատվածում վերադիր ժապավանսածև նախշերով սև փայլեցված հիդրիան, մասնակի պահպանված կենդանու ռելիեֆ պատկերով անոթի բեկորը, նավակաձև աղորիքները և ստորին հատվածում լայն, աշխատող մակերեսով հավանազ⁵: Յ. Մարտիրոսյանը որոշակի նմանություններ է տեսնում նաև 1955 թ. արտաքին բնակավայրի թիվ 47 կացարանում ուրարտական շարի վերին հատվածում ֆիքսված կանացիակերպ կուռքի և Շենգավթից ու Զյուլթեփեից գտնված կավե քանդակների միջև⁶:

2015 թ. սեպտեմբերին «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի «Կարմիր բլուր» մասնաճյուղի-թանգարանի հարակից տարածքը բարեկարգելու և կանաչապատելու նպատակով պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվել “Armenia Tree Project” կազմակերպության հետ: Այդ կապակցությամբ ծառերի փոսեր փորվեցին թանգարանի դիմացն ընկած տարածքում: Անմիջապես թանգարանի և դրանից հարավ գտնվող նորակառույց այգու միջև գտնվող նոր ասֆալտե ճանապարհի եզրից հյուսիս՝ նախկին թանգարանի շենքի դիմաց (Քարտեզ 1, Նկ. 1) գտնվեցին խեցեղենի մի քանի բեկորներ, որոնցից մեկը վերաբերում էր կուր-արաքսյան մշակույթին: Այդ հատվածում որոշվեց 2,5 մ x 2,5 մ մակերեսով քառակուսում զգուշորեն հեռացնել հողը (Նկ. 1): Արդյունքում բացվեց մեծ, միջին և փոքր գետաքարերով արված հարթեցում (Նկ. 2,3,4): Առանձնաում էր հյուսիս-արևելյան անկյունում գտնվող մշակված տուֆե քարը: Կարելի է կարծել, որ գործ ունենք ինչ-որ կառույցի հատվածի հետ: Այդ տարածքը կարելի է ուսումնասիրել միայն պեղումների միջոցով և համապատասխան թույլտվությամբ: Այդ իսկ պատճառով մաքրված հատվածը փակվեց գետտեքստիլով և այնուհետև ծածկվեց հողով: Վերը նշված հատվածի հողը հեռացնելիս հայտնաբերվեցին կուր-արաքսյան (Աղ. I, Նկ. 1, 1ա, 2, 3) և անտիկ ժամանակաշրջանների խեցեղեն բեկորներ, ինչպես նաև՝ կենդանական ոսկորների մնացորդներ: Ընդհանուր առմամբ, հայտնաբերված քսան խեցեթեկորներից միայն 3-ն են, որ թույլ են տալիս պատկերացում կազմել տվյալ իրերի ձևի ու նշանակության մասին (Աղ. I, Նկ. 1, 1ա, Աղ. II, Նկ. 1, 1ա, 2, 2ա): Վաղբրոնզեդարյան խեցեթեկորները համեմատական զուգահեռների արդյունքում կարելի է թվագրել մ.թ.ա. XXIX-XXVI դարերով⁷:

Ստորև ներկայացնում ենք հայտնաբերված տարբեր ժամանակաշրջանների վերագրվող խեցատների նկարագրությունը:

⁵ Мартиросян 1961, 37-38:

⁶ Мартиросян 1961, 39:

⁷ Бадалян 2018, 25-28.

1. Կուր-արաքսյան մշակույթին պատկանող օրինակներ.

ա) Թասի բեկոր, հաստախյուս պատերով, սև փայլեցված մակերեսով, աստառը՝ դարչնա-աղյուսագույն՝ հղկված մակերեսով, շուրթի տրամագիծը՝ 44 սմ.: Շուրթից քիչ ներքև առկա է մեկ միջանցիկ անցք՝ 8 մմ տրամագծով (Աղ. I, նկ. 1, 1ա): Արտաքին մակերեսի գույնը՝ մուգ մոխրագույն (very dark bluish gray Gley 2 3/1)⁸, ներքինինը՝ բաց կարմրաշագանակագույն (light red-dish brown 5YR 6/4): Նմանատիպ թասեր հայտնի են կուր-արաքսյան մի շարք (Շենգավիթ⁹, Արագած¹⁰, Զյուլ-թեփե 1¹¹ և այլն) հուշարձաններից:

բ) Կավանոթի իրանի բեկոր, մոխրագույն փայլեցված մակերեսով, աստառը՝ մոխրագույն (gray Gley 1 5/), հղկված կամերեսով (Աղ. I, նկ. 2), ներքինը՝ մոխրագույն (gray 10YR 6/1):

գ) Կավանոթի իրանի բեկոր, գորշ փայլեցված մակերեսով, աստառը՝ մուգ մոխրագույն անփայլ մակերեսով (Աղ. I, նկ. 3): Արտաքին գույնը՝ շագանակագույն (brown 7.5 YR 4/2), ներքինը՝ շագանակագույն (dark gray Gley 1 4/):

2. Անտիկ ժամանակաշրջանի խեցեղեն բեկորներ.

ա) Տաշտի շուրթի բեկոր, դարչնագույն հղկված, աստառը՝ դարչնա-աղյուսագույն կոկված մակերեսով: Պսակը արտաքինից շեշտված է, շուրթի տրամագիծը՝ 34 սմ (Աղ. II, նկ. 1, 1ա): Արտաքին գույնը՝ դարչնագույն (light brown 7.5 YR 6/3), ներքին գույնը՝ դարչնա-աղյուսագույն (light reddish brown 5YR 6/4):

բ) Սափորի շուրթի բեկոր, աղյուսագույն հղկված մակերեսով, աստառը՝ նույն պես աղյուսագույն: Պսակը կլոր է, շուրթի տրամագիծը՝ 11 սմ (Աղ. II, նկ. 2, 2ա): Արտաքին գույնը՝ աղյուսագույն (light brown 7.5 YR 6/4), ներքինը՝ աղյուսագույն (light brown 7.5YR 6/4):

Ըննարկված խեցեղեն բեկորները գտնվել են խառը շերտից: Այսուհանդերձ, սրանց առկայությունը հիմքեր է տալիս ենթադրելու, որ Կարմիր բլուրում, թերևս, եղել են վաղ բրոնզի շրջափուլի կառույցներ և շերտեր: Անուղղակի կերպով այդ են մատնանշում նաև Բլրի լանջերից արևելք գրտնվող հարթ տարածքը և Հրազդան գետի մոտ լինելը: Ամեն դեպքում, այս խնդրին վերջնական ու հիմնավոր պատասխան կարող են տալ տարածքի հետագա հնագիտական հետազոտությունները:

⁸ Խեցու բեկորների համապատասխան գույները որոշվել են ըստ Մանսելի հողի գույների կատալոգի՝ **Munsell Soil-Color Charts with genuine Munsell color chips**, 2009 Year Revised/2015 Production.

⁹ Бадалян, Овсеян, Хачатрян 2015, табл. 47-451, табл. 91-882, 883, 884.

¹⁰ Ազիզյան 2017, աղ. II, նկ. 7ա, 7բ:

¹¹ Sagona 1984, fig. 56/6.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ – ЛИТЕРАТУРА – BIBLIOGRAPHY

1. Ազիզյան 2017 – **Ա. Ազիզյան**, *Դիտողություններ Հայաստանի կուր-արարքայան խեցեղենի հազվադեպ հանդիպող զարդածների վերաբերյալ*, «Հարիտուն. մարդաբանական և հնագիտական ուսումնասիրություններ» № 2, Երևան:
2. Եսայան 1982 – **Ս. Եսայան**, *Վարմիր բլուր*, Երևան:
3. Бадалян 2018 – **Р. Бадалян**, *Новые данные к проблеме периодизации и хронологии раннебронзовых материалов Армении*, «Արագածի թիկունքում»: Հնագիտական հետազոտություններ նվիրված Տեղեմակ Խաչատրյանի հիշատակին, Երևան, 25-28.
4. Бадалян, Овсепян, Хачатрян 2015 – **Бадалян Р.С., Овсепян С.Г., Хачатрян Л.Е.**, *Шенгавит. Каталог археологических материалов из коллекций Музея истории Армении*, Ереван.
5. Мартиросян 1961 – **А. Мартиросян**, *Город Тейшебаини*, Ереван.
6. Мартиросян 1964 – **А. Мартиросян**, *Армения в эпоху бронзы и раннего железа*, Ереван.
7. Пиотровский 1950 – **Б. Б. Пиотровский**, *Кармир-Блур I. Результаты раскопок 1939-1949*, Ереван.
8. Пиотровский 1952 – **Б. Б. Пиотровский**, *Кармир-Блур II. Результаты раскопок 1949-1950*, Ереван.
9. Пиотровский 1955 – **Б. Б. Пиотровский**, *Кармир-Блур III. Результаты раскопок 1951-1953*, Ереван.
10. Пиотровский 1970 – **Б. Б. Пиотровский**, *Кармир Блур. Каталог*, Ленинград,
11. Hmayakyan, Mekonyan, Zohrabyan 2017 – **Hmayakyan S., Mekonyan M., Zohrabyan A.**, *Quarlini-Teišeabaini-Kavakert-Karmir Blur, Bridging Time and Spaces. Festschrift in Honour of Gregory E. Areshyan on the Occasion of his sixty-fifth Birthday*, edited by P. Avetisyan and Y. Grekyan, Archaeopress Archaeology.
12. Sagona 1984 – **A. Sagona**, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*, BAR Series 214, Oxford.

КУРО-АРАКССКАЯ КЕРАМИКА ИЗ КАРМИР-БЛУРА

(Резюме)

Ключевые слова: *Тейшебаини, Кармир Блур, Куро-араксская культура, Шенгавит, керамика, археология*

В ходе раскопок на территории Кармир-блур были зафиксированы археологические слои и строения позднебронзового–раннежелезного, урартского, постурартского, античного, а также средневекового времени. В целях благоустройства территории вокруг бывшего музея филиала «Кармир- блур» Историко-археологического музея-заповедника Эребуни в сентябре 2015 года дирекцией филиала были предприняты работы по посадке деревьев на участке перед зданием музея. При рытье ям для деревьев был обнаружен фрагмент керамики, датируемый куро-араксской эпохой. После этого работы по насаждению деревьев были прекращены.

В результате расчистки участка площадью 2,5 x 2,5м найдены остатки костей животных, а также обломки керамики, относящиеся к куро-араксскому и античному периодам. Очевидно, указанные фрагменты происходят из смешанного слоя. Фрагменты куро-араксской керамики относятся к первым находкам этого периода, обнаруженным в Кармир-блуре. Данное обстоятельство позволяет предположить, что в Кармир-блуре, возможно, сохранились постройки и слои, относящиеся к куро-араксской эпохе. Тем не менее, для обоснования или отрицания данного предположения необходимо осуществить археологические раскопки и исследование указанной территории.

KURA-ARAXES POTTERY FROM KARMIR-BLUR

(Summary)

Key words: *Teishebaini, Karmir Blur, Kura-araxes culture, Shengavit, pottery, archaeology*

During the excavations of Karmir Blur, structures and layers related to Late Bronze-Early Iron, Urartian, Post-Urartian, Classical and Medieval periods were identified. For improving the surroundings of the former museum building of the “Karmir Blur” branch of the “Erebuni” Historical & Archaeological Museum-Reserve, the directorate of the branch initiated tree-planting in front of the museum building. During the preparation phase of tree planting, a shard of pottery related to the Kura-Araxes period was found inside one of the tree-holes that were dug. Because of this, tree-planting activities immediately ceased. Subsequently, approximately 2.5m x 2.5m of the topsoil was removed in the immediate area. Beneath the topsoil, structures with small, medium sized and larger stones were unearthed. Remnants of animal bones and pottery shards related to the Kura-Araxes and Classical periods were also found in the area. In all likelihood, all these shards are from mixed layers. The discovery of Kura-Araxes pottery shards are the first ever-documented ones in the Karmir Blur site. It is not accepted that in Karmir Blur, there existed Kura-Araxes layers and structures. However, that should be examined with archaeological excavations to confirm or reject the possibility of Kura Araxes layers and structures in Karmir Blur.

ՆԿԱՐՆԵՐ

Նկար 1

Նկար 2

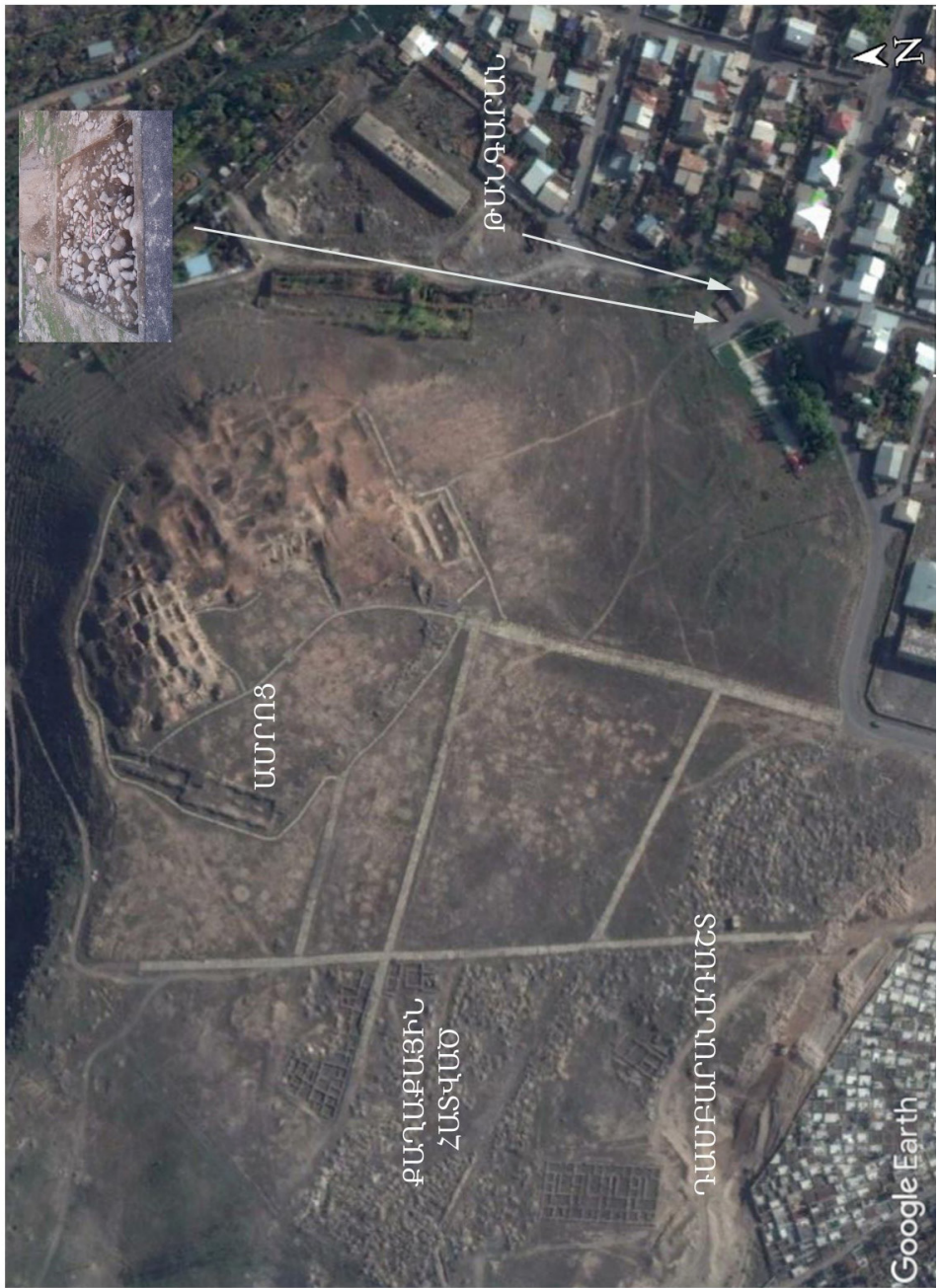

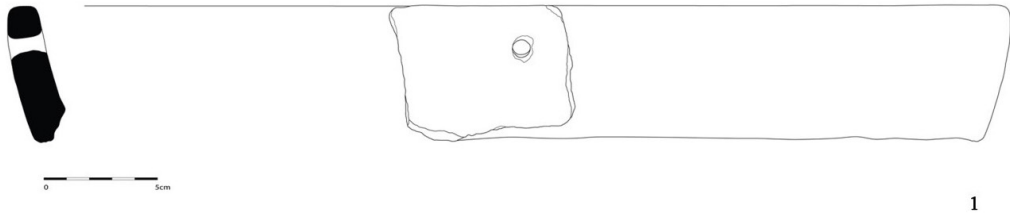
Նկար 3

Նկար 4

ՔԱՐՏԵԶ 1

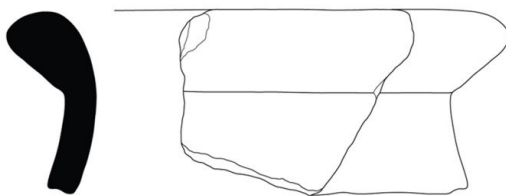

1

1ա

2

2ա

**ԱՇՈՏ ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ, ԲԵԻՇՏՈՖ ՅԱԿՈԲՅԱԿ,
ՌՈՒԶԱՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆ, ՄԱԹԵՈՒՇ ԻՍԿՐԱ,
ՀԱՍՄԻԿ ՍԻՄՈՆՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ ԶԱԲՅԱՆ,
ՆԵՐՍԵՍ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ, ԱՐՏԱՎԱԶԴ ԶԱԲՅԱՆ,
ԱՍՏԴԻԿ ՍԻՄՈՆՅԱՆ, ԼՈՒՍԻՆԵ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ,
ՄԵՆՈՒԱ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, ՄԻԽԱԷԼ ԲԱՂԱԼՅԱՆ,
ԿԱՐԵՆ ՓԱՅԼԵՎԱՆՅԱՆ**
ՊՄԱԹՊՄՊԾ, ՀՊՄՀ, ՎՀՀՖ (Լեհաստան), ԷՊՀԱԹ, ՀԱԱՊՊԱԹՍ

ՄԵԾԱՄՈՐԻ 2011 – 2018 ԹԹ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ
(Նախնական հաղորդում)

Բանալի Բառեր: Հայկական լեռնաշխարհ, Մեծամոր, Էթիունի, մշակութային ժառանգություն, միջնաբերդ, դամբարանադաշտ

Նախաբան: Մեծամոր հնագիտական հուշարձանը գտնվում է Արարատյան դաշտում, Երևանից շուրջ 35 կմ հարավ-արևմուտք, Տարոնիկ (Նախկին՝ Չեյվա) գյուղի հարավարևմտյան եզրին: Հնավայրի աշխարհագրական կոորդինատներն են՝ հուսիսային լայնության 40°07'36"-ը և արևելյան երկայնության 44°11'11"-ը: Հարմար դիրքը, բարեբեր տարածքն ու հարմար բնակլիմայական պայմանները հնագույն ժամանակներից նպաստել են տարածքում մարդու կենսագործունեությանը: Այստեղ այժմ էլ առանձնանում են մի քանի հրաբխային բլուրներ, որոնց վրա և մերձակայքում ժամանակի ընթացքում ձևավորվել ու տարածվել է հնավայրը: Այդ բլուրների ստորոտների արտեզյան ջրերից սկիզբ առնող աղբյուրները կազմում են Մեծամոր գետի ձախակողմյան վտակները: Հենց այս գետի անունից էլ հնավայրը ստացել է Մեծամոր պայմանական անվանումը:

Հնավայրի մասին առաջին նախնական տեղեկությունները հաղորդում է Ղ. Ալիշանը¹: XX դ. 30-ական թթ. տարածքում նախնական հետախուզական դիտանցում է իրականացրել հնագետ Եվ. Բայբուրդյանը², իսկ 1959-1960 թթ. հնավայրը հետազոտել և ոչ մեծ ծավալի պեղումներ է կատարել հնագետ Լ. Բարսեղյանը³: 1960-ականների սկզբին բլրի լանջերին բացված բրոնզադոլական արտադրական թափոնների մնացորդներն իրենց վրա բևեռեցին երկրաբան Կ. Մկրտչյանի ուշադրությունը: Սա առիթ դարձավ հնավայրում 1965 թ. պարբերական պեղումներ սկսելու համար: Արշավախումբի ղեկավար՝ պ.գ.դ., Էմմա Խանզադյանը Մեծամորի հնագիտական արշավախումբը ղեկավարեց 40 տարուց ավելի՝ 1965 – 2006 թթ:

¹ Ալիշան 1890, 202:

² Байбуртян 2011, 66-67, рис. 20-22.

³ Բարսեղյան 1962:

Այս ժամանակահատվածում բացված հնագիտական շերտերը փաստում են, որ Մեծամորի տարածքում բնակավայր ձևավորվել է դեռևս Էնեոլիթյան փուլում (մ.թ.ա. V հազ. – մ.թ.ա. IV հազ. առաջին կես) և, ոչ տևական ընդհատումներով, գոյատևել մինչև ուշ միջնադար (XVII դ. վերջ): Միջնաբերդի (աղ. I, նկ. 1) և դամբարանադաշտի երկարամյա պեղումները տվել են մեծածավալ և բարձրարժեք հնագիտական նյութ: Դրա մի մասը տեղ է գտել երկու մենագրություններում⁴, ինչպես նաև 1980 – 2010 թթ. հրատարակված երեք տասնյակից ավելի հոդվածներում⁵:

Է. Խանզադյանի մահվան պատճառով (2007 թ.) ընդհատված Մեծամորի պեղումները վերսկսվեցին 2011 թ. աշնանը ՀՀ մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի հնագիտական արշավախմբի կողմից (արշավախմբի ղեկավար՝ պ.գ.դ., պրոֆեսոր Ա. Փիլիպոսյան):

Մեծամորի 2011 – 2012 թթ. պեղումները: Այս ընթացքում մասնակի մաքրվեցին և տեսքի բերվեցին նախորդ տարիներին միջնաբերդում և դամբարանադաշտում պեղված մի շարք տեղամասեր: Ճշգրտվեցին հետագա ուսումնասիրությունների իրականացման ուղղություններն ու խնդիրները⁶: Այս փուլում արշավախմբի հիմնական նպատակը 1980-ական թթ. պեղված և ժամանակի ընթացքում մասամբ հողով ու բուսականությամբ պատված դամբարանների մաքրումն էր ու վերապեղումը, քանի որ, հանգամանքների բերումով, կենտրոնական դամբանախցերի բացումից հետո, հարակից հատվածների մշակութային շերտերը ժամանակին չէին ուսումնասիրվել: Այս առումով 2011-2012 թթ. մաքրվեցին ցամաքուղային ջրանցքին հարող տարածքի դամբարանների մի մասը և դաշտամիջյան 3 պեղված դամբանաբլուրներն ու դրանց հարակից հատվածները: Արդյունքում ի հայտ եկան նախկինում չպեղված դամբարանային կառույցների մանրամասերը (կրոմլեխային շարի պահպանված հատվածներ, որոշ ծածկասալեր): Հատկապես կարևոր էին 1980-ականներին պեղված և Կասսիտական Բաբելոնի տիրակալ Բուրնա Բուրարիաշ I-ի որդի և Կաշտիլիաշ III-ի եղբայր՝ Ուլամ Բուրարիաշի (մոտ մ.թ.ա. 1450-1400 թթ.) սարդոնիքսե գորտակերպ կշռաքարը պարունակող թիվ VIII դամբանաբլրի խցի և հարակից հատվածների մաքրման ու վերապեղման աշխատանքները (աղ. II, նկ. 1): Այդ նպատակով առանձնացվեց հյուսիսից հարավ կողմնորոշում ունեցող, 250,0 մ² մակերեսով (25,0 մ × 10,0 մ) ուղղանկյունաձև տարածք: Գետնի մակերեսից 1,80 մ խորության վրա բացվեցին դամբանաբլրի կրոմլեխի

⁴ Խանզադյան, Մկրտչյան, Պարսամյան 1973; Khanzadian 1995.

⁵ Chanzadjan 1980. Ханзадян 1981; Ханзадян, Саркисян, Дьяконов 1983; Ханзадян, Пиотровский 1984; Խանզադյան 1989; Խանզադյան 1997; Խանզադյան 19971; Ханзадян 2003 և այլն:

⁶ Փիլիպոսյան, Չաքյան, Բադալյան, Չաքյան Տ., Իսկրա 2013, 27-28:

շարի տուֆե 2 երկարավուն քարերը, որոնք մինչ այդ հայտնի չէին: Պեղման աշխատանքների ընթացքում, VIII դամբանաբլրի արևելք-արևմուտք կողմնորոշում ունեցող խցի հյուսիսային պատին կից բացվեցին դարձյալ արևելք-արևմուտք դիրքով փոքր դամբան, որը ի հայտ չր եկել 1980-ական թթ. պեղումների ընթացքում: Միանշանակ էր, որ վերջինս կցվել էր թիվ VIII դամբանաբլրի հյուսիսային երկայնական պատին դրա կառուցումից հետո (աղ. II, նկ. 2): Պեղված նոր համալիրում հայտնաբերված հնագիտական խեցեղենը նույնական է Մեծամորի ուշ բրոնզի շրջափուլի շարքային դամբարաններից հայտնաբերված նյութերին և վերաբերում է մ.թ.ա. XV – XIV դդ.: Սա թույլ տվեց հիմնավորել ու վերջնականապես հաստատել վաղօրոք արված այն ենթադրությունը⁷, որ ուշբրոնզեդարյան շինարվեստի ընդգծված «ձեռագրով» շարված⁸ այդ դամբարանը կառուցվել է ոչ թե մ.թ.ա. I հազ. սկզբին և Ուլամ Բուրարիաշի գորտակերպ կշռաքարը այնտեղ հայտնվել է ոչ թե շուրջ 500-ամյա «տարաբնույթ դեգերումներից» հետո միայն (ինչպես ենթադրում էին կախիկ-կշռաքարն առաջին անգամ հրատարակած մասնագետները)⁹, այլ մ.թ.ա. II հազ. երկրորդ կեսին՝ հենց կասսիտ արքայի ժամանակներում, իսկ դամբանախուցը մ.թ.ա. I հազ. սկզբին կրկին անգամ վերաօգտագործվել է վաղերկաթեդարյան նոր թաղման ժամանակ: Ավելին. գորտակերպ կախիկ-կշռաքարը, ամենայն հավանականությամբ, հենց մ.թ.ա. XV-XIV դդ. Մեծամոր է բերվել որպես Միջագետքի Կասսիտական տերության ու Արարատյան դաշտի ուշբրոնզեդարյան վաղատական կազմավորման (հետագայում՝ Էթիունի կոչվող համադաշնության) միջև այդ փուլում առկա առևտրատնտեսական և ռազմաքաղաքական կապերի փաստացի խորհրդանիշ¹⁰: Դամբարանադաշտում իրականացված մաքրման աշխատանքները ցույց տվեցին, որ ճիշտ այդպիսի բացատրություն և թվագրում ունեն նաև Կուրգալզու I-ի (մ.թ.ա. XIV դ. առաջին կես) հիերոգլիֆային ազաթե գլանաձև կնիքը պարունակող թիվ XI և Ռամգես II-ի (մ.թ.ա. 1279-1213 թթ.) ժամանակներին վերաբերող կոյաբգեզ (սկարաբեյ) դրոշմ-կնիքով թիվ XVII դամբանաբլուրների ուբրոնզեդարյան նյութերը¹¹:

Մեծամոր հնավայրի հնագիտական ուսումնասիրության մեջ նոր փուլ սկսվեց 2013 թ., երբ ՀՀ մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի և Վարշավայի համալսարանի հնագիտության ինստիտուտի¹² միջև 2013-2017 թթ. համար կնքվեց փոխօգնության և

⁷ Փիլիպոսյան 1998, 76-77, 101-102:

⁸ Այս առումով տես՝ Թումանյան 2003, 166-184:

⁹ Ханзаян, Саркисян, Дьяконов 1983, 113-122.

¹⁰ Փիլիպոսյան 2014, 100-108:

¹¹ Փիլիպոսյան 2000, 43-44; Փիլիպոսյան 2015, 52-72; Piliposyan, Zaqyan, Gevorgyan, Poghosyan 2015, 12-13, 17, 19.

¹² Այժմ վերանվանվել է Վարշավայի համալսարանի հնագիտության ֆակուլտետ:

համատեղ ծրագրերի իրականացման հնգամյա պայմանագիր: Վերջինս՝ մասնագետների փոխանակության և երիտասարդ կադրերի վերապատրաստման գործընթացներից զատ, նախատեսում էր նաև համատեղ հնագիտական պեղումների իրականացում Մեծամորի հնավայրի տարածքում: Կողմերի համաձայնությամբ, 2018 թ. պայմանագիրը վերահաստատվեց և երկարացվեց ևս 5 տարով:

2013-2018 թթ. հայ-լեհական հնագիտական արշավախմբի աշխատանքները իրականացվեցին չորս առանձին տեղամասերում.

- ա) միջնաբերդի հյուսիսարևելյան կողմի տակավին չպեղված բլրալանջին,
- բ) միջնաբերդի հյուսիսարևելյան պարսպի արտաքին հատվածում,
- գ) միջնաբերդից հյուսիսարևելք ընկած քաղաքային թաղամասում,
- դ) միջնաբերդից դեպի արևելք տարածված դամբարանադաշտում:

Պեղումներ միջնաբերդում (2013 թ.): Բլրի արևելյան լանջին տեղադրվեց արևելք արևմուտք կողմնորոշմամբ՝ 5,0 x 10,0 մ (50 մ²) մակերեսով քառակուսի (աղ. III, նկ. 1): Պեղման ընթացքում մաքրվեցին հյուսիս հարավ ուղղությամբ ունեցող և գետնի մակերեսին մասամբ նշմարվող պատաշարի մնացորդները: Դրա տակ, գետնի մակերեսից մոտ 0,15 մ խորության վրա բացվեց մանր գետաքարով շարված հարթակի մաս (աղ. III, նկ. 2), իսկ սրա տակ, մոտ 0,5 մ խորության վրա ի հայտ եկան երկաթի դարաշրջանի (մ.թ.ա. XI-IX դդ.) սև, գորշ և դարչնավուն խեցանոթների ոչ մեծաքանակ բեկորներ: Ամփոփապես այդ շերտի տակ, մոտ 0,7 մ խորության վրա բացվեցին ուշ բրոնզի շրջափուլի (մ.թ.ա. XV-XIII/XII դդ.) սև անոթների մնացորդներ: Հատկապես հետաքրքիր նյութեր հայտնաբերվեցին այդ տեղամասի արևելյան հատվածում՝ մոտ 1,20 մ խորության վրա: Այստեղ ի հայտ եկան վաղ բրոնզի շրջափուլին՝ կուր-արաքսյան մշակույթին վերաբերող նյութական մնացորդներ՝ սև-փայլեցրած խեցեղենի բեկորներ (աղ. III, նկ. 2՝ աջից), քարե անցքավոր կախիկ-ծանրոց, նստուկավոր քարե թաս և այլն: 2013 թ. հայ-լեհական արշավախմբի կողմից բացված այս մշակութային շերտը, Է. Խանզադյանի կողմից 1960-70-ական թթ. միջնաբերդի արևելյան լանջին պեղած վաղբրոնզեդարյան համալիրների (աղ. IV, նկ. 1, 2) շարունակությունն է կազմում և ցույց է տալիս, որ Մեծամորի կուր-արաքսյան բնակատեղին բլրի լանջով շարունակվել է նաև հյուսիսարևելք: 2013 թ. հայտնաբերված վաղբրոնզեդարյան խեցանոթների բեկորները, ըստ իրենց ընդհանուր հատկանիշների վերաբերում են մ.թ.ա. III հազ. սկզբին: Հատկապես ուշագրավ են Նույն շերտից հայտնաբերված վանակատի մեծ կտորները, որոնք հավանաբար, օգտագործվել էին որպես հումք վաղ բրոնզեդարյան փուլի գործիքներ պատրաստելու համար: Նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող համանման նյութեր հայտնաբերվել են նաև Գեղարոտի պեղումներից: Միջնաբերդի այս հատվածում հետագա տարիներին պեղումներ չիրականացվեցին:

Պեղումներ միջնաբերդի հյուսիս-արևելյան պարսպի արտաքին հատվածում (2013 թ.): Հուշարձանի պարսպի հյուսիս արևելյան հատվածում 2013 թ. հայ-լեհական հնագիտական արշավախմբի կողմից տեղադրված հնագիտական քառակուսու պեղումները նպատակ ունեին պարզելու միջնաբերդից դուրս տարածվող քաղաքային թաղամասերի ձևավորման ժամանակաշրջանն ու դրանց կենսագործունեության հիմնական ոլորտները: Տեղում իրականացված մաքրման և պեղման աշխատանքները ցույց տվեցին, որ տարածքը և՛ հնում, և՛ XX դ. պարբերաբար վերակառուցումների է ենթարկվել: Դրանք իրականացվել են հատկապես 1980-ական թթ., երբ վերականգնման աշխատանքներ են կատարվել պարսպի որմնահեցերի հատվածում: Այդ աշխատանքների ժամանակ բավական տուժել է նաև պարսպի մերձակա տարածքը: Սա է հավանաբար պատճառը, որ պարսպի մոտակայքում պեղվող քառակուսում իրար էին խառնված միջնադարի, անտիկ դարաշրջանի, երկաթի, ուշ և վաղ բրոնզի շրջափուլերի նյութական մշակույթի մնացորդները: Նման խառնաշփոթ վիճակին նպաստել էր նաև այն, որ դեռևս 1970-80-ական թթ. պարսպի այս հատվածում է կիտվել միջնաբերդի տարբեր հատվածներում իրականացվող պեղումների ժամանակ պեղավայրերից հեռացվող հողը: Հուշարձանի այս հատվածում 2013 թ. իրականացված պեղումների արդյունքում հայտնաբերված տարածամանկյա գտածոների մեջ առանձնանում են գնդաձև, անցքավոր վերնամասով, ֆալլատիպ հենակ-պատվանդանի բեկորները: Նման պատվանդանները շատ չեն, հանդիպում են արդեն միջին բրոնզի շրջափուլի հուշարձաններում (Թռեղք՝ դամբանաբլուր XV, Դմանիսի-Օրոգմանի¹³) և հայտնի են հատկապես ուշ-բրոնզեդարյան հնավայրերից (Թրեյի, Սարուխան, Գեղարոտ)¹⁴: Մեծամոր հնավայրի այս հատվածում 2014-2018 թթ. հայ-լեհական հնագիտական արշավախմբի կողմից այլևս պեղումներ չիրականացվեցին:

Պեղումներ քաղաքային թաղամասում (2013-2018 թթ.): Հայ-լեհական համատեղ հնագիտական արշավախմբի նախնական և կարևոր ձեռնարկումներից մեկը՝ հնավայրի նոր հանույթի ստեղծումն էր և ուսումնասիրվելիք տարածքը 25 հավասար հնագիտական սեկտորների բաժանումը (ադ. V, նկ. 1, 2): Միջնաբերդից հյուսիս-արևելք տարածվող քաղաքային թաղամասում պեղումները հիմնականում կենտրոնացվեցին և առ այսօր առավելապես իրականացվում են VIII և IX սեկտորներում առանձնացված քառակուսիներում: 2011-2018 թթ. ընդգրկող ժամանակահատվածում այստեղ փաստագրվել են հնագիտական տարբեր շրջափուլերին վերաբերող նյութական մշակույթի մնացորդներ: Դրանց մեջ կան միջնադարյան, ուշ ան-

¹³ Жоржикашвили, Гогадзе 1974, 88, табл. 77; Гогадзе 1972, табл. 22, рис. 18; Kachiani, Gligwaschwili, Zkwilidnidge, Kalandadze, Kalandia, Scheresadischwili 2004, ss. 43-44, taf. LXXI-1.

¹⁴ Тбилиси, Археологические памятники I 1978, 51, рис. 19, табл. XIII; Бадалян, Аветисян, Смит 2005, 111, табл. II, рис. 1-2.

տիկ (ուշհռմեական), արքեմենյան, հետուրարտական, ուրարտական, երկաթի լայն տարածման շրջանի, վաղերկաթեդարյան, ուշ, միջին և վաղբրոնզեդարյան արտեֆակտեր: Ըստ որում, 2013-2018 թթ. ընթացքում քաղաքային թաղա-մասի VIII և IX սեկտորներում, շուրջ 700 մ² մակերեսի վրա, տեղ-տեղ մինչև 2,0-2,30 մ խորությամբ իրականացված պեղումների արդյունքում, հնագիտական տարբեր շերտերում հայտնաբերված վաղբրոնզեդարյան խեցեղենի մնացորդները սակավ են, ոչ մեծ ու խիստ բեկորային, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ ժամանակին Մեծամորի վաղբրոնզեդարյան՝ կուրարաքսյան կոմպակտ բնակատեղին առավելապես տարածված է եղել Մեծ բլրի վրա ու լանջերին (հետագայում կառուցապատված միջնաբերդի տեղում): Ուստի քաղաքային թաղամասում անկանոն ու ցաքուցրիվ ի հայտ եկող վաղբրոնզեդարյան խեցանոթների սև-փայլեցրած, հիմնականում նախշազարդումից զուրկ բեկորները, ամենայն հավանականությամբ, բլրի գագաթից և լանջերից դեպի հարակից չբնակեցված տարածքներն ավելորդ հողի, շինադբի և կենցաղային թափոնների հեռացման, վերակառուցումների, բնական երևույթների, ավերումների և այլ գործընթացների հետևանք կարող են լինել:

2013-2018 թթ. Մեծամոր հնավայրի քաղաքային թաղամասում պեղված միջինբրոնզեդարյան նյութերն առավելապես վերաբերում են սևան-արցախյան և կարմիրբերդյան մշակութային խմբերին (մ.թ.ա. XVIII-XVI դդ.): Հանդիպում են ինչպես սև-փայլեցրած մակերեսին գալարադրոշմիչով նախշազարդված, այնպես էլ ծիրանավուն մակերեսին սև ներկով արված երկրաչափական բնույթի (ցանց, շեղագծեր, պարույրներ, գագաթներով իրար ուղղված եռանկյունիներ, ալիքանախշ և այլն) պատկերումներով բեկորներ: Վաղբրոնզեդարյան գտածոների համեմատ սրանք քիչ ավելի են և դարձյալ հանդիպում են կավանոթների ցաքուցրիվ, ոչ մեծ, տարատեսակ ու խիստ բեկորային նմուշների տեսքով: Դատելով 1970-1980-ական թթ. Մեծամորի քաղաքային թաղամասում և հարակից հատվածներում հնագետ Է. Խանզադյանի կողմից իրականացված դամբարանների պեղումներից (աղ. VI, նկ. 1), այդտեղ և դեպի արևելք հնում տարածվել է բնակավայրի միջինբրոնզեդարյան դամբարանադաշտը¹⁵: Դրա մի հատվածը՝ ըստ 2013-2018 թթ. պեղումների արդյունքների, ավելի ուշ դարձել է քաղաքային թաղամասի կառուցապատվող տարածք: Այս աշխատանքների արդյունքում էլ, հավանաբար, վնասվել են միջինբրոնզեդարյան դամբարանները, դրանց պարունակությունը կազմող նյութական մշակույթի մնացորդների հիմնական մասը հեռացվել է տարածքից, իսկ պատահաբար մասնացած բեկորները հայտնվել են քաղաքային թաղամասի կառուցապատումների մեջ:

2013-2018 թթ. Մեծամորի քաղաքային թաղամասի VIII և IX սեկտորների տարբեր քառակուսիներում իրականացված պեղումների ընթացքում

¹⁵ Խանզադյան 1987; Խանզադյան 1996, 231-233:

հայտնաբերված հնագիտական նյութերի մեջ մեծ ծավալ չեն կազմում նաև ուշբրոնզեդարյան գտածոները: Դրանք հիմնականում խոհանոցային, առօրյա օգտագործման և, խիստ հազվադեպ, տոնահանդեսային տարաբնույթ կավանոթների գորշ, դարչնավուն, սև ու սև-փայլեցրած բեկորներ են: Սրանց հետ երբեմն հանդիպում են նաև վանակտե նետասլաքների, բրոնզե մանր իրերի ու պերճանքի առարկաների մնացորդներ: Այս գտածոները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ քաղաքային թաղամասի նախնական, ոչ ծավալային, ցաքուցրիվ կառուցապատումների հիմքերը պետք է որ դրված լինեն արդեն ուշ բրոնզի շրջափուլի վերջում՝ թերևս մ.թ.ա. XIV-XIII դդ.: Այսուհանդերձ դրանք եղել են հատուկեև, տարերային կառուցումներ և չեն ընդգրկել հետագայի քաղաքային թաղամասի ողջ տարածքը: Վերջինս, նշված ժամանակահատվածում, դատելով պահպանված նյութերից և հատկապես որոշ կոտրված վանակատե նետասլաքների բեկորներից, կամ առավելապես ոչբնակելի հատված է եղել, կամ էլ դեպքից-դեպք թերևս օգտագործվել է որպես որսորդության, անասնապահության և/կամ ոչ մեծ մակերես զբաղեցնող մշակաբույսերի աճեցման համար նախատեսված տարածք:

Բոլորովին այլ են քաղաքային թաղամասում բացված երկաթեդարյան իրողությունները: Այս փուլին վերաբերող մշակութային շերտերում պեղված ամենամասսայական գտածոները՝ դարձյալ կավանոթների բեկորներն են: Դրանք կազմում են հայտնաբերված և բոլոր փուլերին վերաբերող հնագիտական ողջ նյութի շուրջ 80 %-ը և քանակական առումով անհամեմատելի են միջին և ուշբրոնզեդարյան գտածոների հետ: Ըստ տեղում 2013-2018 թթ. իրականացված պեղումների արդյունքների, պատմամշակութային որոշակի գործընթացների (Էկոլոգիական, սոցիալտնտեսական, ռազմաքաղաքական, էթնիկական և այլն) արդյունքում մ.թ.ա. XI-X դդ. այս տարածքը սկսվել է արագորեն յուրացվել ու կառուցապատվել: Ըստ որում, ինչպես նշեցինք վերևում, տարածական առումով այդ գործընթացները ներառել են նաև Մեծամորի միջնաբերդի արևելյան կողմում գտնվող միջինբրոնզեդարյան դամբարանադաշտի մի հատվածը: Վաղերկաթեդարյան կառույցներն իրականացվել են միջնաբերդի ուշբրոնզեդարյան պարսպին զուգահեռ, ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար ընդհում մոտեցել են պարսպաշարին, իսկ որոշ դեպքերում՝ անգամ միացել նրա ստորին հատվածին: Բացված վաղերկաթեդարյան ուղղանկյունաձև կառույցները կողմնորոշված են հյուսիսից հարավ, հիմնականում իրար կից են, շարված են տուֆի, բազալտի և չեչաքարի ոչ մեծ քարակտորներից՝ կավաշաղախի միջոցով, մակերեսներով մեծ չեն, պատերի մեծ մասը հաստ չեն (լայնքը՝ 0,7-1,0 մ) (աղ. VI, նկ. 2), որի պատճառով էլ պարբերաբար ամրացումների ու վերակառուցումների խնդիրներ են ունեցել, ինչը հստակ ֆիքսվում է պեղումների արդյունքներով:

Այս առումով, VIII և IX սեկտորների հատվածում առանձնանում են առավել հիմնավոր և հաստատուն շարված 3 շինությունների մնացորդներ:

Դրանցից առաջին գտնվում է VIII սեկտորի R17, S17, T17 և R18, S18, T18 քառակուսիների միջնատարածքում (կառույց՝ S2), ունի հյուսիսարևելքից հարավարևմուտք ուղղվածություն, ինչպես նաև մոտ 10,0 մ երկարությամբ, մոտ 6,0 մ լայնությամբ, շուրջ 2,5 մ հաստությամբ և մոտ 0,5 մ բարձրությամբ, ուղղանկյուն կազմող հյուսիսարևմտյան և հարավարևմտյան պատաշարեր: Մյուս երկուսի (կառույցներ՝ S10 և S12) շարերը մասնակի նկատելի են IX սեկտորի B14, B15, B16, C16, D15, D16 և D17 քառակուսիների միջնատարածքում: Ըստ նախնական արդյունքների, այս կառույցները եղել են առավել ամուրները և նրանց շուրջ է, որ աստիճանաբար ձևավորվել են հարակից շինությունները: Առայժմ դժվար է խոսել վերջիններիս ֆունկցիոնալ ստույգ նշանակության մասին: Հայտնաբերված հնագիտական նյութերի շնորհիվ կարելի է հիմնավորել, որ 3-ն էլ կառուցվել են մ.թ.ա. XI-X դդ. միջակայքում և պահպանել են իրենց դերն ու նշանակությունը մինչև մ.թ.ա. VIII դ. առաջին կեսը: 2013-2014 թթ. պեղումների ընթացքում, S2 կառույցից մոտ 15,0 մ դեպի հյուսիսարևելք, բացվեց հապճեպ կառուցված և արևմտյան կողմից աղեղնաձև թեքվող նեղ, անկանոն պատով ևս մի կառույց՝ S1-ը, որի հրդեհից այրված ու ավերված ներքին տարածքում հայտնաբերվեցին տարատեսակ կավամանների, օջախ-կրակարանների, կավե 6 մեծ գոտեգարդ կարասների բեկորներ, վերջիններիս բերանները ծածակելու համար նախատեսված չեչաքարե 6 սկավառակաձև խուփ-կափարիչներ, ինչպես նաև չեչաքարից պատրաստված գուռ: Այդ կարասներից 2-ը՝ համապատասխանաբար 156 և 147 բեկորներից, լիովին վերականգնվեցին ու ամբողջացան «Պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի վերականգնման լաբորատորիայում (աղ. VII նկ. 1)¹⁶: 2016-2017 թթ. ընթացքում այս կառույցի հետագա պեղումները ցույց տվեցին, որ վերը նշված կարասների տակ առկա են նմանատիպ ևս 2 գրեթե անխաթար պահպանված վաղերկաթեդարյան կարասներ, որոնցից մեկի հատակին պեղվեցին նաև բրոնզե սեգմենտավոր 2 ապարանջաններ (և/կամ շրջանաձև հարմարանքներ) (աղ. VII, նկ. 2): Նման կարասները բնորոշ են Հայաստանի երկաթեդարյան հուշարձաններին, պեղվել են Դվինի, Ծիծեռնակաբերդի, Կարմիր բլուրի միևնույն տարածքում, բնակավայրի, Մեծամորի միջնաբերդի հնագիտական համալիրներում¹⁷ և, հիմնականում, վերաբերում են մ.թ.ա. IX-IX դդ.: Սա հնարավորություն տվեց եզրակացնել, որ նախնական շինությունը կառուցվել է հենց այդ ժամանակ և, թերևս մ.թ.ա. VIII դ. աղետալի իրադարձություններից հետո, ենթարկվել հապճեպ և անկանոն վերակառուման:

Մեծամորի քաղաքային թաղամասում պեղված վաղերկաթեդարյան շերտում աչք է զարնում մի կարևոր հանգամանք ևս: Ի տարբերություն

¹⁶ Չաքյան Տ. 2017, 320-321, 325, նկ. 4,5:

¹⁷ Խանզադյան, Սկրոյան, Պարսամյան, 1973, 123-127: Кушнарева 1977, 21-22, табл. IX-XI. Аветисян 1992, 18, табл. III, рис. 11.

Նախորդ փուլերի խեցեղենի մնացորդների, վաղերկաթեդարյանը խիստ մեծաքանակ է և բազմազան (կենցաղային, խոհանոցային, տոնական, ծիսական և այլն): Այն հավասարապես հանդիպում է հնավայրի VIII և IX սեկտորների բոլոր քառակուսիներում և ցույց է տալիս, որ միջնաբերդից զատ, բնակավայրի այդ հատվածում, մ.թ.ա. XI-IX դդ. բնակվել են ինչպես հասարակության ստորին, այնպես էլ միջին և բարձր խավի ներկայացուցիչներ: Ըստ որում, ինչպես միջնաբերդում, այնպես էլ քաղաքային թաղամասում կենսագործունեության բնական ընթացքն առանց էական վայրիվերումների շարունակվել է մինչև մ.թ.ա. VIII դդ., այսինքն՝ մինչև Վանի թագավորության (Ուրարտու) ռազմաքաղաքական սահմանների մեջ Արարատյան դաշտի ներառումը:

Մեծամորի միջնաբերդում, ըստ հնագետ Է. Խանզադյանի 1980-ական թթ., իրականացրած պեղումների, Վանի թագավորության (Ուրարտու) գերիշխանության շրջանում զգալի փոփոխություններ ու վերակառուցումներ են իրականացվել: Մասնավորապես վերաշարվել, ամրացվել ու որմնահեցերով համալրվել է միջնաբերդի ողջ պարսպաշարը: Միջնաբերդի հյուսիսարևելյան հատվածում կառուցվել են տնտեսական, վարչական ու արտադրական նոր համալիրներ¹⁸:

2013-2018 թթ. հայ-լեհական հնագիտական արշավախմբի կողմից Մեծամորի քաղաքային թաղամասում իրականացված պեղումները ցույց տվեցին, որ ուրարտացիները մ.թ.ա. VIII դ. առաջին կեսից հաստատվել են ոչ միայն միջնաբերդում: Դատելով պեղումների արդյունքներից, Մեծամորի քաղաքային թաղամասի նվաճումն ուղեկցվել է մարտական գործողություններով, բռնությամբ և բնակավայրի լայնամասշտաբ հրկիզումներով: Դրա մասին են փաստում մ.թ.ա. VIII դ. մշակութային շերտում գրեթե համատարած մոխրի հաստ նստվածքի առկայությունը: Այդ է վկայում նաև IX սեկտորի B16 քառակուսու սենյակներից մեկի հատակին, մոխրի շերտում հայտնաբերված ագաթե և ոսկե ուլունքահատիկներով վզնոցը (աղ. VIII, նկ. 1), որը, ամենայն հավանականությամբ, ընկել էր հրկիզված կառույցը հապշտապ լքող անձնավորության մոտից:

Ըստ ամենայնի, Մեծամորի գրավումից հետո, ուրարտացիների և նրանց աջակիցների մի մասը հաստատվել են ոչ միայն միջնաբերդում, այլև քաղաքային թաղամասում ու վերակառուցումներ իրականացրել տեղում: Դա են փաստում քաղաքային թաղամասի պեղված քառակուսիներում հայտնաբերված ուրարտական՝ կարմիր-փայլեցրած խեցանոթների բեկորները, բրոնզե շիկլերի, շքասեղների և առօրյա օգտագործման մանր այլ առարկաների մնացորդները:

Մեծամորի քաղաքային թաղամասի VIII և IX սեկտորների պեղված քառակուսիներում ինչ որ չափով պահպանվել են նաև ուշուրարտական և

¹⁸ Փիլիպոսյան, Աբգարյան, Գևորգյան, Չաքյան 2015, 45-51:

հետ ուրարտական իրողությունները ներկայացնող նյութական մշակույթի մնացորդներ: Դրանց նախնական ուսումնասիրությունն այն տպավորությունն է ստեղծում, որ, թերևս մ.թ.ա. VII դ. վերջին կամ մ.թ.ա. VI դ. առաջին կեսին, Մեծամորն ինչ որ ուժերի կողմից (հնարավոր է դրանք Երվանդունիներին էին ու նրանց դաշնակիցները՝ վարձկան սկյութները, և/կամ մարական ցեղերը) ենթարկվել է հարձակման, որի արդյունքում, ճողոպրող բնակչության մի մասը սպանվել է հենց բնակավայրի տարածքում: Այդ են մատնանշում վերուրարտական շերտում, մոխրի ու ավերածությունների մեջ հանդիպող սպանված 2 անձանց անկանոն դիրքով ընկած (մի դեպքում նաև անդամահատված) մարմինների պահպանված մնացորդները (աղ. VIII, նկ. 2): Դրանցից մեկի գլուխը գտնվեց մարմնից մոտ 5,0 մ հեռավորության վրա: Հնամարդաբանական հետազոտությունների արդյունքում պարզ դարձավ, որ անհատն արական սեռի է՝ 25-30 տարեկան: Հասակը կազմել է 163,8 սմ: Այս անհատի հնաախտաբանական հատկանիշներից չափազանց արժեքավոր էր մեկը: Նրա ձախ ազդրոսկրի դիաֆիզի վերին հատվածում հստակորեն փաստվում է ոսկրային օվալաձև կոշտուկի հետք (3,0x1,0 սմ): Ուղքի այդ հատվածի նման խեղումները հնաախտաբանական հետազոտություններում ընդունված է անվանել «հեծյալի կոշտուկ»: Այս հնակենսաբանական փաստը ամրակայվում է անհատի գանգի ոսկորների հետ գտնված ձիասանձի լվամով, որը պատրաստված է խոյի եղջյուրից և վրան երկրաչափական բնույթի խորադիր նախշագծեր ունի (աղ. VIII, նկ. 3): Նման լվամները տարածված էին Վանի թագավորության (Ուրարտու) մ.թ.ա. VII դ. երկրորդ կեսի և սկյութական աշխարհի մ.թ.ա. VI դ. հնագիտական համալիրներում¹⁹:

Այդու սպանվածը ձեռքերում ամուր բռնել էր ուշուրարտական շրջանի (մ.թ.ա. VII դ. վերջ) սափորիկ, որի իրանի ուռուցիկ հատվածի միջնամասում ոճավորված եռաժանու կամ կարճ բռնակով ծիսական ուղղանկյուն ծնծղայի փորագիր նշան կար: Ուշագրավ է, որ ճիշտ նմանատիպ փորագիր պատկեր կա նաև Թել էլ-խելեիֆեից (Հարավային Արաբիա) հայտնաբերված և մ.թ.ա. VII դ. վերջով թվագրվող կարասի բեկորի վրա²⁰, ինչն ավելի հիմնավոր է դարձնում մեծամորյան սափորի թվագրությունը:

Նկարագրված կմախքներն ընկած էին նույն հարթության վրա, իրարից մոտ 10-12 մետր հեռու և չունեին կոնկրետ դիրք և ուղղվածություն: Երկուսն էլ արական սեռի են և մահացել են երիտասարդ՝ 22-30 տարեկան (ռազմիկի) հասակում²¹: Բացակայում էին նաև դամբանախցերն ու թաղմանը բնորոշ

¹⁹ Мартirosян 1961, 124, рис. 55; Ильинская 1968, рис. 106; Ходжаш, Труханова, Оганесян 1979, 105, рис. 113; Erzen 1978, fig. 42; Girshman 1977; Погребова 1984, 71-72; Есаян, Погребова 1985, 100-101, табл. XVIII, рис. 6,7.

²⁰ G. Ryckmans 1939, 247-249, Pl. VI; RÉs 4918 bis; Glueck 1940, 105-108; Glueck 1966-1967, 125; E. Lipiński 2013, 69.

²¹ Jakubiak, Piliposyan, Iskra, Zaqyan, Mkrtchyan, Simonyan 2016, 553-572.

ուղեկցող դամբարանային գույքը: Այսինքն սրանք կանոնիկ ձևով և որոշակի ծեսով արված թաղումներ չէին, այլ տեղում սպանված և, թերևս, հողով հապճեպ ծածկված մարդկանց մասունքներ:

Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ քաղաքային թաղամասի պեղված քառակուսիներում, ամենուր, ուրարտական ժամանակներին վերաբերող շերտի վրա նկատվում են տարածքի համընդհանուր հարթեցման և ոչ մեծ քարակտորներով խճապատման հետքեր: Այս երևույթը բնորոշ է տարածաշրջանի հրկիզված և ավերված ուրարտական բնակավայրերի այն մասին, որոնցում թերևս մինչև աքեմենյան գերիշխանության հաստատումը՝ Երվանդունիների կառավարման (կամ մարական գերիշխանության) շրջանում, կրկին վերակառուցումներ են արվել: Դրանց ներքին մակերեսները շարվել են մանր խճաքարերով, ստեղծվել են արհեստական հարթակներ, որոնց վրա ոչ մեծ քարերից, շտապ, հաճախ նաև հապճեպ ու ոչ հաստատուն բնակարաններ կառուցվել: Տպավորությունն այնպիսին է, որ Վանի թագավորության (Ուրարտուի) անկումից անմիջապես հետո հաստատված Երվանդունիների իշխանությունը փորձել է ռազմավարական առավել կարևոր նշանակություն ունեցող որոշ բնակավայրեր հապշտապ կրկին կյանքի կոչել և հնարավորինս օգտագործել նոր իրողություններին համապատասխան: Այդ երևույթը Մեծամորից զատ, լավ նկատվում է նաև Էրեբունիում²²: Ըստ որում Մեծամորի քաղաքային թաղամասի պեղված հատվածներում, ընդամենը 0,15 մ խորությամբ շերտում՝ հենց խճաքարային հարթակների վրա, նկատվում են հետուրարտական և աքեմենյան շրջաններին (մ.թ.ա. VI-IV դդ.) վերաբերող տարբեր արտեֆակտների և, հատկապես, խեցեղենի մնացորդներ: Դրանց մեջ առանձնանում է թույլ մատնեքավոր իրանով և դեպի դուրս թեքված եզրով ըմպանակի բեկորը (աղ. IX, նկ. 1), որն իր բազմաթիվ զուգահեռներն ունի հետուրարտական (Երվանդունյաց) և աքեմենյան շրջանի հնագիտական հուշարձաններում (Արմավիր, Ջրառատ, Սարուխան, Կարմիր և այլն)²³:

Թե որքան է հարատևել Երվանդունյաց և աքեմենյան ժամանակներում վերակառուցված քաղաքային թաղամասը (և/կամ նրա մի հատվածը), առայժմ դժվար է հաստատապես ասել: 2013-2018 թթ. ընթացքում հայ-լեհական արշավախմբի կողմից, դեռևս սահմանափակ տարածքի վրա իրականացված պեղումներն այդ հնարավորությունը չեն ընձեռում: Ամեն դեպքում, 2018 թ. քաղաքային թաղամասի VIII և IX սեկտորների պեղումները ցույց են տալիս, որ արդեն ուշիռոմեական ժամանակներում (I-III դդ.), քաղաքային թաղամասի գոնե թե այդ հատվածն արդեն չի գործել, եղել է ավերակ վիճակում և այստեղ իրականացվել են թաղումներ (աղ., IX, նկ. 2): Դրանք երեխաների, տղամարդկանց ու կանանց հուղարկավորումներ են,

²² Փիլիպոսյան, Բաղայան, Չաքյան, Չաքյան Տ., Թումանյան 2013, 26-27:

²³ Мнацаканян, Тирацян 1961, 76-77, табл. 4.

որոնց մի մասի մոտ հայտնաբերվել են մ.թ. I-III դդ. վերաբերող նյութական մշակույթի օրինակներ (պեղծանքի առարկաներ, խեցեղեն, ապակե սըրվակներ) (աղ. IX, նկ. 3): Հայտնաբերված հնամարդաբանական նյութերն ուսումնասիրվում են: Դրանցից մեկը՝ երիտասարդ անհատի թաղումը, բացվել է 2013 թ. պեղումների ժամանակ, IX սեկտորի B15 քառակուսում: Վերջինս պառկած էր ձախ կողքին, կծկված վիճակում: Վզի հատվածում հայտնաբերվել են դեղնավուն ապակուց պատրաստված ուլունքներ: Ըստ հնագիտական զուգահեռների՝ թաղումը վերաբերում է մ.թ. I-II դարերին: «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության» լաբորատորիայում հետազոտվեցին անատոմիապես գրեթե լրիվ պահպանված կմախքի մնացորդները: Այս ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ անհատի գանգը նրբակազմ է, գլաբելյար, ծոծրակոսկրային հատվածները ողորկ են, երկար ոսկորների մկանային միացությունների մակերեսները ռելիեֆավորված չեն, իսկ էպիֆիզար հատվածները փոքր չափեր ունեն: Ցայլուկների միացման հատվածի անկյունը բուրժ է: Սա նշանակում է, որ անհատն իգական սեռի է: Տարիքը որոշվեց գանգի կարերի սպիացման աստիճանի ցուցանիշներով (Մեյնդի և Լավջոյի սանդղակ)²⁴: Ըստ այդմ՝ անհատը մահացել էր 19-25 տարեկան հասակում:

Հնախտաբանական ուսումնասիրությունը պարզվեց, որ անհատը տառապել է լուրջ ատամնաձևոտային հիվանդություններով: Վերին ծնոտի վրա փաստվել են աբսցեսի հետքեր՝ աջ 1-ին կտրիչի և աջ ժանիքի հատվածներում: Բացակայում է նաև վերին ծնոտի աջ 3-րդ մեծ աղորիքը, որի խոռոչը գրեթե ամբողջությամբ փակված է եղել մահվան պահին: Լուրջ ատամնաթափություն է փաստվել նաև ստորին ծնոտի վրա. բացակայում են թե աջ և թե ձախ բոլոր մեծ աղորիքները, ձախ 2-րդ փոքր և աջ երկու փոքր աղորիքները: Բոլոր վերը թվարկված ատամների խոռոչները ամբողջությամբ փակված են: Նման պատկերը՝ 19-25 տարեկան անհատի համար, անբնական է: Գանգի վրա փաստվել է նաև վերքի արդյունքում ձևավորված խեղվածք: Այն գտնվում է գանգի ձախ զագաթոսկրի վրա: Դա, թերևս հարվածի հետևանք է, ունի 3,5 սմ երկարություն և հասցվել է սուր, կտրող գործիքով: Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ վերքը սպիացել է և չի հանդիսացել մահվան պատճառ: Ճակատոսկրի ձախ հատվածում և աջ գանգաոսկրի վրա փաստվել են նաև օստեոմաներ (3-4 մմ տրամագծով), որոնք կարող էին լինել ժառանգական կամ առաջանալ հարվածի արդյունքում: Ըստ Տրոտտերի և Գլեզերի աղյուսակի²⁵ չափագրվել են նաև կնոջ երկար ոսկորները: Նրա հասակը կազմել է 158 սմ: Կնոջ 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ պարանոցային ողերի աջ արտիկուլացիոն մակերեսները՝ ի տարբերություն նրանց

²⁴ Buikstra, Ubelaker 1994, 32- 38.

²⁵ Bass 1984, 25.

ծախ զույգերի, խիստ դեֆորմացված են և օսիֆիկացված: Նման խեղում նկատվում է նաև աջ անրակոսկրի կրծոսկրային միացության վրա, որը, նույնպես ի տարբերություն ծախ զույգի, դեֆորմացված և օսիֆիկացված է: Այս նկարագիրը փաստում է, որ կինը կենդանության օրոք վզի և աջ ուսագոտու հատվածում պարբերաբար զգալի ծանրություն է կրել: Նման խեղումներ, թեականորեն, կարող էին առաջանալ ջրով լի սափորն ուսով պարբերաբար կրելու արդյունքում²⁶: Հնամարդաբանական մյուս նյութերի մանրամասն ու հիմնավոր ուսումնասիրությունը շարունակվում են:

Պեղումներ Մեծամորի դամբարանադաշտում (2013-2017 թթ.):

Մեծամորի դամբարանադաշտը տարածվում է միջնաբերդից մոտ 1,0 կմ արևելք: Ըստ նախնական տվյալների այն զբաղեցրել է շուրջ 200 հա տարածք: 1965–2006 թթ. հնագետ Է. Խանզադյանն այստեղ պեղել է 100-ից ավել դամբարաններ, որոնք հիմնականում վերաբերում են Բրոնզի - Երկաթի դարաշրջաններին (մ.թ.ա. XX/XIX–VI/V դդ.): Պեղված համալիրների մեջ առանձնանում են շուրջ 20 մեծ դամբարանբլուրներ, որոնք առավելապես վերաբերում են ուշ բրոնզի – վաղ երկաթի (մ.թ.ա. XV–IX դդ.) շրջափուլերին: Պեղված նյութերի զգալի մասը հրատարակվել է²⁷: Հնագետ Է. Խանզադյանի մահվանից հետո, 2007-2011 թթ., դամբարանադաշտում հնագիտական հետազոտություններ չեն իրականացվել: Ինչպես նշեցինք վերևում, ՀՀ մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ը 2011-2012 թթ. ստանձնեց դամբարանադաշտի կենտրոնական հատվածի կառույցների մաքրման և պրիվենտիվ ամրակայման աշխատանքները: Այդ ընթացքում, XX դ. 80-ական թթ. պեղված դամբարանբլուրների վերաբերյալ ստացվեցին նոր, կարևոր և հավաստի տվյալներ:

Հայ-լեհական համատեղ հնագիտական արշավախումբը 2013-2017թթ. արդեն գիտագործնական ուսումնասիրություններ իրականացրեց ցամաքուղային ջրանցքից դեպի արևելք տարածվող դամբարանադաշտի հատվածում՝ թանգարան տանող կամուրջի հարևանությամբ: Խնդրո առարկա տարածքը խորհրդային շրջանում (մասնավորապես XX դ. 60-70-ական թթ.) մեկտորացվել էր, որի արդյունքում ոչնչացվել էին դամբարանադաշտի այդ հատվածի թաղման կառույցների վերգետնյա բոլոր նկատելի հատկանիշները: Դաշտի վերածված տարածքը շուրջ մեկ տասնամյակ հատկացվել էր բամբակի մշակմանը և պարբերաբար ոռոգվել ջրով: Այստեղ, 8-10 մ հեռավորությամբ իրար հաջորդող 3 մեծ, շրջանաձև կրոմեխներից հյուսիս առանձնացվեց շուրջ 150 մ² տարածք և մաքրվեց բուսածածկույթից

²⁶ Мкртчян, Симонян 2015, 131-140. R. Mkrtychyan, Simonyan 2016, 566-571.

²⁷ Խանզադյան, Մկրտչյան, Պարսամյան 1973; Chanzadjan 1980; Ханзадян, Саркисян, Дьяконов, 1983, 13-122; Ханзадян, Пиотровский 1984, 59-65; Khanzadian 1995; Ханзадян 2003, 96-102.

ու վերգետնյա քարերից: Մոտավորապես 0,7-0,9 մ խորության վրա ի հայտ եկավ մանր քարերից կազմված շերտ, որի տակ սկսեցին նշմարվել դամբարանի տուֆե և բազալտե ծածկասալերի եզրերը: Դրանք հաջորդաբար շարված էին կողք-կողքի, արևելքից արևմուտք ուղղությամբ: Այն, ըստ Մեծամորի դամբարանադաշտի կառույցների համար հնագետ Է. Խան-զադյանի իրականացրած հաջորդական համարակալման, ստացան թիվ 18 դամբանաբլուր պայմանական անվանումը: Գետնի մակերեսից մոտ 1,0 մ խորության վրա բացվեց քարաշար պատերով դամբանախուցը: Այն ևս ուղղված էր արևելքից արևմուտք, ուներ հյուսիսային և հարավային զուգահեռ երկայնական և դրանց ուղղանկյունաձև եզրափակող արևմտյան պատեր: Դամբանախուցն ուներ 3,40 մ երկարություն, 2,50 մ լայնք, 1,10 մ խորություն (աղ. X, նկ. 1): Պարբերական ոռոգման արդյունքում խոնավությունը ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար ներթափանցել էր դամբանախուց և զգալի վնասել այն: Պեղման առաջին իսկ օրերից պարզ դարձավ, որ դամբանախուցը հնում թալանվել է: Դա, ըստ ամենայնի, տեղի էր ունեցել մ.թ.ա. II հազ. վերջին կամ մ.թ.ա. I հազ. սկզբներին: Գետնի մակերեսից մոտ 0,6 մ խորության վրա բացվեց թաղումը (ավելի ճիշտ այն ամենն ինչ մնացել էր ուշբրոնզեդարյան թալանից և խոնավության ավերիչ ազդեցությունից հետո): Խցի արևմտյան հատվածում պահպանվել էին ձիու ոսկորների մասեր, ուշբրոնզեդարյան-վաղերկաթեդարյան անցման փուլի խեցեղենի բազմաթիվ բեկորներ, 1000-ից ավել անագե ուլունքահատիկներ և այլն: Հատկապես կարևոր են դամբանախցում պեղված երկու տասնյակից ավել ոսկե ուլունքահատիկները և մեկ կիսալունսնաձև կախիկը: Դրանք ժամանակին պատրաստվել են տարբեր տեխնիկական հնարքների կիրառմամբ (դրվագում, կաղապարի մեջ ձուլում, ընդելուզում և այլն):

Պեղումների արդյունքում դամբանախցի հյուսիսարևելյան շարի տակ բացվեց նաև միջինբրոնզեդարյան հիմնահողային թաղում՝ կարմիրբերդյան մշակույթին բնորոշ գունազարդ խեցեղենի օրինակներով: Սա ցույց է տալիս, որ քաղաքային թաղամասի որոշ հատվածների նման, մ.թ.ա. II հազ. առաջին կեսի միջինբրոնզեդարյան դամբարանադաշտը, ըստ ամենայնի, մ.թ.ա. II հազ. վերջին քառորդին մասնակի խաթարվել և վերաօգտագործվել է նոր թաղումների համար:

Մեծամորի թիվ 18 դամբարանից հայտնաբերված հնամարդաբանական նյութը խիստ վատ է պահպանվել: Պեղվել են փոքրաթիվ, խիստ քայքայված և անատոմիական պատկեր չներկայացնող մարդկային մասունքներ և միայն համեմատաբար լավ վիճակում գտնվող ատամների օրինակներ: Դաշտային պայմաններում ուսումնասիրության արդյունքում պարզվեց, որ ատամները, թերևս, պատկանում են 1 չափահաս երիտասարդ անհատի, քանզի ատամների ծամող մակերեսները մաշված չեն: Հայտնաբերվել են վերին ծնոտի աջ առաջին և երկրորդ կտրիչներ, մեկ փոքր և մեկ մեծ աղորիքներ

(սեղանատամ), ինչպես նաև ստորին ծնոտի մեկ կտրիչ: Վերին ծնոտի աջ կտրիչի վրա փաստագրվել են էմալային հիպոպլազիայի հետքեր: Առկա բոլոր ատամների վրա նկատելի են նաև ատամնաքարի թույլ մնացորդներ: Հնամարդաբանական կյուրթի հետագա համակողմանի ուսումնասիրությունը կարող է նոր պատասխաններ տալ Մեծամորի թիվ 18 դամբանաբլուրում իրականացված թաղման ձևի, անհատների քանակի, դրանց սեռի և այդ բնույթի այլ հարցերին:

Մեծամորի դամբարանադաշտի թիվ 18 դամբանաբլուրից հյուսիսարևելք ընկած տարածքում, 2017 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին հայլեհական համատեղ արշավախումբը պեղեց թիվ 19 դամբանաբլուրը (աղ. X, նկ. 2): Այն հարավարևելյան հատվածում հարում էր 1980-ական թթ. պեղված թիվ 14 դամբանաբլուրի տուֆից կառուցված կրովեխի շարին: Կարելի է ենթադրել, որ այդ շարի մաքրմանը միտված աշխատանքների ընթացքում, պատահաբար, մասնակի վնասվել է այն ժամանակ չնշմարվող N 19 դամբանաբլուրի մանր գետաքարերից (յուրաքանչյուրը տրամագծում՝ մոտ 0,30 - 0,50 մ) կազմված կրովեխի հարավային մասը: Պեղումների արդյունքում պարզ դարձավ, որ պահպանվել է դամբարանի կրովեխի միայն հարավարևմտյան հատվածը բաղկացած՝ 15 ոչ մեծ գետաքարերից: Կրովեխի շարի մաքրման ժամանակ, հարավարևմտյան հատվածի հողը հեռացնելիս, բացվեցին խեցեղենի մեծաքանակ բեկորներ և մեկ փոքրիկ ըմպանակ: Դրանց առկայությունը կարող էր պայմանավորված լինել ժամանակին հարակից թիվ 14 դամբանաբլուրի պեղումների ժամանակ հեռացված հողի տվյալ հատվածում կուտակմամբ:

Պատկերն առավել ամբողջական ստանալու նպատակով, տեղադրվեց արևելք-արևմուտք ուղղությամբ 16,40 մ և հարավ-հյուսիս՝ 13,10 մ կողմերով քառակուսի: Աշխատանքի արդյունքում պարզ դարձավ, որ զրահի առանձին հատվածներ (մանր բազալտի կտորներ) պահպանվել են միայն կրովեխի քարերի երկայնքով, մոտ 0,20 մ լայնությամբ: Կառույցի կենտրոնական հատվածում զրահի քարերը գրեթե բացակայում էին: Դրանք առկա էին խցի արևմտյան մասում՝ մեծաքանակ կուտակումների տեսքով: Կառույցի արևմտյան հատվածում XX դ. 60-70-ական թթ. բացվել էր խրամուղի, որի մեջ երևում էին 2 մեծ բազալտե քարեր: Հետագա պեղումները ցույց տվեցին, որ այս քարերը ժամանակին տեղաշարժվել են դամբարանախցի հարավարևմտյան անկյունից: Բացված քառակուսու կենտրոնական հատվածում ի հայտ եկավ դամբանախուցը: Այն ուներ արևելքից արևմուտք կոմսորոշում, դեպի հարավ՝ մասնակի շեղմամբ: Հողահեռացման աշխատանքների արդյունքում, մոտ 0,7 մ խորության վրա, բացվեց դամբանախցի արևմտյան, ապա նաև հարավային պատի անկյունային հատվածը: Դրան զուգահեռ, 0,35 մ դեպի հարավ, բացվեցին բազալտե 3 մեծ քարեր, որոնք, ըստ ամենայնի, տեղաշարժվել էին հարավային պատի վերին շարից: Պե-

ղումների արդյունքում բացվեցին նաև արևելյան և հյուսիսային պատերը: Դամբարանախցի երկարությունը արևելքից արևմուտք՝ 6,70 մ էր, լայնքը հյուսիսից հարավ՝ 5,80 մ: Բացառությամբ խցի արևմտյան պատի, մյուսների վերին շարքի քարերն առավելապես բացակայում էին: Դրանց պահպանված մասերը կազմված էին բազալտե կոպտատաշ մեծ քարաբեկորներից:

Դամբանախցի վերին հատվածում, ծածկասալերի հետ գրեթե նույն մակարդակի վրա և անմիջապես դրանց տակ բացվեց երկաթեդարյան, իջեցուկ թաղում: Մարդաբանական մնացորդները խիստ քայքայված էին, առանց անատոմիական ճշգրիտ որևէ ուղղվածության, հավանաբար պատկանում էին մեկից ավելի անհատների: Նախնական դիտարկմամբ տեղում առկա էին մեծահասակ իգական սեռի անհատի և երեխայի ոսկորներ: Մարդաբանական մնացորդների հետ գտնվեցին նաև տարբեր չափերի և ձևերի բրոնզե քայքայված ապարանջաններ (դրանցից մեկն ուներ օձագլուխ եզրեր), մետաղյա մեկ ականջօղ (և/կամ կախիկ) և մեկ ուլունքահատիկ: Իջեցուկ թաղման և բազալտե 6 ծածկասալերի հեռացումից հետո բացվեց դամբանախցի հիմնական թաղումը: Այստեղ թաղված անհատները և նրանց ուղեկցող գույքը (խեցեղեն, մետաղյա իրեր, փայտե, պերճանքի առարկաներ, հնակենդանաբանական նյութ և այլն) ամբողջությամբ խառնված էին հողի լիցքի և մանր քարաբեկորների հետ: Արդյունքում, պեղումների ողջ ընթացքում չփաստագրվեցին անհատների թաղման անատոմիապես անխաթար, ուղեկցող գույքի ամբողջական և in situ իրավիճակներ: Հայտնաբերված նյութերի մեջ կան զարդանախշերով հարուստ, սև փայլեցրած խեցեղենի բազմաթիվ բեկորներ, մետաղական զարդաճարմանդներ, բրոնզե ապարանջաններ, ոսկուց, անագից, սարդիոնից, գիշերաքարից, ոսկորից, կավի մածուկից պատրաստված տարբեր չափերի ու ձևերի ուլունքահատիկներ: Հատկապես մեծ խումբ են կազմում մետաղե զարդերն ու կախիկները (աղ. XI, նկ. 1): Թյուբինգենի համալսարանի (ԳՖՀ) լաբորատորիայում դրանց և հին պեղվածների համակողմանի ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ բոլորն էլ պատրաստված են անագից (աղ. XII): Հանգամանք, որ բացառիկ է և ցույց է տալիս, որ անագազուրիկ Մերձավոր Արևելքում և մասնավորապես Հայկական լեռնաշխարհում այդ մետաղի նման առատությունը, ըստ ամենայնի, պայմանավորված է կամ Միջերկրականի ավազանի, կամ էլ Իրանական սարահարթի տարանցիկ առևտրական ճանապարհի գոյության հետ²⁸: Մեծամորի դամբարանադաշտի թիվ 19 դամբանաբլրի խցի հարավ-արևելյան անկյունում գտնվեց եզակի ոսկե կախիկ: Այն ունի ուղղաձիգ կենտրոնական ձող, դրան միացող և երկու կողմից շրջանաձև նրբաթիթեղով ամրացված շրջանաձև, պարուրազարդ չորս վերջույթներ: Նման կախիկները բնորոշ են Մերձավոր Արևելքի և Միջերկրականի ավազանի բրոնզի պարբերաշրջանի (մ.թ.ա. III-II հազ.) հնա-

²⁸ Piliposyan, Meliksetian, 2017, 135-136.

գիտական համալիրներին և հայտնաբերվել են Միջագետքից (Ուր, Բաբելոն, Մարի), Էգեյան աշխարհից (Միկենք, Աթենք, Անավիսոս, Այգինա, Ֆեսոսոս), Փոքր Ասիայից (Տրոյա), Իրանական սարահարթից (Ամլաշ, Մարիկ), Կովկասից (Անանաուրի, Էլի-Բաբա) և Հայկական լեռնաշխարհից (Լճաշեն, Լոռի բերդ, Վերին Նավեր)²⁹:

Հնամարդաբանական և հնակենդանաբանական նյութերի համակողմանի ուսումնասիրության տվյալներով կարող ենք փաստել, որ դամբանախցում թաղվել են 10-ից ավելի անհատներ, ինչպես նաև իրականացվել են ձիու, ցլի, վայրի Նապաստակի և շան ծիսական գոհաբերություններ:

Դամբանաբլրի պեղման ողջ ընթացքում իրականացվել են չափագրման, լուսանկարման, 3D եռաչափ մոդելավորման և նմանատիպ այլ աշխատանքներ: Հայտնաբերված փայտե առարկաների բեկորները, գիշերաքարից և կավի մածուկից պատրաստված ուլունքահատիկներն ամրակայվել են:

Ամփոփում: Ի մի բերենք 2011-2018 թթ. Մեծամորի միջնաբերդում, քաղաքային թաղամասում և դամբարանադաշտում իրականացված պեղումների նախնական արդյունքները՝ կարելի է արձանագրել հետևյալը:

1. Մեծամորի միջնաբերդի արևելյան հատվածում 2013 թ. իրականացված հետախուզական պեղումները թույլ տվեցին հիմնավորել, որ բնակավայրն ակտիվ գործունեություն է ծավալել վաղ բրոնզի շրջափուլից (մ.թ.ա. XXXV-XXIV դդ.): Մ.թ.ա. XXIV-XXIII դդ. վաղբրոնզեդարյան՝ կուր-արաքսյան մշակույթի անկումից հետո, միջնաբերդի տարածքը ժամանակավորապես դատարկվել է, ապա վերաբնակեցվել մ.թ.ա. XIX-XVIII դդ.: Այս փուլից սկսած կյանքը միջնաբերդում պարբերաբար շարունակվել է միջին բրոնզի (մ.թ.ա. XIX-XVI դդ.), ուշ բրոնզի (մ.թ.ա. XV-XIII դդ.), վաղ երկաթի (մ.թ.ա. XI-IX դդ.), Վանի թագավորության (Ուրարտու) (մ.թ.ա. VIII-VI), անտիկ, հելենիստական և ուշ հռոմեական (մ.թ.ա. VI - մ.թ. I/III դդ.) ժամանակներում, ինչպես նաև միջնադարում (IV-XVII դդ.):

2. Միջնաբերդի հյուսիսարևելյան պարսպի արտաքին հատվածում 2013 թ. իրականացված պեղումները ցույց տվեցին, որ այդ տարածքը և՛ հնում, և՛ մեր օրերում ինտենսիվ վերակառուցումների է ենթարկվել, որի արդյունքում հնագիտական շերտերը պարբերաբար խաթարվել են: Ամեն դեպքում, այստեղ հնարավոր եղավ ֆիքսել, որ միջնաբերդից դուրս՝ դեպի արևելք և հյուսիսարևելք ընկած տարածքը սկսել է տարերայնորեն կառուցապատվել ուշ բրոնզի շրջափուլում (մ.թ.ա. XV-XIII դդ.), իսկ վաղ երկաթում (մ.թ.ա. XI-IX դդ.) հենց այդ հատվածներից են սկսվել հնավայրի քաղաքագոյացման (ուրբանիզացիոն) գործընթացները:

3. 2013-2018 թթ. ընթացքում հայ-լեհական հնագիտական արշավախմբի

²⁹ Larson 2016; Հին Հայաստանի ոսկին 2007, աղ. XXXVI, աղ. LXXVII, նկ. 6, աղ. LXXXIII: *Archaeological Heritage of Armenia* 2013, 49; Lordkipanidze 2015, 105-106, fig. 113, 114, 115 և այլն:

կողմից Մեծամորի քաղաքային թաղամասի VIII և IX սեկտորներում կատարված պեղումները հաստատեցին, որ դրանք վերջնականապես ձևավորվել են վաղ երկաթի շրջափուլում (մ.թ.ա. XI-IX դդ.): Շինությունները կառուցվել են բլրի լանջին և միջնաբերդի արևելյան պարսպին զուգահեռ՝ հյուսիս հարավ ուղղությամբ, ունեցել են կենցաղային, արտադրական, պահեստային ու ծիսական հատվածներ (աղ. XII, նկ. 1, 2): Այստեղ բնակվել են ինչպես միջնաբերդը սպասրկող, այնպես էլ սոցիալական առումով որոշակի կարգավիճակ ու կոնկրետ մասնագիտության տեր անձինք: Կյանքն ու առօրյա գործընթացներն այստեղ առանց խաթարման շարունակվել են մինչև մ.թ.ա. VIII դ. առաջին քառորդը՝ այսինքն մինչև Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային շրջաններ և մասնավորապես Արարատյան դաշտ ուրարտական լայնածավալ արշավանքների սկիզբը: Մ.թ.ա. 780-ական թթ. Վանի թագավորության (Ուրարտու) կազմում այս տարածքների ներգրավման գործընթացների արդյունքում՝ Մեծամորը ևս ենթարկվել է հարձակման, ավերման և հըրկիզման: Վերջինիս հետքերը նկատելի են քաղաքային թաղամասի բոլոր սեկտորներում: Սկսած մ.թ.ա. VIII դ. երկրորդ քառորդից, Մեծամորի միջնաբերդում և քաղաքային թաղամասերում նոր կառուցապատումներ են իրականացվել և, ամենայն հավանականությամբ, այստեղ վերաբնակեցվել են ուրարտական արքաների կողմից Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններից տեղահանված մարդկանց խմբեր: Սա, ըստ ամենայնի, արվել է տեղի ավտոխտոն բնակիչներին վերահսկելու և հնազանդ պահելու նպատակով: Վերաբնակիչները Մեծամորում հաստատվել ու առանց էական վայրիվերումների ապրել են մինչև մ.թ.ա. VII-VI դդ.: Մերձավոր Արևելքում և մասնավորապես Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. VII դ. վերջում և հատկապես VI դ. առաջին քառորդին ծայր առած ռազմաքաղաքական բարդ գործընթացներն անդրադարձել են նաև Մեծամորի վրա: Ըստ ամենայնի մ.թ.ա. VI դ. առաջին քառորդին Վանի թագավորության (Ուրարտու) անկման և Վանա լճի ավազանից դեպի հյուսիս և մասնավորապես Արարատյան դաշտավայր տեղաշարժված հայկական Երվանդունյաց հարստության ներկայացուցիչներն ու նրանց հրամանատարության տակ գտնվող ուժերն Արմավիրն իրենց մայրաքաղաքը դարձնելուց հետո, արագորեն նվաճել ու հպատակեցրել են նաև շրջակայքի այն բնակավայրերը, որոնցում դեռ պահպանվել էր ընդդիմադիր ուրարտամետ բնակչություն: Սա է թերևս պատճառը, որ հայ-լեհական հնագիտական արշավախմբի 2013-2018 թթ. պեղումների ընթացքում Մեծամորի քաղաքային թաղամասի VIII և IX սեկտորներում, VI դ. սկզբին ավերված կառույցների մեջ հայտնաբերվել են ուրարտական խեցեղենի ու սպառազինության նմուշներ, ինչպես նաև փախուստի պահին սպանված մարդկանց մասունքներ: Այդ պահից ի վեր, մինչև վաղ միջնադար Մեծամորի քաղաքային թաղամասի որոշ հատվածներ, ըստ պեղված քառակուսիների առայժմ ընձեռած տվյալների, անմարդաբնակ

են դարձել և մ.թ. I դ. այդ տարածքը երբեմն օգտագործվել է թաղումների համար: Դրանք արշավախումբը ֆիքսել է 2013-2018 թթ. պեղումների ընթացքում:

4. Մեծամորի դամբարանադաշտի հատվածում հայ-լեհական հնագիտական արշավախմբի կողմից 2013-2018 թթ. իրականացված մաքրման, չափագրման և նախնական պեղման աշխատանքները հնարավորություն են տվել հստակեցնելու որոշ դամբարանային համալիրների կառուցման ժամանակի ու թվագրության վիճելի հարցերը և հիմնավոր տեղեկատվական դաշտ ստեղծել այդ տարածքում հետագա պեղումների կազմակերպման ու անցկացման համար:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ – ЛИТЕРАТУРА – BIBLIOGRAPHY

1. Ալիշան 1890 – **Ղ. Ալիշան**, *Այրարատ*, Վենետիկ:
2. **Բարսեղյան** 1962 – **Լ.Բարսեղյան**, *Ուշ շրջանի մի քանի նորահայտ պաշտամունքային հուշարձաններ*, ՊԲՀ, # 3, Երևան:
3. **Չաքյան Տ.** 2017 – **Տ. Չաքյան**, *Նորահայտ կարասներ Մեծամորի քաղաքային թաղամասից* («Մեծամորյան ընթերցումներ I» ժողովածու), Երևան:
4. **Թումանյան** 2003 – **Գ. Թումանյան**, *Հայաստանի ուշբրոնզեդարյան դամբարանների կառուցվածքը*, ՊԲՀ, , # 1, էջ 166-184:
5. **Խանզադյան** 1987 – **Է. Խանզադյան**, *Մեծամորը միջին բրոնզի դարաշրջանում*, Հայկական ՍՍՀ-ում 1985-1986 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկ. թեզիսներ, Երևան:
6. **Խանզադյան** 1989 – **Խանզադյան Է.**, *Մեծամորի պեղումների արդյունքները*, Հայկական ՍՍՀ-ում 1987-1988 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկ. թեզիսներ, Երևան:
7. **Խանզադյան** 1996 – **Է. Վ. Խանզադյան**, *Միջին բրոնզեդարյան մշակույթն ու Մեծամորի № 59 դամբանաբլուրը*, ՊԲՀ, #1-2, Երևան:
8. **Խանզադյան** 1997 – **Է. Խանզադյան**, *Մեծամորում հայտնաբերված արձանիկներն ու կուռքերը*, Հայ արվեստին նվիրված հանրապետական VIII գիտական կոնֆերանս, Երևան:
9. **Խանզադյան** 1997₁ – **Է. Խանզադյան**, *Մեծամորում հայտնաբերված ոսկե իրերը*, «Հին Հայաստանի ոսկին» հանրապ. գիտ. նստաշրջան, զեկ. թեզիսներ, Երևան:
10. **Խանզադյան, Մկրտչյան, Պարսամյան** 1973 – **Խանզադյան Է. Վ., Մկրտչյան Կ. Հ., Պարսամյան Է. Ս.**, *Մեծամոր (Ուսումնասիրություն 1965-1966 թթ. պեղումների արդյունքներով)*, Երևան:

11. **Փիլիպոսյան 1998 – Ա. Փիլիպոսյան, Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները Հին Արևելքի կնքագործության համակարգում**, Երևան:

12. **Փիլիպոսյան 2000 – Փիլիպոսյան Ա., Հայաստանի հինարևելյան կնիքները որպես Մերձավոր Արևելքի ռազմաքաղաքական փոխառնչությունների սկզբնաղբյուր**, «Հայկական քաղաքակրթությունը հնագույն ժամանակներից մինչև քրիստոնեության ընդունումը» գիտաժողովի նյութեր, Երևան, էջ 43-44:

13. **Փիլիպոսյան 2014 – Փիլիպոսյան Ա., Մեծամորի սարդոնիքսե կշռաքարը գորտի խորհրդանշական պաշտամունքի առարկա («Բ. Բ. Պիոտրովսկին և հնագիտությունը» գիտական հոդվածների ժողովածու)**, Երևան, էջ 100-108:

14. **Փիլիպոսյան 2015 – Ա. Փիլիպոսյան, Մեծամորի կնիքները («Մեծամոր. Կեսդարյա պեղումների տարեգրություն» գիտական հոդվածների ժողովածու)**, Երևան, էջ 52-72:

15. **Փիլիպոսյան, Չաքյան, Բադալյան, Չաքյան, Իսկրա 2013 – Փիլիպոսյան Ա., Չաքյան Ա., Բադալյան Մ., Չաքյան Տ., Իսկրա Մ., Մեծամոր հնավայրի 2011-2012 թթ. պեղումների նախնական արդյունքները**, «Պատմամշակութային ժառանգության պահպանման հիմնախնդիրները» միջազգային գիտաժող. նյութեր, Երևան, էջ 27-28:

16. **Փիլիպոսյան, Բադալյան, Չաքյան, Չաքյան Տ., Թումանյան 2013 – Փիլիպոսյան Ա., Բադալյան Մ., Չաքյան Ա., Չաքյան Տ., Թումանյան Գ., Էրեբունի բերդաքաղաքի 2007-2011 թթ. պեղումների նախնական արդյունքները**, «Պատմամշակութային ժառանգության պահպանման հիմնախնդիրները» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, էջ 26-27:

17. **Փիլիպոսյան, Աբգարյան, Գևորգյան, Չաքյան 2015 – Ա. Փիլիպոսյան, Ա. Աբգարյան, Լ. Գևորգյան, Ա. Չաքյան, Մեծամոր (պատմահնագիտական ակնարկ)**, Երևան:

18. **Аветисян 1992 – Аветисян Г. Г., Биайнская керамика из памятников Араратской долины**, Ереван

19. **Бадалян, Аветисян, Смит 2005 – Бадалян Р., Аветисян П., Смит А., Святилище позднего бронзового века Гехарота**, «Հին Հայաստանի մշակույթը XIII», Ереван.

20. **Байбуртян 2011 – Е. Байбуртян, Последовательность древнейших культур Армении на основании археологического материала**, Ереван.

21. **Гогодзе 1972 – Э. Гогодзе, Периодизация и генезис курганной культуры Триалети**, Тбилиси.

22. **Есаян, Погребова 1985 – Есаян С.А., Погребова М.Н. Скифские памятники Закавказья**, Москва.

23. **Жоржикашвили, Гогодзе 1974 – Л. Жоржикашвили, Э. Гогодзе, Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы**, Тбилиси.

24. Ильинская 1968 – Ильинская В.А., *Скифы днепровского лесостепного левобережья*, Киев.

25. Кушнарева 1977 – Кушнарева К. Х., *Древнейшие памятники Двина*, Ереван.

26. Мартиросян 1961 – Мартиросян А. А., *Город Тейшебаини*, Ереван.

27. Мкртчян, Симонян 2015 – Р. Мкртчян, А. Симонян, *Первая биоархеологическая коллекция из Мецамора* («Մեծամոր. Հնդարխա Կենտրոնի տարեգրություն» ժող.), Ереван, с. 131-140.

28. Мнацаканян, Тирацян 1961 – А. Мнацаканян, Г. Тирацян, *Новые данные о материальной культуре древней Армении*, «Известия» АН Армянской ССР, Общественные науки, # 8, Ереван.

29. Погребова 1984 – Погребова М. Н., *Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время*, Москва,

30. Тбилиси, *Археологические памятники I* 1978, Тбилиси.

31. Ханзадян 1981 – Э. Ханзадян, *Культовые памятники Мецамора*, «III международный симпозиум по армянскому искусству», т. I, Ереван.

32. Ханзадян 2003 – Ханзадян Э., *Мецаморский одиннадцатый курган и печать царя Куригальзу*, «АЭФК», Ереван, с. 96-102.

33. Ханзадян, Пиотровский 1984 – Ханзадян Э., Пиотровский Б., *Цилиндрическая печать с древнеегипетской иероглифической надписью из Мецаморского могильника*, «ИФЖ», # 4, Ереван.

34. Ханзадян, Саркисян, Дьяконов 1983 – Ханзадян Э., Саркисян Г., Дьяконов И., *Вавилонская гиря XVI в. до н. э. с клинописной надписью из раскопок Мецамора*, «ДВ», вып. IV, Ереван.

35. Ходжаш, Труханова, Оганесян 1979 – Ходжаш С. И., Труханова Н. С., Оганесян К. Л., *Эребуни*, Москва.

36. *Archaeological Heritage of Armenia* 2013 – *Archaeological Heritage of Armenia* (ed. by Hakob Simonyan), Yerevan.

37. Bass 1984 – W.M. Bass, *Human Osteology: A Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton*, second edition, third printing, Columbia, Missouri.

38. Buikstra, Ubelaker 1994 – J. Buikstra, D. Ubelaker, *Standarts for data collection from human skeletal remains*, "ASRS", № 44, Fayetteville, Arkansas.

39. Chanzadjan 1980 – E. Chanzadjan, *Kultanlagen in Metsamor im Armenischen Hochland*, "Das Altertum" H. 1, Bd. 2, Berlin.

40. Erzen 1978 – Erzen A., Çavuş Tepe I, Ankara.

41. Girshman 1977 – Girshman R., *Le passé-ride en défense de sanglier chez les peuples iraniens*, "Acta Antiqua", vol. XXV, Budapest.

42. Glueck 1940 – N. Glueck, *The Older Side of the Jordan*, New Haven.

43. **Glueck** 1966-1967 – **N. Glueck**, *Iron II Pottery from Tell el-Kheleifeh*, "Yediote" vol. 31, Jerusalem.

44. **Jakubiak, Piliposyan, Iskra, Zaqyan, Mkrtchyan, Simonyan** 2016 – **K. Jakubiak, A. Piliposyan, M. Iskra, A. Zaqyan, R. Mkrtchyan, H. Simonyan**, *Metsamor (Armenia): Preliminary Report on the Excavations in 2013, 2014 and 2015*, "PAM", vol. XXV, Warsaw, pp. 553-572.

45. **Kachiani, Gligwaschwili, Zkwilidnidge, Kalandadze, Kalandia, Scheresadischwili** 2004 – **K. Kachiani, B. Gligwaschwili, S. Zkwilidnidge, G. Kalandadze, A. Kalandia, B. Scheresadischwili**, *Ausgrabungen im bezirk Dmanissi* (in "Archäologische geländearbeiten in Georgien 1989-1992"), Tbilisi, ss. 43-44.

46. **Khanzadian** 1995 – **E. Khanzadian**, *Metsamor 2. La necropole, les tombes du bronze moyen et recent*. Civilisation du Proche-Orient, hors serie 1, Neuchâtel-Paris.

47. **Larson** 2016 – **Judy Larson**, *Wire Jewelry Article for May 9th, 2016 Coiled Wire Jewelry: A 3 Part Series*, in: <https://www.wirejewelry.com/jewelry-making-blog/19021/coiledwirejewelry/>.

48. **Lipiński** 2013 – **E. Lipiński**, *Edom at the Crossroads of "Incense Routes" in the 8th – 7th Centuries BC*, in: "Rocznik Orientalistyczny", t. LXVI, z. 2.

49. **Lordkipanidze** 2015 – **Nino Lordkipanidze**, *Ancient Georgian Jewellery*, Tbilisi.

50. **Mkrtchyan, Simonyan** 2016 – **R. Mkrtchyan, H. Simonyan**, *Anthropological Examination of Burials from Metsamor in Seasons 2013-2015*, PAM, vol. XXV, Warsaw, pp. 566-571.

51. **Piliposyan, Meliksetian A.** 2017 – **Piliposyan, Kh. Meliksetian**, *Transit Trade of Tin in Ancient Near East in Bronze Age and Armenian Highland*, in "42nd International Commission on the History of Geological Sciences [INHGEO] Symposium" (Yerevan, Armenia, 12-18 September 2017, 50th Anniversary of INHGEO 1967-2017), Yerevan, p. 135-136.

52. **Piliposyan, Zaqyan, Gevorgyan, Poghosyan** 2015 – **A. Piliposyan, A. Zaqyan, L. Gevorgyan D. Poghosyan**, *The Gold of Metsamor (A Guide to the Special Fund of the "Metsamor" Historical-Archaeological Museum-Preserve)*, Yerevan, pp. 12-13, 17, 19.

53. **Ryckmans** 1939 – **G. Ryckmans**, *Un fragment de jarre avec caractères minéens à Tell el-Kheleifeh*, RB 48.

**АШОТ ПИЛИПОСЯН, КШИШТОФ ЯКУБЯК,
РУЗАН МКРТЧЯН, МАТЕУШ ИСКРА,
АСМИК СИМОНЯН, ТИГРАН ЗАКЯН,
НЕРСЕС МАМИКОНЯН, АРТАВАЗД ЗАКЯН,
АСТХИК СИМОНЯН, ЛУСИНЭ АЛЕКСАНИЯН,
МЕНУА ГЕВОРГЯН, МИХАИЛ БАДАЛЯН,
КАРЕН ПАХЛЕВАНЯН**
СОИСИКМЗ, АГПУ, ФАВУ (Польша),
ЭИАМЗ, ГМЭНОДАС

РАСКОПКИ МЕЦАМОРА В 2011 - 2018 ГГ: ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЙ ОТЧЕТ

***Ключевые слова:** Армянское нагорье, Мецамор, Етиуни, цитадель, некрополь, Армяно-польская археологическая экспедиция.*

Подводя предварительные итоги раскопок, проведенных армяно-польской международной совместной археологической экспедицией в 2011-2018 гг. в цитадели, городском квартале и некрополе Мецамора можно констатировать следующее.

1. Разведочные раскопки, проведенные в 2013 г. в восточной части цитадели Мецамора, показали, что поселение функционировало с эпохи ранней бронзы (XXXV-XXIV вв. до н.э.). После заката эпохи ранней бронзы (куроараксской культуры), в XXIV-XXIII вв. до н.э. цитадель временно опустела, затем вновь была заселена в XIX-XVIII вв. до н.э. С этого времени жизнь в цитадели периодически продолжалась в эпоху средней бронзы (XIX-XVI вв. до н.э.), поздней бронзы (XV-XIII вв. до н.э.), раннего железа (XI-IX вв. до н.э.), во времена Ванского царства – Урарту (VIII-VI вв. до н.э.), античности, в эллинистическую и позднеримскую эпоху (VI - I/III вв. до н.э.) и средние века (IV-XVII вв.).

2. Раскопки, проведенные в 2013 г. на территории, примыкающей к наружной части северо-восточной стены цитадели показали, что эта участок перманентно подвергался интенсивным перестройкам как в древности, так и в наши дни, в результате чего там были смешаны и повреждены археологические слои. Можно предположить, что территория за пределами цитадели: к востоку и северо-востоку от нее, в эпоху поздней бронзы (XV-XIII вв. до н.э.) стало спонтанно застраиваться, а в эпоху раннего железа (XI-IX вв. до н.э.) именно отсюда начался процесс урбанизации древнего поселения. Раскопки, проведенные в 2013-2018 гг. в VIII и IX секторах памятника, подтвердили, что городские кварталы окончательно сформировались в эпоху раннего железа (XI-IX вв. до н.э.). Сооружения

были построены на склоне холма, в направлении север-юг, параллельно восточной стены цитадели, и имели участки бытового, производственного и культового характера. Здесь в основном жил обслуживающий персонал цитадели, а также ремесленники и люди с определенным социальным статусом.

3. Жизнь здесь продолжалась до первой трети VIII в. до н.э., то есть до начала появления урартов на Араратской долине. В результате включения в 80-их годах VIII в. до н.э. Араратской долины в состав Ванского царства (Урарту) Мецамор также был захвачен, разрушен и подожжен. Следы пожаров сохранились во всех секторах городских кварталов. Начиная со второй четверти VIII в. до н.э. в цитадели Мецамора и городских кварталах появились новые постройки и, по всей видимости, именно сюда было переселено часть индоевропейского населения из западных районов Армянского нагорья. Видимо, эта миграция была организована для того, чтобы контролировать автохтонное население Мецамора и держать его в повиновении. Переселенцы остались в Мецаморе вплоть до VII-VI вв. до н.э. В это же самое время на Ближнем Востоке, и в частности, на Армянском нагорье начались глубокие и сложные военно-политические процессы. Они коснулись и Мецамора. По всей вероятности, после падения Ванского царства (Урарту) в первой четверти VI в. до н.э. и основания в Араратской долине Армавира как столицы армянской династии Ервандидов, были завоеваны и подчинены окрестные те поселения (в их числе и Мецамор), в которых еще оставалось проурартски настроенное население. Именно поэтому при раскопках в 2013-2018 гг. городских кварталов Мецамора в разрушенных в начале VI в. сооружениях, армяно-польской археологической экспедицией были обнаружены образцы заброшенной урартской керамики и оружия, а также останки людей, убитых при бегстве. Судя по археологическим данным, с этого момента и до раннего средневековья некоторые части городских кварталов Мецамора были заброшены, и в I н.э. это территория иногда использовалась как место для позднеантичных захоронений. Экспедиция зафиксировала их во время раскопок в 2013-2018 гг.

4. Организованные в 2011-2018 гг. армяно-польской археологической экспедицией расчистка, обмеры и разведочные раскопки на мецаморском некрополе позволили изучить и уточнить спорные вопросы датировки некоторых погребальных комплексов памятника и создать достоверную информационную базу для организации и проведения дальнейших археологических исследований.

ASHOT PILIPOSYAN, KRZYSZTOF JAKUBIAK,
RUZAN MKRTCHYAN, MATEUSH ISKRA,
HASMIK SIMONYAN, TIGRAN ZAKYAN,
NERSES MAMIKONYAN, ARTAVAZD ZAKYAN,
ASTGHIK SIMONYAN, LUSINE ALEKSANYAN,
MENUA GEVORGYAN, MIKHAIL BADALYAN,
KAREN PAHLEVANYAN
SPHECMR, ASPU, FAUW (Poland),
EHAMR, NMAEHLSS

THE EXCAVATIONS OF METSAMOR IN 2011 – 2018: PRELIMINARY REPORT

(Summary)

Key words: *Armenian highland, Metsamor, Etiuni, citadel, necropolis, Armenian-Polish archeological expedition.*

Here we would like to bring together the preliminary results of the excavations in Metsamor's citadel, the urban quarter, the necropolis excavated in 2011-2018 and carried out by the Armenian-Polish international joint archeological expedition: here are the following statements.

1. The survey works carried out in the eastern part of Metsamor's citadel in 2013 allowed us to affirm that the settlement was active from the Early Bronze Age (XXXV-XXIV cc. BC). Early Bronze Age archaeological artefacts belong to the Kura-Arakses culture. During XXIV-XXIII cc. BC after the fall of the Early Bronze Age's Kura-Arakses culture, the area of the citadel was temporarily abandoned, later it was resettled in XIX-XVIII cc. BC. From this stage the life in the citadel continued during the Middle Bronze (XIX-XVI cc. BC), Late Bronze (XV-XIII cc. BC), Early Iron Ages (XI -IX cc. BC), the Kingdom of Van (Urartian period) (VIII-VI cc. BC), in the Antiquity, Hellenistic and Late Roman (VI c. BC- I / III cc. AD) periods, as well as in the Middle Ages (IV-XVII cc. AD).

2. Within the excavations of 2013 carried out in the outer part of the north-eastern wall of the citadel it came out that the area has undergone intensive reconstructions, both in ancient times and nowadays, as a result the archeological layers have been periodically disturbed. In any case, it was possible to fix here that the area outside of the citadel, to the east-northeast, began to be constructed spontaneously during Late Bronze Age (XV-XIII cc. BC), and from those areas the processes of urbanization of the ancient site began in the Early Iron Age (XI -IX cc. BC).

3. The excavations carried out in 2013-2018 in VIII and IX sectors of Met-

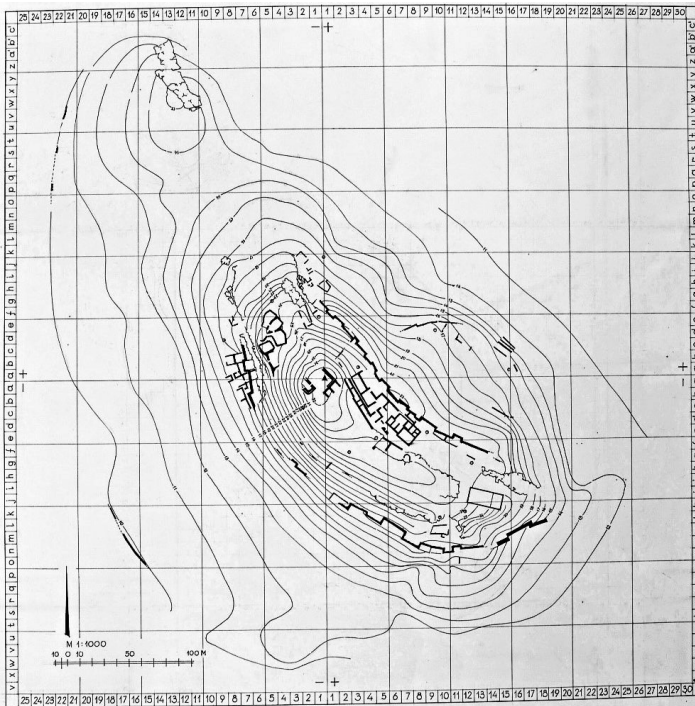
samor urban district confirmed that they were finally formed during the Early Iron Age (XI-IX cc. BC). The buildings were built on the slope of the hill, parallel to the eastern wall of the citadel, with the directions of north-south, and had residential, industrial and ritual areas. The seravants, as well as residents with a certain social status and a specific profession lived here. Life and daily processes here continued without any disturbance until the first quarter of VIII c. BC, before the beginning of large-scale Urartian invasions in the Ararat Valley. Metsamor was attacked, destroyed and set on fire in 780's BC as a result of the process of including these territories in the Kingdom of Van (Urartu). Those traces are noticeable in all sectors of the urban district. From the second quarter of VIII c. BC new constructions were carried out in Metsamor citadel and in urban districts: most likely, groups of inhabitants from the western regions of the Armenian Highlands were displaced and resettled here. This was probably done to control the local indigenous people and keep them obedient. These groups were settled in Metsamor and lived without significant reels until VII-VI cc. BC. The complicated military-political processes started in the Middle East, particularly in the Armenian Highlands at the end of VII c. BC, especially in the first quarter of VI century, which also affected Metsamor.

After the fall of the Kingdom of Van (Urartu) in the first quarter of VI c. BC, after making Armavir a capital, the representatives of the Armenian Orontid dynasty, who moved north from the basin of Lake Van, particularly to the Ararat Valley, quickly conquered and subdued the settlements in the vicinity where oppositional Urartians still remained. This is the reason why the Armenian-Polish archeological expedition during the excavations in 2013-2018 in VIII and IX sectors of Metsamor urban district, unearthed the samples of Urartian pottery and weapons in the destroyed structures dated back to VI c. BC, as well as the remains of people killed during their escape. From that moment until the Early Middle Ages, some parts of the Metsamor urban district, according to the data provided by the excavated squares, became uninhabited and starting from I c. AD the area was sometimes used for making burials. The expedition recorded them during the excavations in 2011-2018.

4. The cleaning, measurement and preliminary excavations carried out by the Armenian-Polish archeological expedition in the section of Metsamor's necropolis in 2011-2018 made it possible to clarify the controversial issues of dating and periodisation of the constructions of some burials, to create a solid information database for the organization and implementation of further excavations in the area.

1. Մեծամորի ընդհանուր համայնապատկերը (աերոֆոտոլուսնկար)

2. Մեծամորի հնավայրի հատակագիծը (ըստ ճարտարապետ Կ. Ղաֆադարյանի)

1. Մաքրման աշխատանքներ 1980-ական թթ. բացված թիվ VIII դամբանաբլրի տարածքում

2. Թիվ VIII դամբանաբլրի հյուսիսային պատի մոտ բացված ուշբրոնզեդարյան թաղումը

1. Մեծամորի միջնաբերդում 2013 թ. տեղադրված շուրֆը

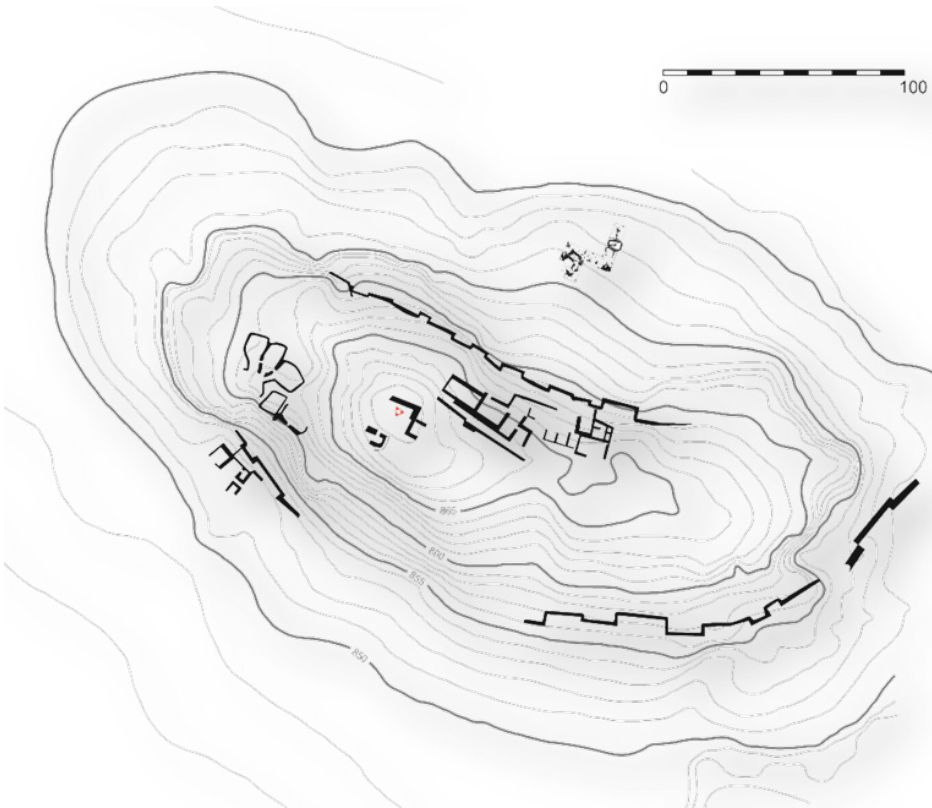
2. Միջնաբերդում 2013 թ. տեղադրված շուրֆի արևելյան հատվածում բացված վաղբրոնզեդարյան մշակութային շերտը և տեղում հայնաբերված կուր-արաքսյան կավանոթների բեկորները

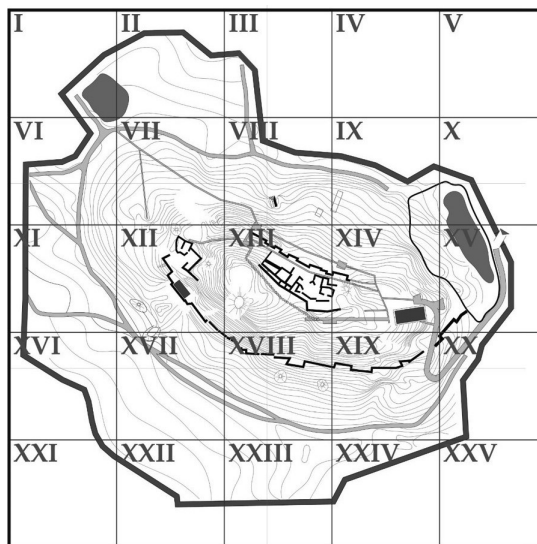
1. Մեծամորի միջնաբերդի վաղբրոնզդարյան՝ կուր-արաքսյան կառույցները

2. Միջնաբերդի կուր-արաքսյան կացարանները

1. Մեծամոր հնավայրի հանույթը

2. Մեծամորի տարածքի հնագիտական սեկտորները

1. Մեծամորի քաղաքային թաղամասի մի հատվածում Է
Խանզադյանի պեղած դամբարանադաշտը

2. Մեծամորի քաղաքային թաղամասում 2014-2016 թթ. իրականացված պեղումների
արդյունքում բացված կառույցները

1. Քաղաքային թաղամասի VIII սեկտորի հրկիզված կառույցում 2013-2014 թթ. պեղումների ընթացքում հայտնաբերված կարասը վերականգնումից հետո

2. Քաղաքային թաղամասի VIII սեկտորի հրկիզված կառույցի ստորին շերտում 2016-2017 թթ. պեղումների ժամանակ բացված կարասը

1. Մեծամորի քաղաքային թաղամասում 2016 թ. պեղված ագաթե և ոսկե ուլունքահատիկներով վզնոցը

2. Քաղաքային թաղամասում VII-VI դդ. սահմանագծին սպանված անձինք մասնուները

3. Մեծամորի քաղաքային թաղամասում սպանված մարդու մոտ պեղված ձիասանձի լկամ

1. Մեծամորի քաղաքային թաղամասի մ.թ.ա. VI-V դդ. հարթակի վրայից գտնված ըմպանակ

2. Մեծամորի քաղաքային թաղամասում բացված մ.թ. I-III դդ. թաղումներ

3. Մեծամորի մ.թ. I-III դդ. դամբարաններից պեղված ապակե առարկաներ

1. Մեծամորի թիվ 18 դամբանաբլուզից հայտնաբերված ոսկե, անագե և սարդիոնե ուլունքահատիկներ

2. Մեծամորի դամբարանադաշտի թիվ 18 դամբանաբլուզի ընդհանուր տեսքը (2016 թ.)

Աղյուսակ XI

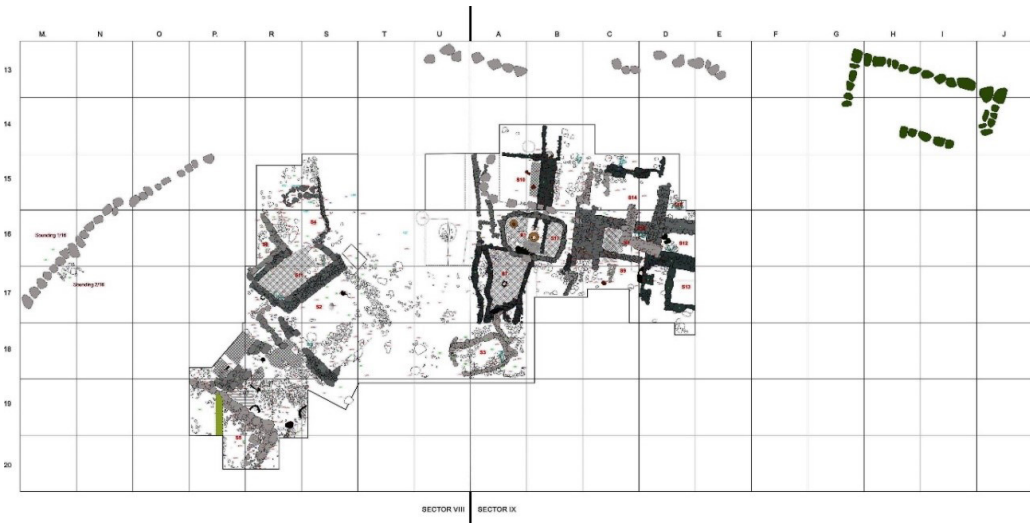
1. Մեծամորի թիվ 19 դամբանաբրից հայտնաբերված ագաթե, սարդիոնե, անագե և ոսկե ուլունքահատիկներ ու զարդեր

2. Մեծամորի թիվ 19 դամբանաբրի ընդհանուր տեսքը (2017 թ.)

Lab ID	find spot	original ID	Mn %	Fe %	Ni %	Cu %	Zn %	As %	Ag %	Cd %	Sn %	Sb %	Te %	Pb %	Bi %
MA-071422	Lčašen	149	n.d.	n.d.	n.d.	0,48	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	99	0,138	n.d.	0,060	n.d.
MA-071423	Lčašen	150	n.d.	n.d.	n.d.	0,40	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	99	0,089	n.d.	0,048	n.d.
MA-071424	Lčašen	151	n.d.	n.d.	n.d.	0,45	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	99	0,093	n.d.	0,095	n.d.
MA-071425	Lčašen	152	n.d.	n.d.	n.d.	0,97	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	99	0,117	n.d.	0,044	n.d.
MA-153268	Metsamor	3/47	n.d.	0,038	n.d.	0,044	0,054	n.d.	n.d.	n.d.	90	0,032	n.d.	9,9	0,02
MA-153269	Metsamor	3/76	n.d.	0,299	n.d.	0,161	0,71	n.d.	0,021	n.d.	42	n.d.	n.d.	57	n.d.
MA-153270	Metsamor	15/2	n.d.	0,270	n.d.	0,39	1,15	n.d.	n.d.	n.d.	92	n.d.	n.d.	6,5	n.d.
MA-153271	Metsamor	15/4a	n.d.	0,087	n.d.	0,101	n.d.	0,03	n.d.	n.d.	99	n.d.	n.d.	0,44	n.d.
MA-153272	Metsamor	15/4b	n.d.	0,064	n.d.	0,80	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	99	n.d.	n.d.	0,065	n.d.
MA-153273	Metsamor	15/48	n.d.	0,181	n.d.	0,093	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	99	n.d.	n.d.	0,62	n.d.
MA-153274	Metsamor	15/48a	n.d.	0,015	n.d.	0,016	n.d.	n.d.	0,010	n.d.	66	n.d.	n.d.	34	n.d.
MA-153275	Metsamor	15/48b	n.d.	0,062	n.d.	0,253	0,105	n.d.	n.d.	n.d.	100	0,015	n.d.	0,034	0,023
MA-153276	Metsamor	15/48c	n.d.	0,033	n.d.	0,070	0,098	n.d.	n.d.	n.d.	81	0,085	n.d.	18,8	n.d.
MA-153277	Metsamor	15/48d	n.d.	0,025	n.d.	0,062	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	87	0,022	n.d.	12,9	0,02
MA-153278	Metsamor	15/48e	n.d.	0,018	n.d.	0,027	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	77	0,016	n.d.	22,5	0,03
MA-153279	Metsamor	15/49a	(0,050)	0,33	n.d.	2,61	0,54	n.d.	n.d.	n.d.	94	n.d.	n.d.	2,52	n.d.
MA-153280	Metsamor	15/49b	n.d.	0,071	n.d.	0,031	0,214	n.d.	0,022	n.d.	95	n.d.	n.d.	4,4	0,01
MA-153281	Metsamor	15/50a	n.d.	0,177	n.d.	0,32	0,44	0,01	0,117	n.d.	98	n.d.	n.d.	1,01	n.d.
MA-153282	Metsamor	15/50b	n.d.	0,078	n.d.	0,143	0,45	n.d.	n.d.	n.d.	94	n.d.	n.d.	5,0	0,01
MA-153283	Metsamor	15/50c	n.d.	0,051	n.d.	0,064	0,217	n.d.	n.d.	n.d.	95	0,011	n.d.	4,6	0,01
MA-153284	Metsamor	15/50d	n.d.	0,025	n.d.	0,037	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	96	n.d.	n.d.	4,2	n.d.
MA-153285	Metsamor	15/50e	(0,020)	0,225	n.d.	0,069	0,61	n.d.	0,037	n.d.	96	n.d.	n.d.	3,1	0,01
MA-153286	Metsamor	15/163	n.d.	0,052	n.d.	0,047	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	70	0,009	n.d.	30	0,02
MA-153287	Metsamor	15/164	n.d.	0,156	n.d.	0,073	0,128	n.d.	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,039	n.d.
MA-153288	Metsamor	15/165	n.d.	0,064	n.d.	0,085	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	94	n.d.	n.d.	5,9	n.d.
MA-153289	Metsamor	15/166a	n.d.	0,021	n.d.	0,030	n.d.	n.d.	0,023	n.d.	97	n.d.	n.d.	3,3	0,01
MA-153290	Metsamor	15/166b	n.d.	0,036	n.d.	0,093	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	95	n.d.	n.d.	5,0	0,01
MA-153291	Metsamor	15/166c	n.d.	0,037	n.d.	0,019	n.d.	0,017	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,019	0,003
MA-153292	Metsamor	15/166d	n.d.	0,017	n.d.	0,017	n.d.	0,02	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,052	0,003
MA-153293	Metsamor	15/166e	n.d.	0,097	n.d.	0,035	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	100	0,029	n.d.	0,013	n.d.
MA-153294	Metsamor	16/73	n.d.	0,072	n.d.	0,37	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	91	n.d.	n.d.	8,9	n.d.
MA-153295	Metsamor	16/89	n.d.	0,017	n.d.	0,046	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	73	0,029	n.d.	27,2	n.d.
MA-153296	Metsamor	16/140a	(0,015)	0,022	0,01	0,104	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	99	n.d.	n.d.	0,51	n.d.
MA-153297	Metsamor	16/140b	(0,010)	0,012	n.d.	0,043	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	98	n.d.	n.d.	1,94	n.d.
MA-153298	Metsamor	16/140c	(0,020)	0,029	n.d.	0,093	n.d.	n.d.	0,015	n.d.	70	0,044	n.d.	30	n.d.
MA-153299	Metsamor	17/195a	n.d.	0,161	n.d.	0,027	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	70	n.d.	n.d.	30	n.d.
MA-153300	Metsamor	17/195b	n.d.	0,099	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	68	n.d.	n.d.	32	n.d.
MA-153301	Metsamor	17/196a	n.d.	0,047	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	67	0,057	n.d.	33	n.d.
MA-153302	Metsamor	17/196b	n.d.	1,62	n.d.	0,042	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	65	0,051	n.d.	33	n.d.
MA-153303	Metsamor	17/218	n.d.	n.d.	n.d.	0,025	n.d.	n.d.	0,033	n.d.	56	0,042	n.d.	44	n.d.
MA-153304	Metsamor	17/232	n.d.	0,023	n.d.	0,027	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	55	0,63	n.d.	45	n.d.
MA-153305	Metsamor	17/248a	n.d.	0,070	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,104	n.d.
MA-153306	Metsamor	17/248b	n.d.	0,019	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,034	0,005
MA-153307	Metsamor	17/249a	n.d.	0,051	n.d.	0,018	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	94	0,012	n.d.	5,6	n.d.
MA-153308	Metsamor	17/249b	n.d.	0,035	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,033	n.d.
MA-153309	Metsamor	17/250a	n.d.	0,023	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	99	n.d.	n.d.	0,64	0,01
MA-153310	Metsamor	17/250b	n.d.	0,082	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,007	0,004
MA-153311	Metsamor	17/251a	n.d.	0,014	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,027	n.d.
MA-153312	Metsamor	17/251b	n.d.	0,021	n.d.	0,037	n.d.	n.d.	0,025	n.d.	44	0,46	n.d.	56	n.d.
MA-153313	Metsamor	17/253a	n.d.	0,010	n.d.	0,020	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,009	n.d.
MA-153314	Metsamor	17/253b	n.d.	0,036	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,020	n.d.
MA-153315	Metsamor	17/253c	n.d.	0,146	n.d.	0,168	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,005	n.d.
MA-153316	Metsamor	17/253d	n.d.	0,045	n.d.	0,111	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,004	n.d.
MA-153317	Metsamor	17/253e	n.d.	0,130	n.d.	0,023	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,005	n.d.
MA-153318	Metsamor	17/255a	n.d.	0,086	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,180	n.d.
MA-153319	Metsamor	17/255b	(0,050)	0,094	n.d.	0,67	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	99	n.d.	n.d.	0,059	n.d.
MA-153320	Metsamor	17/255c	n.d.	0,114	n.d.	0,030	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,110	n.d.
MA-153321	Metsamor	17/255d	n.d.	0,113	n.d.	0,31	0,228	n.d.	n.d.	n.d.	99	n.d.	n.d.	0,031	n.d.
MA-153322	Metsamor	17/255e	n.d.	0,129	n.d.	0,035	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,096	n.d.
MA-153323	Metsamor	17/257	n.d.	0,215	n.d.	0,161	0,095	n.d.	n.d.	n.d.	99	n.d.	n.d.	0,37	n.d.
MA-153324	Metsamor	17/258	n.d.	0,046	n.d.	0,022	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,092	n.d.
MA-153325	Metsamor	17/259a	n.d.	0,034	n.d.	0,032	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,015	n.d.
MA-153326	Metsamor	17/259b	n.d.	0,012	n.d.	0,177	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	99	0,160	n.d.	1,11	0,01
MA-153327	Metsamor	17/259c	n.d.	0,020	n.d.	0,024	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,041	0,005
MA-153328	Metsamor	17/259d	n.d.	0,131	n.d.	0,063	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	100	n.d.	n.d.	0,041	n.d.

Մեծամորի դամբարանների անագե իրերի անալիզների արդյունքները ստացված
Ռյուքինգեյնի համալսարանից (ԳՖՀ)

1. Մեծամորի քաղաքային թաղամասի պեղված հատվածի չափագրությունը (2018 թ.)

2. Մեծամորի քաղաքային թաղամասի արևելյան հատվածի ընդհանուր պատկերը
2018 թ. պեղումներից հետո

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ЮЖНОГО КАВКАЗА
XV-XIV ВВ. ДО Н.Э. ПО МАТЕРИАЛАМ
МОГИЛЬНИКА САФАР-ХАРАБА (ТРИАЛЕТИ)**

Ключевые слова: Южный Кавказ, Триалети, Сафар-хараба, Бешташени, погребальный инвентарь, культурные связи

Триалети, один из исторических регионов Южного Кавказа, расположен в северо-западной части Малого Кавказа (таб. I-1). Могильник (таб. I-2) был обнаружен в Цалкском районе, севернее села Сафар-Хараба (Байбурт). Село находится у слияния рек Геряк-чай и Башкев су. Недалеко, южнее от села, раскопан знаменитый археологический памятник “Бешташенское циклопическое поселение” (таб. I-2).

В 30-х годах XX близ села Сафар-Хараба, на Байбуртском поле Б.А. Куфтин раскопал четыре погребения. Они являются составной частью раскопанного нами могильника и расположены в его западной части. В погребениях был обнаружен совершенно новый и дотоле неизвестный материал. Б. Куфтин отмечал “Дать определённое место этому могильнику в ряду остальных является затруднительным, вследствие недостаточной изученности памятников этого типа в Триалети”. Несмотря на это, могильник он датировал эпохой более древней, чем Бешташенский могильник позднебронзового - раннежелезного периода и последующей эпохи средней бронзы.¹

Два больших погребения, раскопанных Б. Куфтиным в “Байбурте”, окружены кольцом (кромлехом), диаметром 15-18 м из крупных базальтовых камней. Все четыре погребальные камеры довольно широкие и ориентированы на север. Покойники лежали на боку. С северной стороны, у головы, ставились 3-7 глиняных сосуда. Кроме керамики в погребениях было обнаружено несколько бус из белой и голубой пасты, просверленная галька и медно-бронзовая фигурная булава, голова которого представляла ажурно-прорезанную секиру с фигуркой барана, стоящего на её обухе.²

Несмотря на то, что на “Байбуртском” могильнике были сделаны значительные находки, они долго не занимали определённого места в археологической литературе. Б.Куфтин был осторожен с датировкой

¹ Куфтин 1941, 75-77.

² Куфтин 1941, 76-77, рис. 87.

“Байбуртских” погребений, хотя точно определил им место в конце эпохи средней и начале поздней бронзы. Впоследствии датировки Байбуртского могильника коснулись многие исследователи³, которые в основном приняли датировку Б.Куфтина. Памятники эпохи конца средней и начала поздней бронзы впервые комплексно изучил К. Пицхелаури.⁴ Вследствии целого ряда определённых признаков он выделил переходной этап от средней к позднебронзовой эпохе. Переходной этап К. Пицхелаури датировал 1450-1350 гг. до н.э. и разделил на три ступени. “Байбуртские” погребения он отнёс ко второй ступени.⁵

В 2003-2005 гг на могильнике было раскопано 105 погребений. Длина могильника 1500 метров, ширина 400-500 м. Работы проводились в зоне строительства нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан. Могильник относится к началу эпохе поздней бронзы и датируется XV-XIV вв до н.э.

Способ захоронения и ритуал. Все погребения на могильнике являются грунтовыми, которые окружены кольцами из больших базальтовых камней (таб. II-III). Диаметр кромлехов 4-18 м. Погребальные камеры в основном покрыты насыпью из небольшой гальки (таб. II-3). Такие насыпи иногда целиком занимают внутреннее пространство кромлехов, в отдельных случаях встречаются лишь на погребальной камере. Под насыпью находятся конструкции перекрытия из каменных плит или дерева (таб. II-2; III-1).

В центре кромлехов обычно находится одна погребальная камера, где захоронен один покойник. Исключением является погребения № 67 и № 68, которые расположены в одном кромлехе (таб. III-2). Погребальные камеры прорыты в жёлтой глинистой почве. Они иногда прямоугольные, с закруглёнными углами (2,0 X 1,2 м) (таб. VII-1; VIII-2), некоторые имеют удлинённую форму и в длину достигают 5,0 м (таб. VI; VIII-1). Погребения, в основном, перекрыты большими каменными плитами, которые сверху засыпаны каменной насыпью.⁶

Абсолютное большинство погребальных камер ориентированы с севера на юг (иногда заметны отклонения). Покойники погребены головой на север, на левом, или правом боку, в скорченной положении (таб. IV-1, 2; VII-1, VIII-1, 2). Кости покойников в большинстве случаев покрыты твёрдой массой чёрного цвета. Такая же масса зафиксирована и под скелетами. Этот слой отличается правильной геометрической формой и имеет вид удлинённого четырёхугольника. Он содержит остатки древесины. Покойник

³ Коридзе 1955; Коридзе 1959; Чубинишвили 1957; Абрамишвили 1957; Абрамишвили 1961; Гогадзе 1972.

⁴ Пицхелаури 1973.

⁵ Пицхелаури 1973, 145-146.

⁶ Narimanishvili 2010.

иногда захоронен на деревянных носилках (погр. №№ 10, 23, 90, таб. V-1; VI), или повозке (погр. № 30, таб. IV-3, 4; V-2).

Погребальный инвентарь расположен в определённой закономерности. Керамика (в каждом захоронении находится 1-8 сосудов) обычно лежит в северной части, за головой покойника (таб. IV-1, 2; VII-1, 2; VIII-1, 2, 3); боевое оружие - перед лицом (таб. IV-1; VII-2; VIII-2); бронзовые булавки - в области шеи, а бусы и другие украшения - у груди. Связки сердоликовых бус встречаются также на кистях рук и на голенях.

В каждом погребении встречаются остатки крупного и мелкого рогатого скота (таб. V-1,2; VI; VIII-1,3). Они, отдельными частями лежат на полу могилы (погр. №№ 2,5,10,19 и др.). В некоторых погребениях находятся целые скелеты овцы или козы (погр. №№ 1,2,23,30,90), у горла которых лежали необработанные обсидиановые отщепы. Остатки тризны обнаружены и в больших глиняных сосудах. Определённый ритуал совершался и за пределами кромлеха. Ритуальные ямы расположены с северной стороны погребальной камеры и снаружи примыкают непосредственно к кромлехам (таб. II-2; III-2). Они представляют собой ямы небольшого размера (0,4X 0,5 м; 0,6 X 0,8 м), которые перекрыты каменными плитами, или обозначены каменной насыпью. В них находится только глиняная посуда (3-5 единиц), которые заполнены костями животных и прикрыты плоскими камнями.

Погребальный инвентарь. Погребальный инвентарь, в основном представлен глиняной посудой (таб. XI-XV), которая отличается многообразием. Все сосуды лишены ручек (кроме одного, таб. XIV-1). Часть посуды изготовлена на гончарном круге, из хорошо отмученной глины, тонкостенная, чёрного обжига (таб. IX-X; XIV-XV). Поверхность этих сосудов лощёная и украшена выемчатым и вдавленным орнаментом. Вторая часть керамики также изготовлена на гончарном круге, из крупнозернистой глины. Поверхность этих сосудов коричневато-серая, внутренняя сторона – черная, стенки украшены рельефными поясами. Такой орнамент встречается и на донышке. Эта посуда обычно большого размера (таб. XI-XIII). На всех сосудах заметен след огня, они заполнены костями рогатого скота. Третья группа керамики ручной лепки, плохого обжига, крошится.

По палинологическим исследованиям образцов из глиняной посуды могильника Сафар-Хараба выясняется, что в быту употреблялась пища как животного (крупный и мелкий рогатый скот), так и растительного (каштан, фундук, орехи, пшеница, гречихообразные растения, лебеда, крапива) характера. В пищу употреблялся животный жир, а для приправ – зонтичные растения. Рацион питания очень многообразен: напр. в горшке (инв. № 101) из погребения № 10 был найден мёд; в большом горшке (инв. № 175) погребения № 25 – пшеница, фундук, пыльца липы;

на полу погребения № 28, в сгоревшей почве – в большом количестве пшеница, рожь и другие посевные культуры, крапива, здесь же остатки пыльцы липы, дуба, бука, граба; в горшке (инв. № 203) из погребения № 29 сгоревшие остатки можжевельника; в широкогорлом сосуде (инв. № 202) животный жир, пшеница в большом количестве, полевые сорняки и множество элементов пастбищ. В сосуде (инв. № 256) из погребения № 30 были определены кости крупного рогатого скота, животный жир, пшеница в большом количестве и зонтичные растения (приправа).⁷ На поверхности этого сосуда заметны следы огня. Очевидно, сосуд с изготовленной пищей, прямо с огня поставили в могилу. На плечике сосуда изображены свастики, что свидетельствует о его сакральности.

Палеозоологическое исследование костей домашних животных свидетельствует о развитии скотоводства (корова, коза, овца, свинья), а палинологические – о развитии земледелия (пшеница, рожь).

Боевое оружие (кинжалы, наконечники стрел, колчан со стрелами) было обнаружено лишь в трёх погребениях (№ № 8, 13, 85).

Кинжал большого размера, т.н. переднеазиатского типа с рамочной рукояткой в которую вставлены тонкие, деревянные накладки (таб. VIII-4; XVI-2), был найден в погребении № 13 (таб. IV-2; VIII-2). Клинок имеет форму удлинённого треугольника (длина 49,5 см., Длина клинка – 38,3 см). Подобные кинжалы обнаружены в разных пунктах Южного Кавказа и датируются XV-XIV вв. до н.э.⁸

Короткие кинжалы также изготовлены из бронзы. У одного из них (погр. № 8) клинок удлинённой формы (длина 21,5 см, ширина у плеч – 4,7 см.; таб. IV-1; VII-1; XVI-3)). Второй (погр. № 85) аналогичен первому, но имеет более короткое лезвие (длина 13 см. ширина у плеч 6 см) и костяную рукоятку (таб. VIII-2; XVI-5).

Колчан (погр. № 8) изготовлен из тонких деревянных дощечек, которые с внешней стороны покрыты кожей (таб. IV-1; VII-1; XVI-1). Поверхность колчана украшено тонкими бронзовыми пластинками (таб. XVII-7.12,13). В колчане лежало 8 наконечника стрел. У устья колчана находились 7 наконечников (6 обсидиановых, 1 кремневый) острием на юг, а на дне 1 обсидиановый наконечник, острием на север (таб. XV-1). В колчане лежали пять древков для стрел. Детали колчана подверглись микрорентгенно-спектральному анализу. Было установлено, что легирующим элементом бронзовых деталей было олово.

Наконечники стрел (38 штук) были обнаружены в двух погребениях (погр. № 8, таб. XVII-8, 9, 10, 11, 14-19; погр. № 85, таб. XVI-4). Они изготовлены

⁷ Kvavadze, Narimanishvili 2010.

⁸ Пилипосян 1999.

из чёрного, прозрачного обсидиана и красноватого, коричневатого и белосерого кремня. Один из наконечников по своей форме отличается от ранее найденных экземпляров на территории Южного Кавказа (погр. № 8, таб. XVII-8).

Инсигния-жезл особо выделяется среди металлических предметов, обнаруженных на могильнике. Предмет был найден в погребении № 8 (таб. IV-1; VII-1). Он изготовлен из бронзы, имеет Т-образное навершие-головку и длинный стержень, который завершается крюком (таб. VII-2, 3; XVII-1). Средняя часть головки утолщена, просверлена и в нее вставлен стержень. Стержень в верхней части имеет круглое сечение, а в нижней - четырехугольное. Его основная, центральная часть кручённая, которая переходит в заострённый крюк (общая длина – 62 см). Головка жезла лежала на сосуде, крюк же - на затылке черепа.

Ближайшая аналогия этой инсигнии обнаружена здесь-же, в Триалети. На территории села Авранло в 2003 г. местный житель случайно обнаружил погребение. Кроме керамики там находились бронзовые предметы. Особого внимания заслуживает комплекс бронзовых предметов – крюк (таб. XIX-5), ободок (таб. XIX-3) и скульптурное изображение головки быка (таб. XIX-6). Выяснилось, что крюк лежал перед лицом покойника, ободок был надет на стержень. На расстоянии 10-15 см севернее лежала скульптура быка. Между скульптурой и ободком зафиксированы были остатки дерева. Инвентарь датируется серединой и второй половиной II тыс. до н.э.

Крюкообразные предметы и раньше находили на Южном Кавказе (напр. грубые крюки, которые считались предметами хозяйственного назначения), но подобные высокохудожественные предметы были найдены впервые. Предполагаем, что они являются инсигниями высокопоставленных лиц.

Крюкообразный жезл в Древнем Египте был символом Осириса. Он представлял собой пастуший посох. Пастушеский посох – один из самых ранних знаков отличия фараона и от его названия происходит одно из слов иероглифической письменности означающих “править”. Идеальный фараон для египтянина “добрый пастырь, бдительно следящий за делами всех”.⁹

В Месопотамии, отцу богов, богу Ану принадлежали знаки отличия, в которых воплощалась сущность царской власти: скипетр, корона, головная повязка и пастушеский посох.¹⁰ Крюкообразный жезл в определенных случаях являлся инсигнией ассирийских царей. Этот предмет держит в руках царь Ашшурнасирапал II (883-859 гг. до н.э.), скульптура которого стояла в г. Кальху (таб. XIX-2). В левой руке он держит царский жезл, а в

⁹ Франкфорт и др. 2001, 103.

¹⁰ Франкфорт и др. 2001, 177.

правой – крюк-посох.¹¹

Таким образом, инсигния – крюк-посох была распространена на Ближнем Востоке во III-I тыс. до н.э. и являлась символом особой власти. Триалетская находка – инсигния – крюк (рис. 2, реконструкция), по видимому, является также эмблемой особой – "царской" власти.

Знаком отличия является также навершие жезла (погр. № 85) из массивной бронзы (таб. XIX-1). Остаток древка в отверстии навершия указывает на то, что жезл имел деревянный стержень.

Особого интереса заслуживают ланцетовидные орудия. Два таких предмета зафиксированы в погребении № 8 (таб. VII-2, 3). Они имеют тонкие бронзовые лезвия, четырёхугольный в сечении стержень и рукояти из кости (таб. XVII-2, 3). Возможно эти орудия являлись скальпелями и употреблялись в медицине или в ритуальных целях.

На могильнике было обнаружено несколько печатей (таб. XVIII). Они в основном изготовлены из стекловидной пасты, часть же – покрыта глазурью. Печати имеют разные формы: 3 из них четырёхугольные (таб. XVIII-10, 11, 12), 4 - круглые (таб. XVIII-5, 6, 8, 9), 6 - цилиндрических, из них 3 - покрыты геометрическим узором (таб. XVIII-13), а 2 - со сюжетными композициями (таб. XVII-1, 2).

На одной из цилиндрической печати (погр. № 27) в два ряда изображены рыбы (таб. XVIII-1). Подобный орнамент характерен для "Common style" митаннийской глиптики. Эти печати происходят из Сирии и Палестины и датируются XV-XIV вв. до н.э.¹²

Особый интерес представляет цилиндрическая печать из погребения №. 5.¹³ На печати изображена фигура мужчины в короткой тунике и островерхом головном уборе. В руке он держит посох с навершием в виде лучистой звезды. Фигура стоит, преклонив колено перед возвышением (алтарь) на котором стоит горный баран (таб. XVIII-2, 3, 4). Печать из Сафар-харабы тематически имеет сходство с другими печатями из Южного Кавказа середины II тыс. до н.э. (Мингечаур, Раздан, Шахтасты, Шамирам), а также Нузы и Гезер. На всех этих печатях изображена фигура мужчины, иногда коленнопреклонённая, в руках держит посох с навершием в виде растения, или звезды, перед ним, а пьедестале, или на алтаре стоит горный баран.¹⁴ Все эти печати входят в группу хурритских печатей "Common style", которые были обнаружены в Сирии и Палестине.¹⁵ Митаннийские печати

¹¹ Британский музей 1980, 41-42.

¹² Salje 1990, таб. VII, 136-138.

¹³ Нариманишвили 2004, 105-106.

¹⁴ Пилипосян 1998, таб. 34, 35, 41.

¹⁵ Salje 1990, 38-46, таб. VII, 136-138.

датируются в пределах XV-XIV вв. до н.э. что вполне соответствует дате могильника Сафар-Хараба.

Как известно, на территории Кавказа были обнаружены 13 цилиндрических печатей с сюжетными изображениями. Все они относятся к митаннийскому стилю, широко распространённому в Передней Азии в XV-XIV вв. до н.э.¹⁶ Все печати использовались в определённом отрезке времени, который совпадает с периодом существования государства Митанни.

Кроме вышеупомянутых печатей в погребениях могильника Сафар-Хараба также были обнаружены цилиндрические с геометрическим орнаментом, четырёхугольные печати и скарабеоиды¹⁷, которые несомненно являются импортными. Импортными являются также стеклянные бусы. Один из скарабеоидов, изготовленной из синего стекла, имеет человеческий облик (таб. XVIII-7), что не является необычным для египетских скарабеев. Подобные экземпляры хранятся в Британском музее.¹⁸

Египетским импортом, по-видимому являются пирамидальные камни (таб. XVII-4, 5, 6). В погребении № 8 обнаружены четыре таких камня. Они имеют форму усечённой пирамиды (высота 4-6 см), изготовлены из разной породы камня, с широкого основания имеют отверстие. Подобные камни известны в Древнем Египте, в эпоху древнего и среднего царства. Камни, подобного размера и формы были обнаружены в гробнице Тутанхамона. Они употреблялись в ритуале “отверзания уст”.¹⁹

Транспортные средства. Об использовании колёсного транспорта и о их сложных конструкциях свидетельствует находка повозки и её деталей в погребении № 30 (покойник лежал под повозкой). Повозка с могильника Сафар-Хараба имеет форму удлинённого треугольника, чем и отличается от четырёхугольной повозки эпохи средней бронзы (таб. IV-3, 4; V-2). Несмотря на то, что в погребении № 30 не обнаружены ни колёса, ни остатки оси (возможно они лежали в повреждённой части погребения), форма ярма (таб. IV-3; V-2,3) позволяет предположить, что упряжным животным являлся конь. Ярмо такой же формы найдено в Бериклдееби (курган № 3). Эта повозка, запряжённая конями, датируется XV-XIII вв. до н.э.²⁰

В эту эпоху, в Триалети конь был весьма распространённым домашним животным. По остеологическим данным коневодством занимались жители Бешташенского “циклопического” поселения (слой, датированный XV-XIV

¹⁶ Погребова 2000, 145.

¹⁷ Нариманишвили 2004, 105-106.

¹⁸ Бадж 2001, 243.

¹⁹ Hagen 2002, 160.

²⁰ Mansfeld 2001, 50.

вв. до н.э.)²¹ и поселения Джиниси (слой, датированный XVII-XVI вв. до н.э.).²² В некоторых погребениях (погр. №№ 10, 23, 90), покойник лежал на деревянных ложах-носилках. Они имеют удлинённую, четырёхугольную форму (таб. V-1; VI). Некоторые из них снабжены фигурными ручками (погр. № 90).

Заключение

Погребальный инвентарь, обнаруженный на могильнике Сафар-Хараба указывает, что общество, которому принадлежит этот могильник, имел тесные контакты не только с другими регионами Южного Кавказа, но и с древнейшими цивилизациями Ближнего Востока. В этом плане особого внимания заслуживают митанийские цилиндрические печати стиля “Common style”. Печати этого типа на Южном Кавказе встречаются редко. Здесь они являются импортными, что указывает на культурно-экономические связи этого региона с соседними цивилизациями. О подобных связях свидетельствуют находки месопотамских, анатолийских и египетских изделий не только в погребениях могильника Сафар-Хараба, но и на других памятниках этой эпохи Южного Кавказа.

Появление цилиндрических печатей на Кавказе указывает на культурно-экономические, а также возможно политические связи с Митанни, которое с XVI в. до н.э. становится одним из сильнейших государств Ближнего Востока (Египетские фараоны XVIII династии родственными узамы были связаны с митанийской царской династией).²³ Во II тыс. до н.э. хурритские племена расселялись на обширной территории от Нузи (совр. Киркук), до восточной периферии Малой Азии (включая Верхнюю Месопотамию и оз. Ван), на юге - до Сирии и Палестины.

Во II тыс. до н.э. перераспределение политической силы и создание новых государств повлекло за собой нарушение старых караванных путей на Ближнем Востоке. Ранее (IV тыс. до н.э.) торговый путь из Месопотамии, Сирии и Палестины проходил, по-видимому, через Малатю. Это способствовало развитию раннебронзовых культур Анатолии²⁴ и вероятно Кавказа, а также распространению их на юг. Этот торговый путь, в начале II тыс. до н.э., также, как и торговые колонии ассирийцев, был уничтожен. В середине II тыс. до н.э. связь между Южным Кавказом и Месопотамией по-видимому осуществлялась через Малый Заб и Арбелу. Эти территорий

²¹ Нариманишвили 1992, 9-11.

²² Амиранашвили, Нариманишвили 2005, 687; Narimanishvili, Amiranashvili 2010.

²³ ИДВ 1988, 73.

²⁴ Меллаарт 1985, 24.

в XV-XIV вв. до н.э. контролировала государство Митанни.²⁵

Появление новых элементов культуры на Кавказе совпадает с расцветом государства Митанни. Распространение месопотамского и египетского импорта являлось отражением политического и экономического положения в Передней Азии.

Вместе с цилиндрическими печатями на Кавказе распространяются мечи и кинжалы переднеазиатского типа, месопотамский и египетский импорт, развивается совершенно новая технология изготовления керамики, распространяются новые керамические типы, встречаются новые способы захоронения. Появляются двухколёсные колесницы и повозки, в которые запрягались кони.

Во II тыс. до н.э. основным грузом торговых караванов являлись ткани. Среди них были разноцветные льняные и шерстяные ткани. Одежда, в особенности хорошая одежда в хеттской Анатолии стоила дорого. Красивая одежда стоила 30 сиклей, что соответствовало 30 овцам, синяя шерстяная – 20 сиклей.²⁶

На могильнике Сафар-Хараба были зафиксированы льняные и шерстяные ткани разной фактуры и разных цветов (красная, бирюзовая, коричневая, серая и синяя). Некоторые образцы пока не определены. Они грубые и не окрашенные. Особого внимания заслуживают остатки красной (пурпурной) ткани (погр. № 85). Производство и распространение пурпурных тканей в середине II тыс. до н.э. являлось монополией Финикии. Краску добывали из средиземноморского молюска *Murex* и ею окрашивали шерсть в лилово-синие и красно-пурпурные цвета. В связи с этим большое хозяйственное значение приобрёл ввоз дешёвой некрашеной шерсти из Сирии, а затем всей Передней Азии и вывоз оттуда пурпурной и синей шерсти (сама краска, в отличие от окрашенных ею вещей, не выдерживала длительного хранения, а потому вывоз её был невозможен).²⁷

Объектом экспорта из Южного Кавказа, по-видимому являлся металл, шерсть, дерево, кожа и кони. Кони являлись дорогим объектом торговли на Ближнем Востоке во II тыс. до н.э.²⁸ Упряжная лошадь в Анатолии стоила 30 сиклей.²⁹ На Южном Кавказе и Анатолии домашняя лошадь известна уже с IV тыс. до н.э.³⁰ Многочисленные находки лошадиных костей на поселениях XVII-XIV вв. до н.э. Триалети (Джиниси, Бешташени) свидетельствует о развитом коневодстве.

²⁵ Нариманишвили 2004, 105.

²⁶ Герни 1987, 78-79.

²⁷ ИДВ 1988, 236.

²⁸ Шифман 1987, 41.

²⁹ Герни 1987, 78.

³⁰ Burney 1993, 314.

В XV веке до н.э. на Южном Кавказе появляются культурные инновации. Вместе с традиционными элементами они образуют новую археологическую культуру, которая занимает весь ареал предыдущей культуры «Триалетских блестящих курганов».

ЛИТЕРАТУРА – BIBLIOGRAPHY

1. Абрамишвили 1957 – Р. Абрамишвили, *К вопросу о датировке памятников эпохи поздней бронзы и широкого освоения железа, обнаруженных на Самтаврском могильнике.* ВГМГ XIX-A и XXI-B, Тбилиси, 115-140 (на груз. яз).

2. Абрамишвили 1961 – Р. Абрамишвили, *К вопросу об освоении железа на территории Восточной Грузии.* ВГМГ XXII-B, Тбилиси, 291-382 (на груз. яз).

3. Амиранашвили, Нариманишвили 2004 – Амиранашвили Дж., Нариманишвили Г., *К исторической топографии поселений Квемо Картли,* “Археология, Этнология, Фолклористика Кавказа”. Тбилиси, 105-106.

4. Бадж 2001 – Э. Бадж, *Мумия. Материалы археологических исследований египетских гробниц,* Москва.

5. Британский музей 1980: Лондон. составитель текста Б.Ривкин. Москва.

6. Герни 1987 – О. Герни, *Хетты,* Москва.

7. Гогадзе 1972 – Э. Гогадзе, *Периодизация и генезис курганной культуры Триалети,* Тбилиси (на груз. яз).

8. Коридзе 1955 – Д. Коридзе, *Археологические памятники Тбилиси,* т. I. Тбилиси (на груз. яз).

9. Коридзе 1958 – Д. Коридзе, *Археологические памятники Тбилиси.* т. II. Тбилиси (на груз. яз.).

10. Куфтин 1941 – Б. Куфтин, *Археологические раскопки в Триалети.* Тбилиси.

11. Меллаарт 1985 – Дж. Меллаарт, *Торговля и торговые пути между Северной Сирией и Анатолией (4000-1500 гг. до н.э.),* в сб. “Древняя Эбла”. Москва, 20-33.

12. Нариманишвили 1992 – Г. Нариманишвили, *Цалка-Триалетская археологическая экспедиция за 1991 год* (рукопись хранится в археологической комиссии Грузии). Тбилиси, 12-35 (на груз. яз).

13. Нариманишвили 2004 – Г. Нариманишвили, *Цилиндрические печати из Триалети,* “АЭФК”, Тбилиси, 105-106.

14. Нариманишвили 2005 – Г. Нариманишвили, *К изучению знаков отличия (инсигния из Триалети),* “АЭФК”, Баку, 141-142.

15. ИДВ 1988. История Древнего Востока. Часть вторая. Под ред. Г.М. Бонгард-Левина. Москва.

16. Пилипосян 1998 – А. Пилипосян, Печати Армянского нагорья в системе древневосточной глиптики. Ереван (на арм. яз.).

17. Пилипосян 1999 – А. Пилипосян, Древневосточные кинжалы и мечи с рамочной рукоятью. Ереван (на арм. яз.).

18. Погребова 2000 – М. Погребова, Печати митанийского стиля из Закавказья как исторический источник. ВДИ, № 1, 145-150.

19. Пицхелаури 1973 – К. Пицхелаури, Основные проблемы истории племён Восточной Грузии в XV-VII вв. до н.э. Тбилиси.

20. Фракфорт и др. 2001 – Фракфорт Г., Франкфорт Г.А., Уилсон Дж., Якобсон Т., В предверии философии. Духовные искания древнего человека. Санкт-Петербург.

21. Чубинишвили 1957 – Т. Чубинишвили, Древнейшие археологические памятники Мцхета. Тбилиси.

22. Шифман 1987 – И. Шифман, Культура Древнего Угарита (XIV-XIII вв. до н.э.), Москва.

23. Black, Green 1992 – Black J. and Green A., Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia. London.

24. Burney 1993 – C. Burney, Arslantepe as a Gateway to the Highlands. – Between the Rivers and over the Mountains. Roma, 311-317.

25. Hagen 2002 – R.-M. Hagen, Egypt - People, Gods, Pharaohs. Köln.

26. Kvavadze, Narimanishvili 2010 – E. Kvavadze, G. Narimanishvili, The palaeolandscapes of the Tsalka Plateau in the Late Pleistocene and Holocene (According to palynological data from archaeological and geological material). “Baku-Tbilisi-Ceyhan South Caucasian Pipeline and Archaeology in Georgia”. Tbilisi, 582-609.

27. Mansfeld 2001 – G. Mansfeld, Die “Königsgräber” von Alaca Höyük und ihre Beziehungen nach Kaukasien, “AMIT”, Bd. 33, Berlin, 19-61.

28. Narimanishvili 2010 – G. Narimanishvili, Trialeti in the 15th –14th cc. BC, “Baku-Tbilisi-Ceyhan South Caucasian Pipeline and Archaeology in Georgia”, Tbilisi, 308- 365.

29. Narimanishvili G., Amiranashvili 2010 – Narimanishvili G., Amiranashvili J., Jinisi settlement, “Baku-Tbilisi-Ceyhan South Caucasian Pipeline and Archaeology in Georgia”, Tbilisi, 220-249.

30. Salje 1990 – B. Salje, Der “Common Style” der Mitanni - Glyptik und die Glyptik der Levante und Zeperns in der Späte Bronzezeit. Mainz am Rhein.

Описание таблиц

Таб. I. 1. Карта Ближнего Востока и Кавказа; 2. Могильник Сафар-Хараба, участок раскопанный в зоне нефтепровода Баку-Тбилиси-Джеихан, Западный участок могильника, план.

Таб. II. 1. Погребение № 51, общий вид каменной насыпи; 2. Погребение № 51, общий вид после снятия каменной насыпи внутри кромлеха; 3. Погребение № 50; общий вид каменной насыпи.

Таб. III. 1. Погребения № 62 и № 63, общий вид; 2. Погребения №№ 67-68 после открытия; 3. Погребение № 75, вид с севера.

Таб. IV. 1. Погребение № 8, план; 2. Погребение № 13, план; 3. Погребение № 30, зарисовка повозки - II уровень; 4. Погребение № 30, план – I уровень.

Таб. V. 1. Погребение № 90, план; 2. Погребение № 30, зарисовка повозки - III уровень; 3. Погребение № 30, детали – ярмо и дышло.

Таб. VI. 1-2. Погребение № 90.

Таб. VII. 1-3. Погребение № 8.

Таб. VIII. 1. Погребение № 10, общий вид; 2. Погребение № 85. 3-4. Погр. № 13.

Таб. IX. Керамика: 1. Погр. № 1 (инв. № 7); 2. Погр. № 23 (инв. № 170); 3. Погр. № 19 (инв. № 141); 4. Погр. № 19 (инв. № 144); 5. Погр. № 15 (инв. № 120); 6. Погр. № 9 (инв. № 89); 7. Погр. № 29 (инв. № 203); 8. Погр. № 2 (инв. № 20).

Таб. X. Керамика: 1. Погр. № 10 (инв. № 100); 2. Погр. № 17 (инв. № 127); 3. Погр. № 30 (инв. № 257); 4. Погр. № 2 (инв. № 19); 5. Погр. № 30 (инв. № 259).

Таб. XI. Керамика: 1. Погр. № 2 (инв. № 22); 2. Погр. № 10 (инв. № 99); 3. Погр. № 8 (инв. № 62); 4. Погр. № 30 (инв. № 256); 5. Погр. № 1 (инв. № 6); 6. Погр. № 29 (инв. № 202).

Таб. XII. Керамика: 1. Погр. № 5 (инв. № 30); 2. Погр. № 6 (инв. № 47); 3. Погр. № 10 (инв. № 98); 4. Погр. № 13 (инв. № 108); 5. Погр. № 28 (инв. № 194); 6. Погр. № 12 (инв. № 104).

Таб. XIII. Керамика: 1. Погр. № 1 (инв. № 15); 2. Погр. № 15 (инв. № 119); 3. Погр. № 22 (инв. № 148); 4. Погр. № 26 (инв. № 182).

Таб. XIV. Керамика: 1. Погр. № 4 (инв. № 28); 2. Погр. № 10 (инв. № 101); 3. Погр. № 27 (инв. № 187); 4. Погр. № 1 (инв. № 12); 5. Погр. № 8 (инв. № 63); 6. Погр. № 11 (инв. № 105); 7. Погр. № 1 (инв. № 8); 8. Погр. № 22 (инв. № 150); 9. Погр. № 20 (инв. № 146).

Таб. XV. Керамика: 1. Погр. № 5 (инв. № 31); 2. Погр. № 22 (инв. № 167); 3. Погр. № 22 (инв. № 172); 4. Погр. № 22 (инв. № 147); 5. Погр. № 26 (инв. № 180); 6. Погр. № 9 (инв. № 92); 7. Погр. № 1 (инв. № 9); 8. Погр. № 22 (инв. № 180).

№ 169); 9. Погр. № 16 (инв. № 107); 10. Погр. № 1 (инв. № 10); 11. Погр. № 17 (инв. № 129).

Таб. XVI. Боевое оружие: 1. Колчан (погр. № 8); 2. Кинжал (погр. №13, инв. № 109); 3. Кинжал (погр. № 8, инв. № 65); 4. Стрелы (погр. № 85); 5. Кинжал (погр. № 85).

Таб. XVII. 1. Инсигния – жезл (погр. № 8, инв. № 66); 2 - 3. Ланцетовидные орудия (погр. № 8, инв. № 67, 68); 4-6. Пирамидальные камни (погр. № 8, инв. № 75, 76, 77); 7, 12-13. Ободки для колчана (погр. № 8, инв. № 69); 8. Наконечник стрелы (погр. № 8, инв. № 84); 9-11, 14-19. Наконечники стрел из колчана (погр. № 8, инв. № 70, 71, 83, 85).

Таб. XVIII. 1. Цилиндрическая печать (погр. № 27, инв. № 191); 2, 3, 4. Цилиндрический печать (погр. №5, инв. № 44); 5,6,8,9. «Скарабеоиды» (погр. № 6, инв. № 49, 59, 60); 7. «Скарабеоид», (погр. № 6, инв. № 50); 10,11,12. Четырёхугольные печати (погр. № 6, инв. № 49-52); 13. Цилиндрический печать с геометрическим орнаментом (погр. № 22, инв. № 151).

Таб. XIX. 1. Навершие жезла (погр. № 85); 2. Скульптура Асурнасирпала II, 3. Ободок (сел. Авранло), 4. Инсигния - жезль (реконструкция, сел. Авранло); 5. Инсигния - жезль (сел. Авранло); 6. Головка быка (сел. Авранло).

ԳՈՂԵՐՁԻ ՆԱՐԻՍԱՆԻՇՎԻԼԻ

ՎԱԹ

ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ Մ.Թ.Ա. XV-XIV ԴԴ. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ ԸՍՏ ՍԱՖԱՐ-ԽԱՐԱՔԱ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏԻ (ԹՐԻԱԼԵԹԻ) ՆՅՈՒԹԵՐԻ

Բանալի բառեր՝ Հարավային Կովկաս, Թրիալեթի, Սաֆար-խարաքա, Բեշթաշենի, դամբարանային գույք, մշակութային կապեր

Սաֆար-խարաքա դամբարանադաշտում հայտնաբերված նյութերը վկայում են, որ տեղի հասարակությունը սերտ շփումներ է ունեցել ոչ միայն Հարավային Կովկասի տարբեր շրջանների, այլև Մերձավոր Արևելքի (Միջագետք, Փոքր Ասիա, Եգիպտոս) զարգացած քաղաքակրթությունների հետ: Այս առումով հատուկ ուշադրության են արժանի տեղում հայտնաբերված շուրջ երկու տասնյակ միտաննական «Common style» տիպի գլանաձև կնիքները: Սրանց հայտնվելն Անդրկովկասում վկայում է Միտաննիի հետ ունեցած մշակութային, տնտեսական և, հնարավոր է, քաղաքական սերտ կապերի մասին: Մ.թ.ա. II հազ. տարածաշրջանում քաղաքական ուժերի վերաբաշխումը և նոր տերությունների ձևավորումը հանգեցրեց Մերձավոր

Արևելքի հին քարավանային ուղիների խաթարմանը: Նախկինում (մ.թ.ա. IV հազ.) Միջագետքից, Սիրիայից և Պաղեստինից եկող առևտրային ճանապարհը, ըստ երևույթին, անցնում էր Մալաթիայով: Մ.թ.ա. II հազ. կեսերին Հարավային Կովկասի և Միջագետքի կապը, ըստ երևույթին, իրականացվում էր արդեն Փոքր Չաբի և Արբելայի միջոցով: Այս տարածքները մ.թ.ա. XV–XIV դդ. առավելապես վերահսկվում էին Միտաննիի կողմից:

Նշված ժամանակաշրջանում հինմերձավորարևելյան գլանաձև կնիքների, սրերի ու շրջանակավոր դաշույնների հետ մեկտեղ Կովկասում տարածվում է նաև եգիպտական տարատեսակ արտադրանքի ներմուծումը, զարգանում է խեցեղենի պատրաստման բոլորովին նոր տեխնոլոգիա, տեղ են գտնում թաղման նոր եղանակներ: Մ.թ.ա. II հազ. երկրորդ կեսին Անդրկովկաս ներմուծվող ապրանքների տեսականու մեջ զգալի ծավալ է սկսում կազմել նաև գործվածքը (տեքստիլը)՝ այդ թվում բազմագույն կտավն ու բրոյա հանդերձանքը:

Սաֆար-Խարաբայի դամբարաններից հայտնաբերվել են տարբեր գույների (կարմիր, փիրուզագույն, շագանակագույն, մոխրագույն և կապույտ) կտավից և բրդից հագուստների մնացորդներ: Հատուկ ուշադրության են արժանի կարմիր (մանուշակագույն) գործվածքի ծվենները (թիվ 85 դամբարան): Մ.թ.ա. II հազ. կեսերին մանուշակագույն գործվածքների արտադրությունը՝ փյունիկյան մենաշնորհ էր: Ներկը ստացվում էր միջերկրածովյան Murex տեսակի ծովախեցիներից և օգտագործվում էր կտորն ու բուրդը կապտա-մանուշակագույն և/կամ կարմրա-մանուշակագույն ներկելու համար:

Հարավային Կովկասից արտահանվող հումքի և արտադրանքի հիմնական տեսականին, ըստ երևույթին, կազմել են մետաղը և նրանից պատրաստված ապրանքները, բուրդը, փայտը, կաշին և ձիերը:

Այսպիսով, մ.թ.ա. XV դ. Հարավային Կովկասում ձևավորվում են պատմամշակութային նոր իրողություններ: Տեղի ավանդական մշակութային տարրերի հետ միասին նրանք ձևավորում են ուշբրոնզեդարյան նոր հնագիտական մշակույթ, որը տարածում է գտնում Թրիալթիի միջին-բրոնզեդարյան դամբանաբլուրների ողջ տարածքում:

SOME QUESTIONS OF THE HISTORY OF THE XV-XIV CENTURIES OF SOUTH CAUCASUS ACCORDING TO THE MATERIALS OF SAFAR-KHARABA NECROPOLIS /TRIALETI/

Keywords: *South Caucasus, Trialeti, Safar-Kharaba, Beshtasheni, grave goods, cultural relations*

The materials found in the tombs of Safar-Kharaba prove that the local society had close contact not only with the various regions of the South Caucasus but also with the developed civilizations of the Middle East (Mesopotamia, Asia Minor, and Egypt). In this regard, about two dozen Mitanni "Common style" type cylinder seals found at the site deserve special attention. The appearance of these in the Transcaucasia indicates a close cultural, economic, and possibly a political connection with Mitanni. In the 2nd millennium BC the redistribution of political power in the region and the formation of new powers led to the disruption of the old caravan routes of the Middle East. Formerly / the 4th millennium BC/ the trade route from Mesopotamia, Syria, and Palestine apparently passed through Malatya. The connection between the South Caucasus and Mesopotamia was apparently carried out already through the Lesser Zab and Erbil in the middle of the 2nd millennium BC. These areas were mostly controlled by Mitanni in the 15th-14th centuries BC.

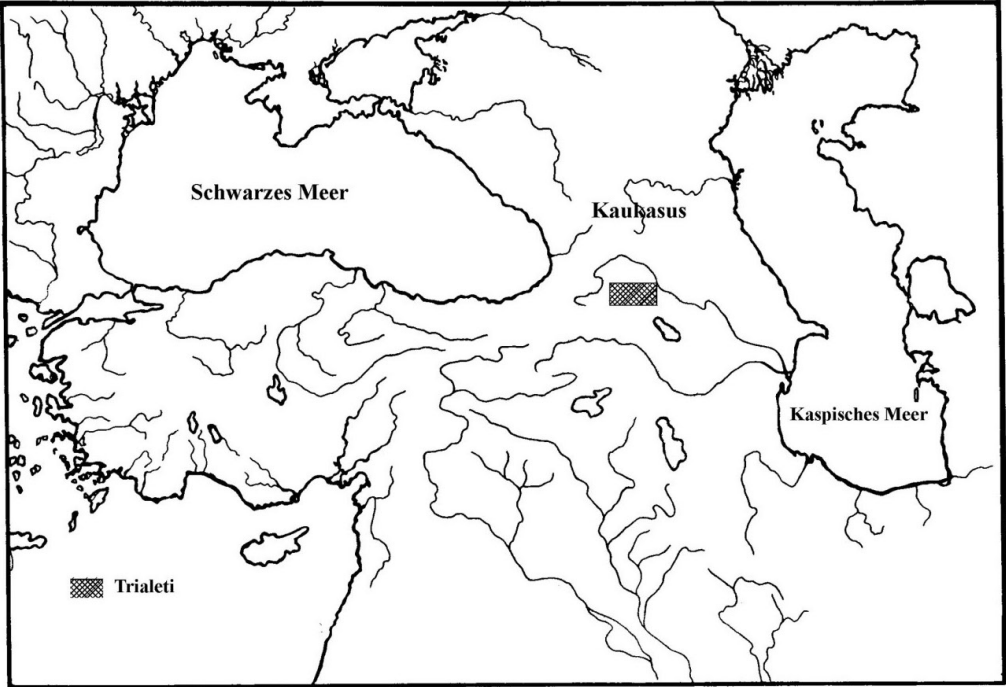
In the mentioned period, along with ancient Near Eastern cylinder seals, swords, and framed daggers, the import of various Egyptian products also spread in the Caucasus, a completely new technology of pottery production was developed, and new burial forms and methods were found. Textiles, including multi-colored canvas and woolen clothing, began to form a significant volume in the range of products imported to Transcaucasia in the second half of the 2nd millennium BC.

Remains of linen and wool clothes of different colors /red, turquoise, brown, gray, and blue/ were found in the tombs of Safar-Kharaba. Special attention should be paid to the red /purple/ fabric strips /tomb No. 85/. The production of purple cloth was a phoenix monopoly in the middle of the 2nd millennium BC. The dye was obtained from Mediterranean Murex shells and was used to dye cloth and wool bluish and/or reddish purple.

Apparently, the main range of raw materials and products exported from the South, consisted of metal and the products made of it, wool, wood, leather, and horses.

Thus, new historical and cultural realities were formed in the South Caucasus in the 15th century BC. Together with traditional local cultural elements, they form a new Late Bronze Age archeological culture that spreads throughout the Middle Bronze Age burial mounds of Trialeti.

Таб. 1

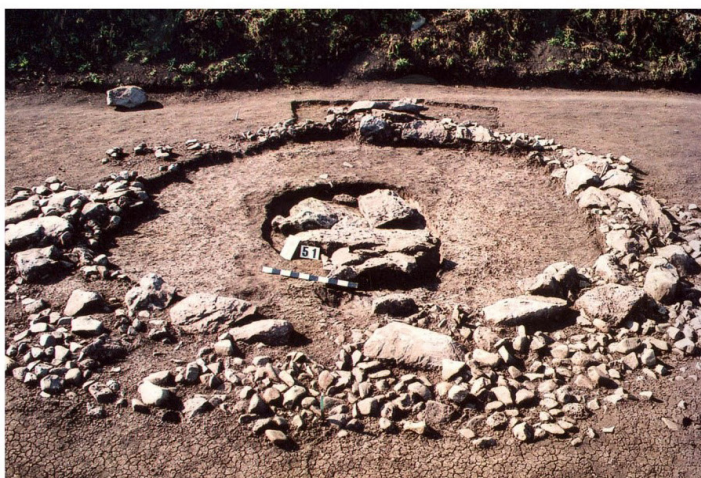
1

2

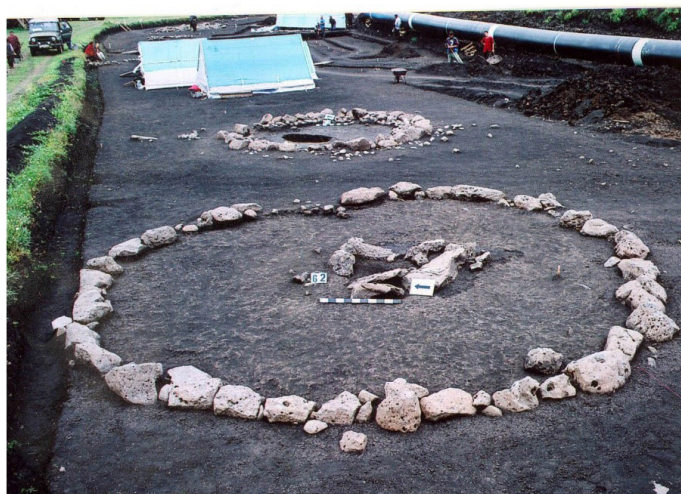
1

2

3

1

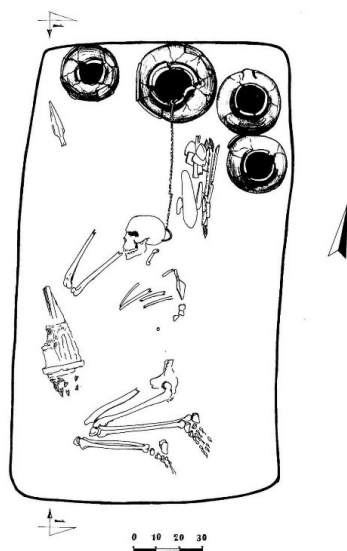

2

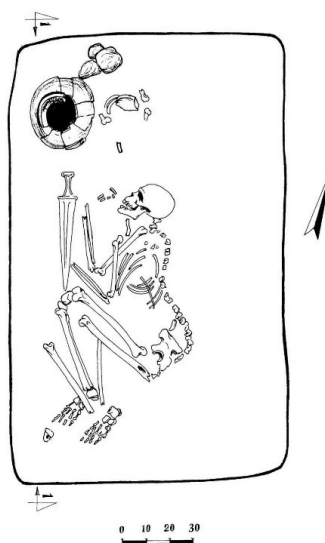

3

Таб. IV

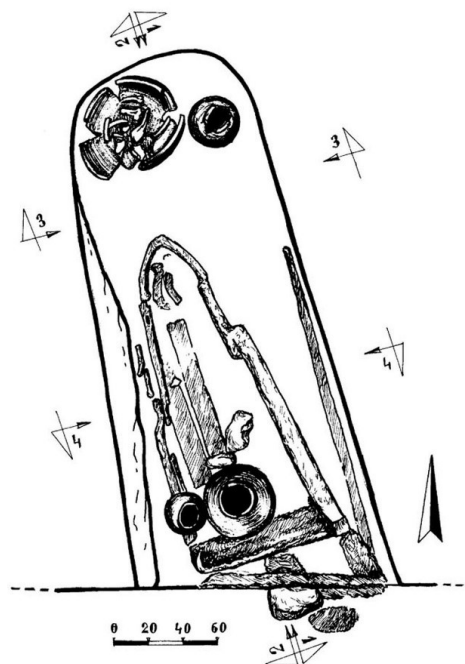
1

2

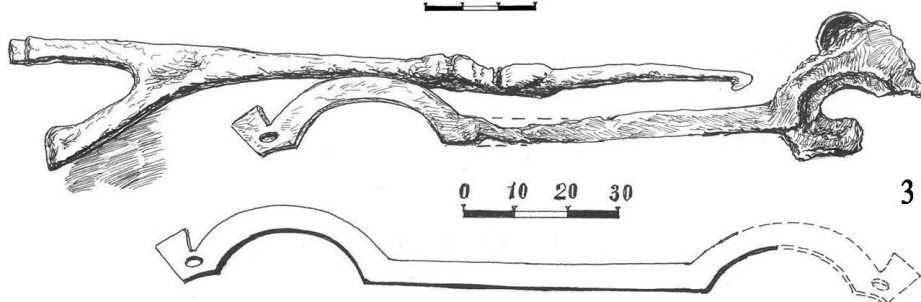
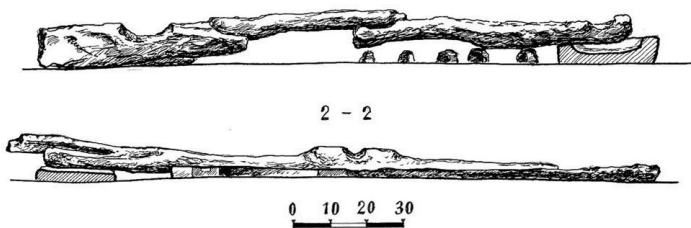
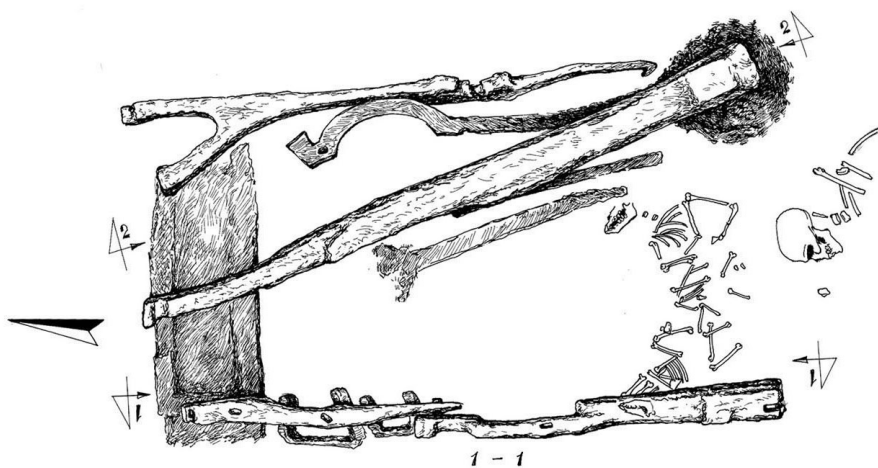
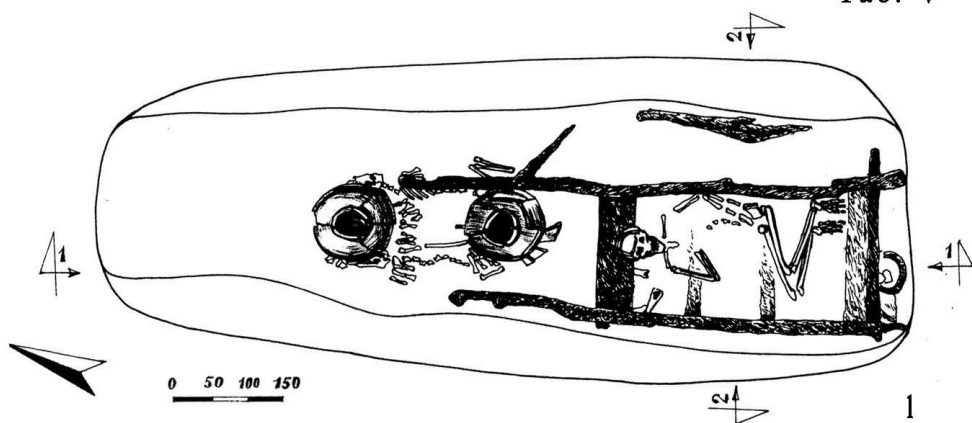

3

4

Таб. V

Таб. VI

1

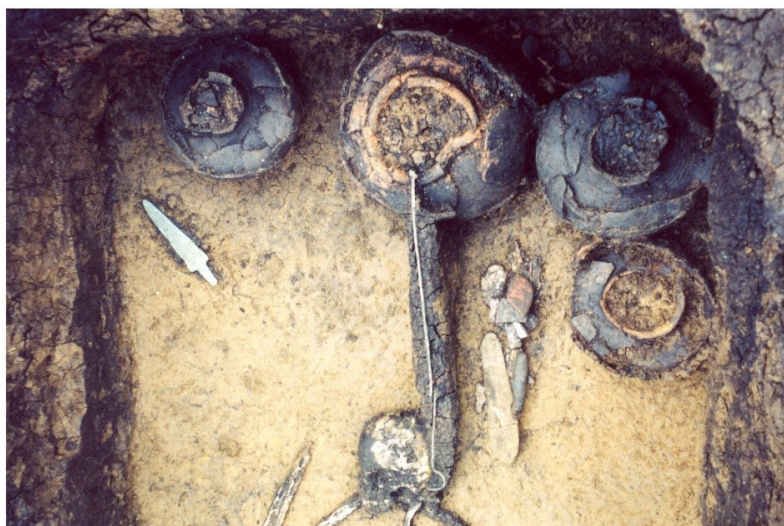

2

Таб. VII

1

2

3

1

2

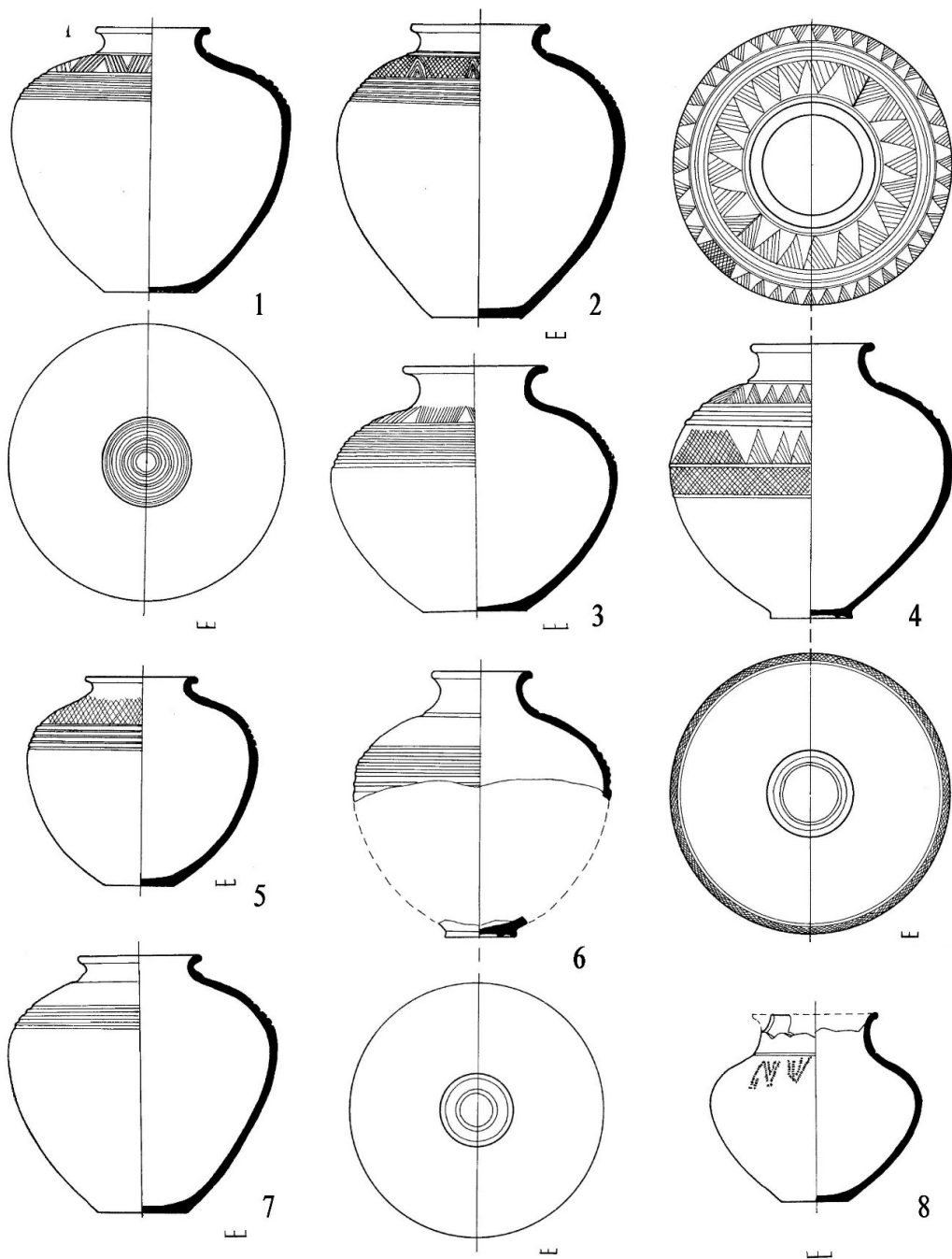
3

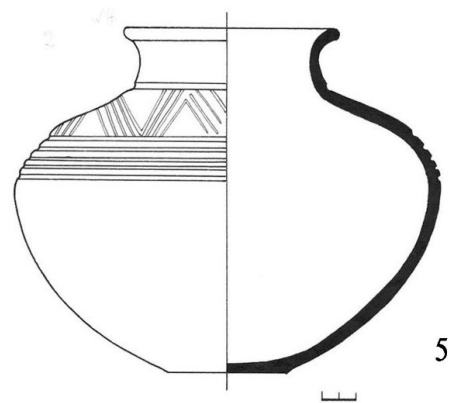
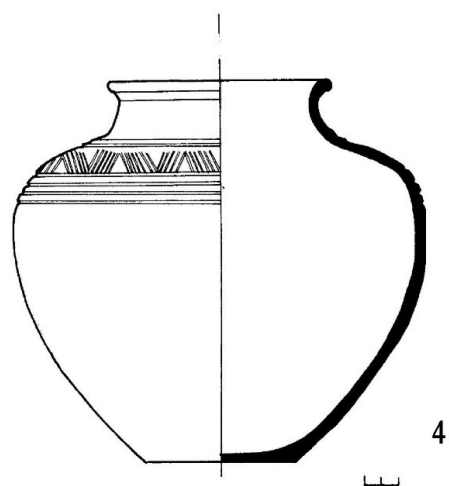
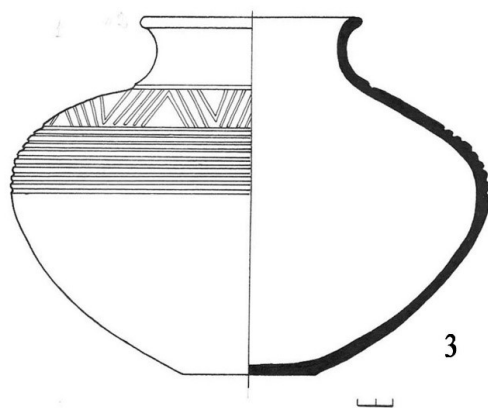
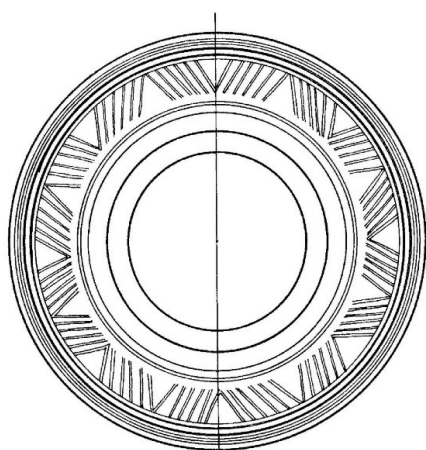
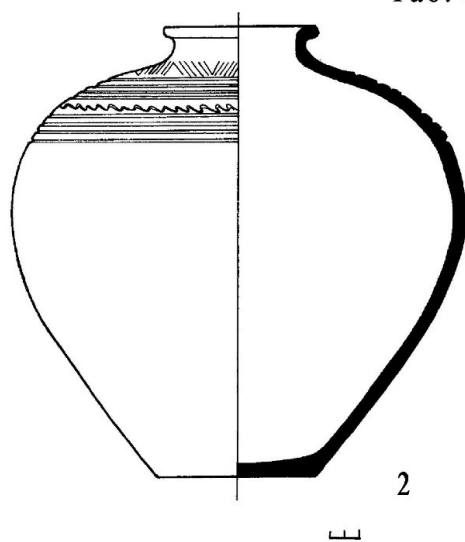
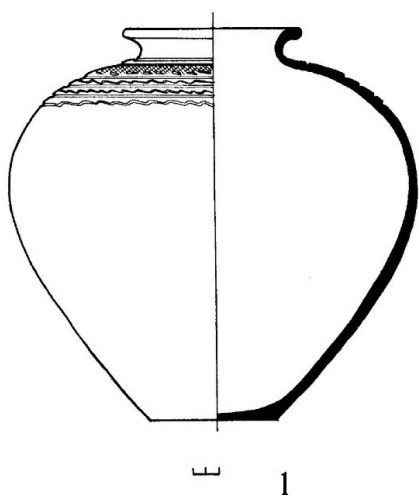

4

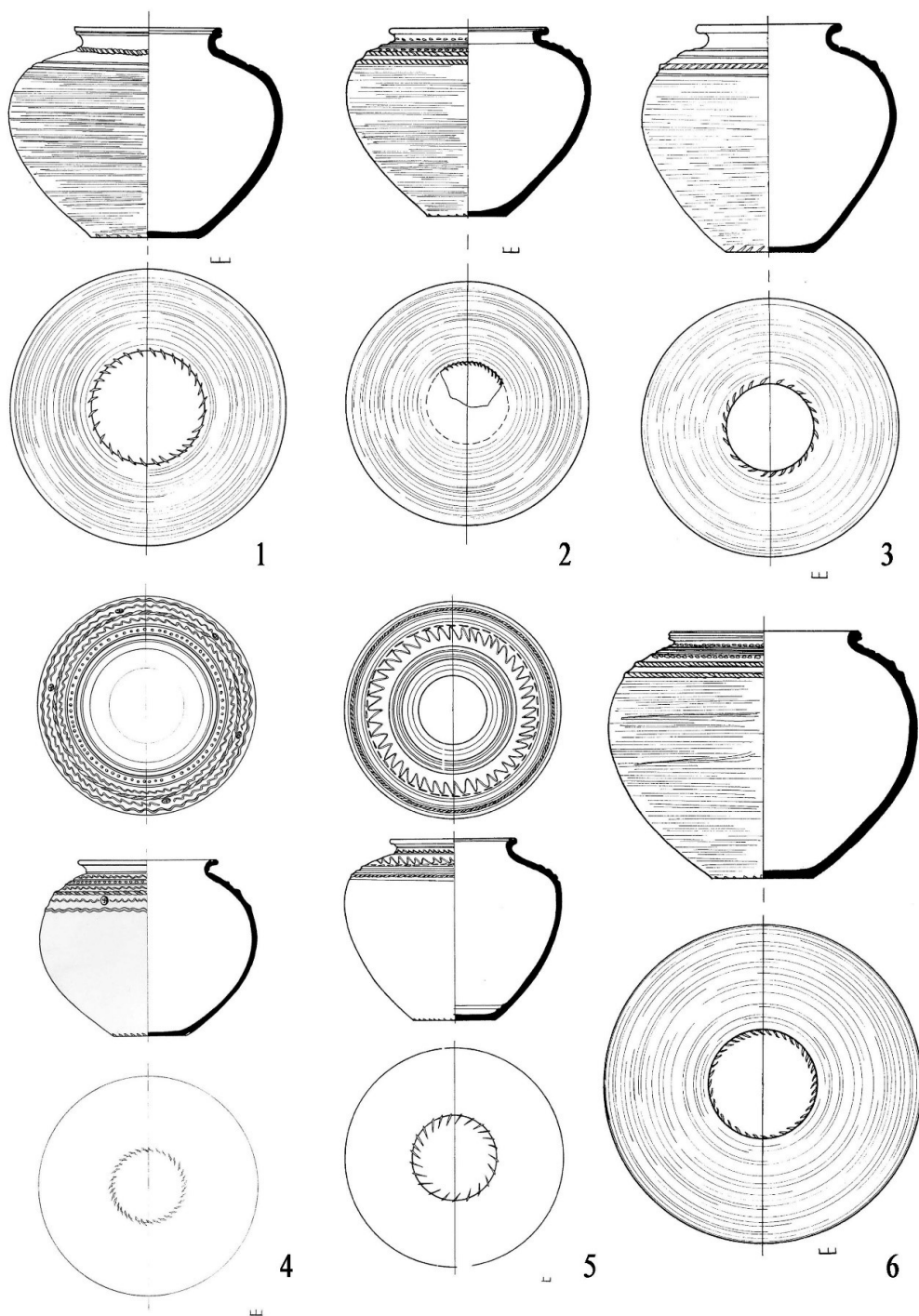

Таб. IX

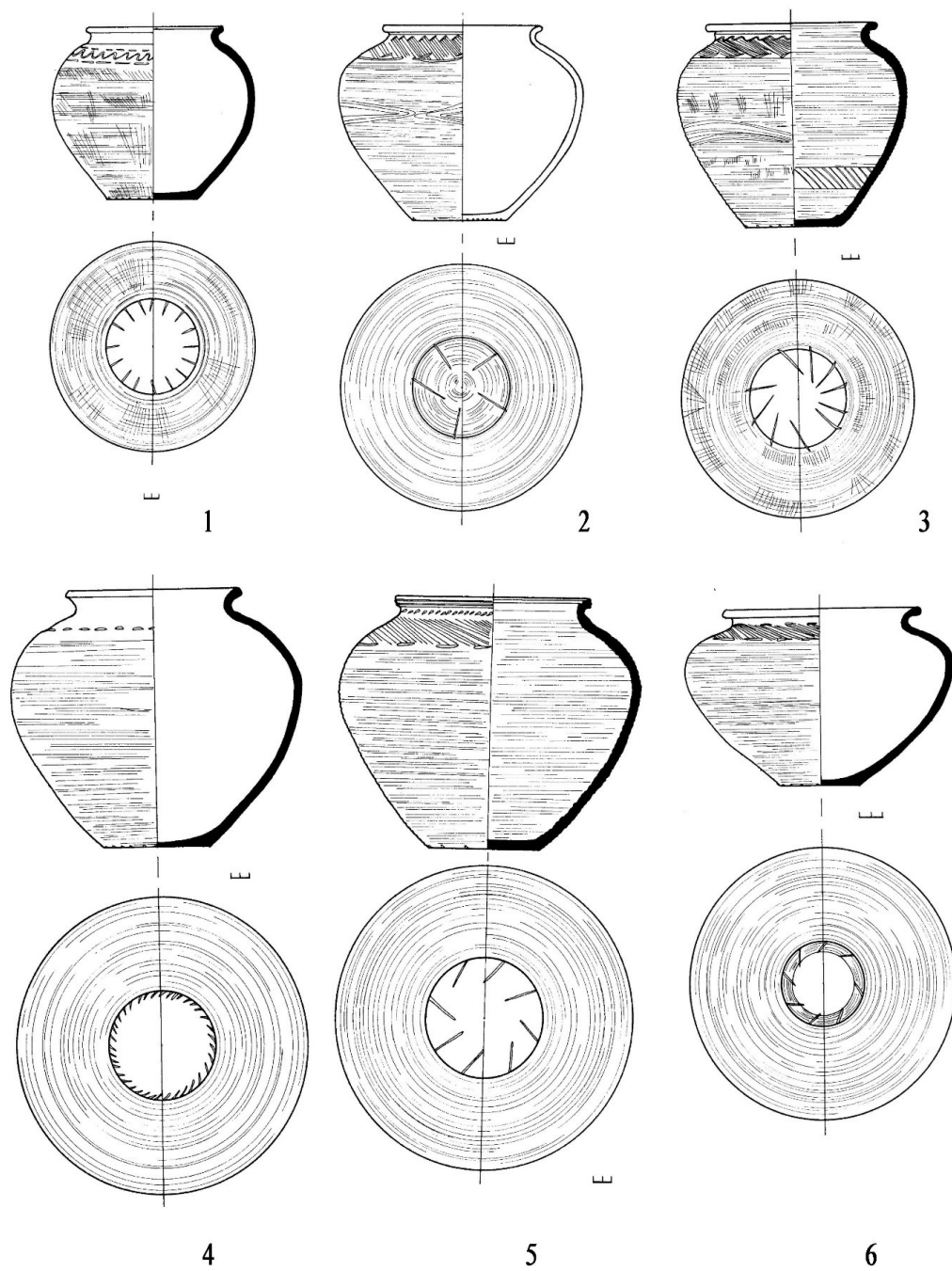

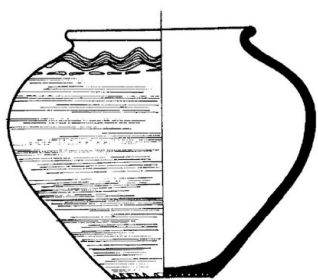

Таб. XI

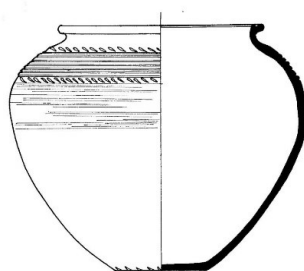

Таб. XII

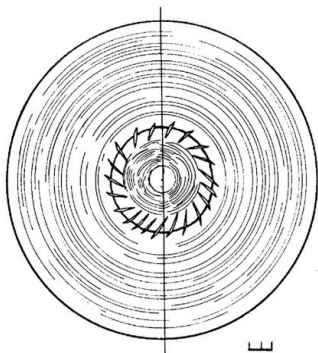

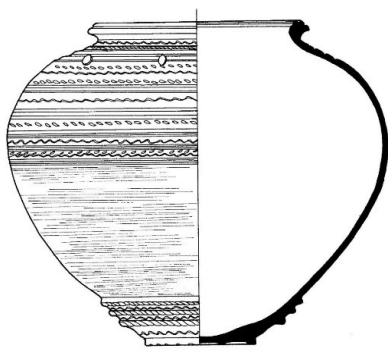
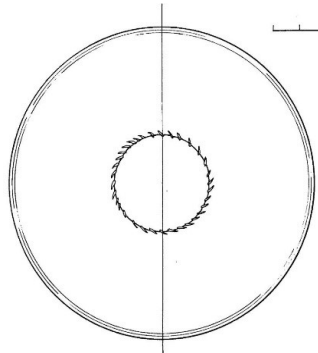
1

2

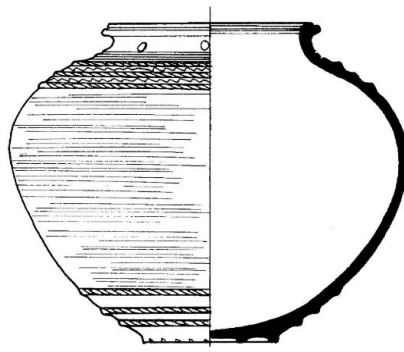

Е

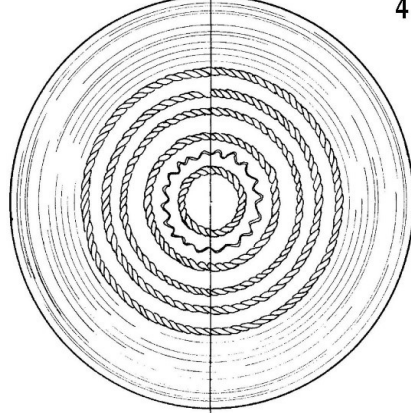
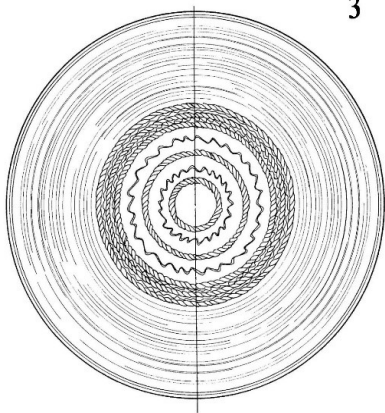
Е

3

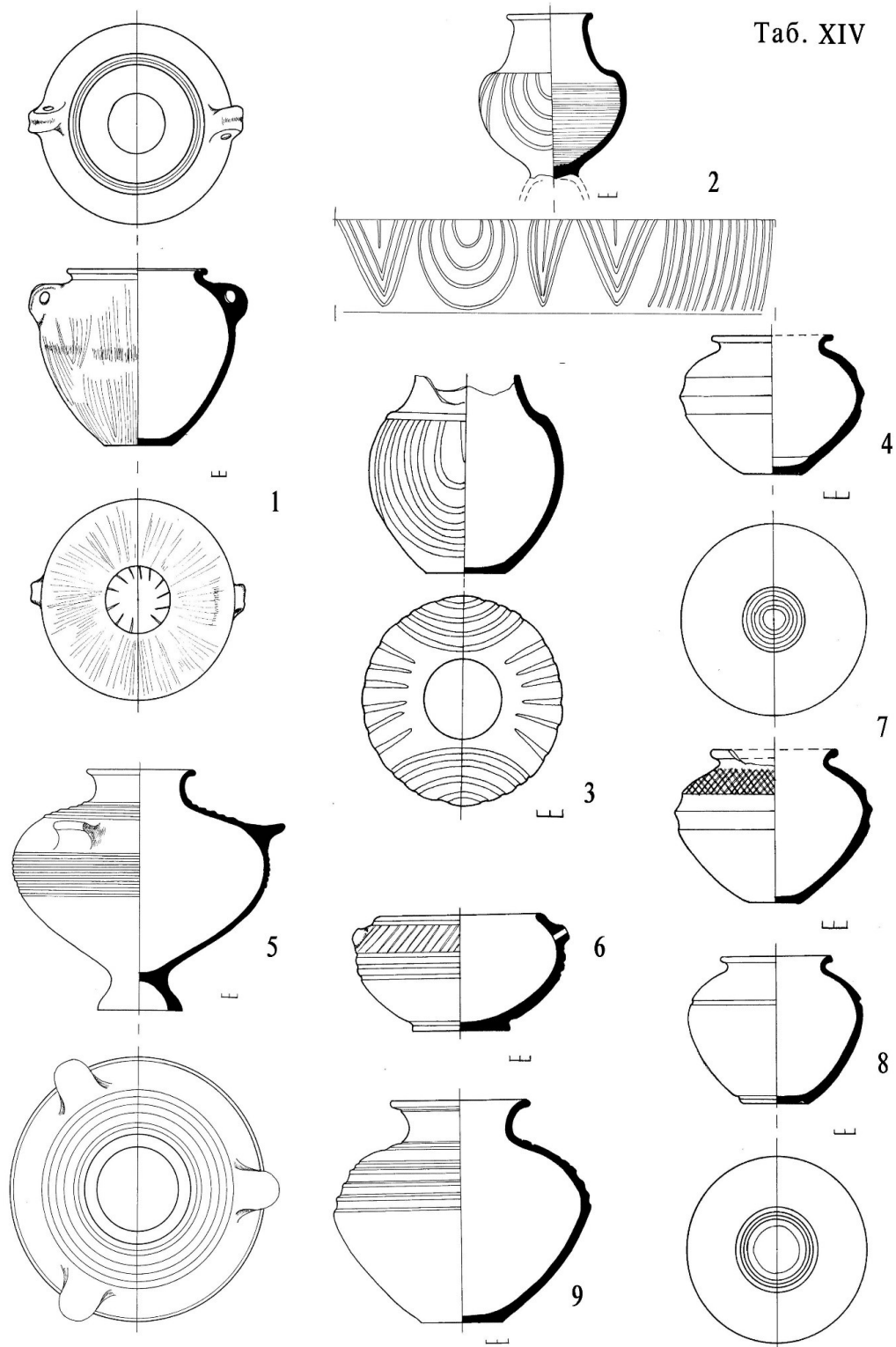

Е

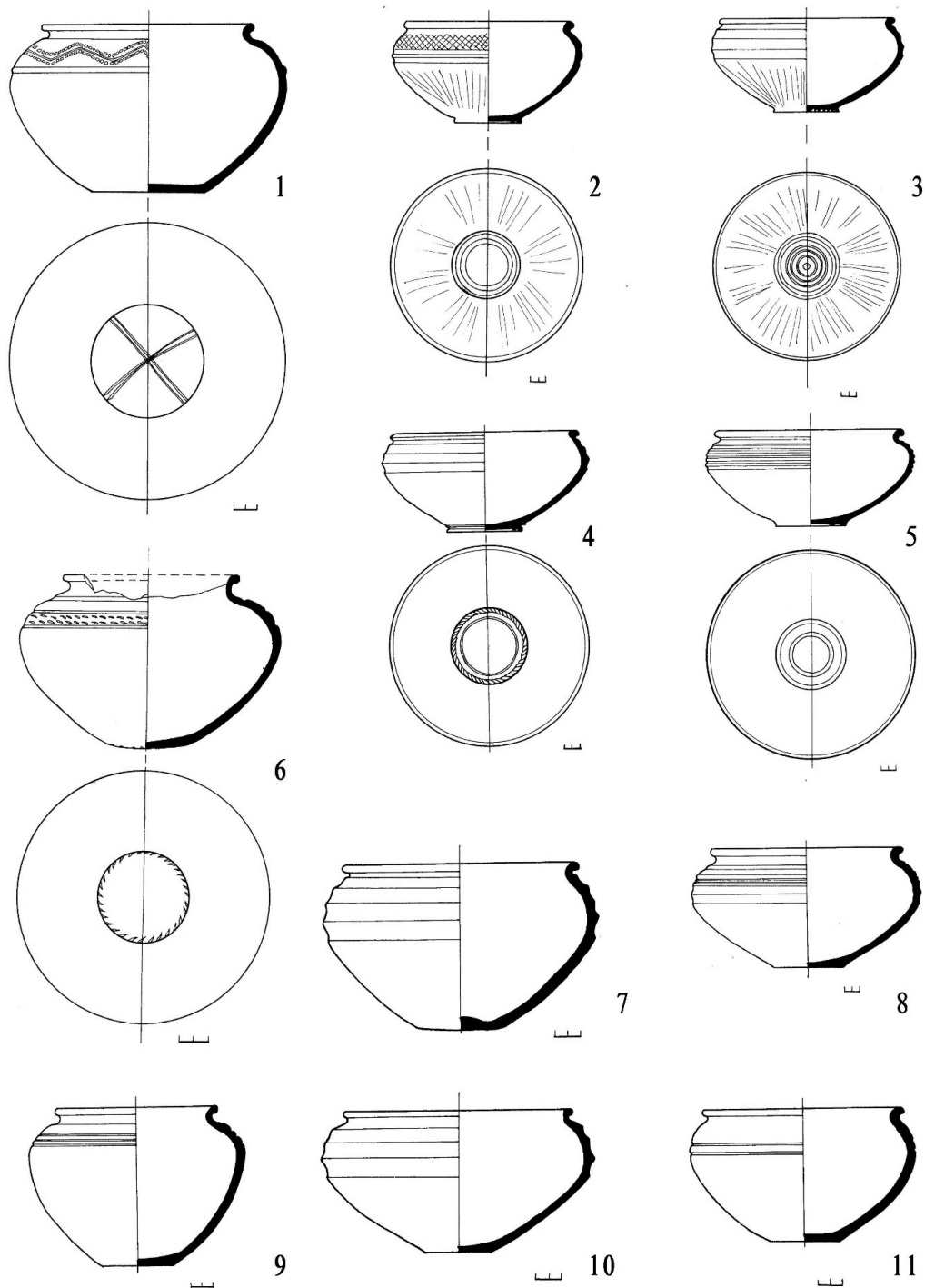
4

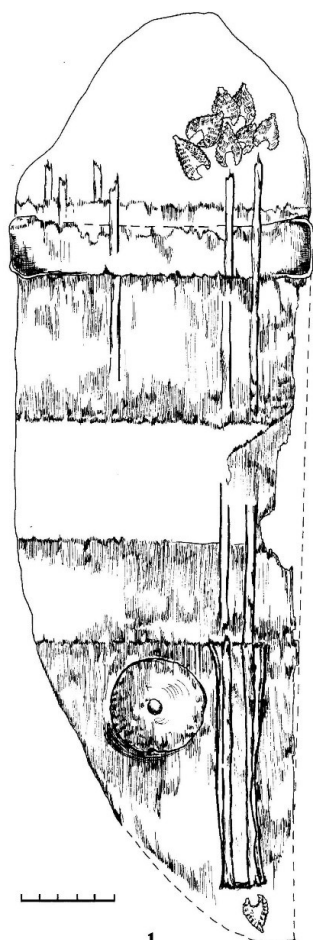
Таб. XIV

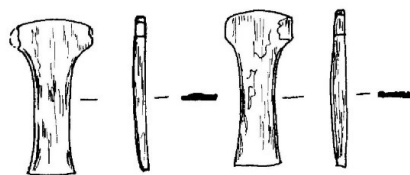
Таб. XV

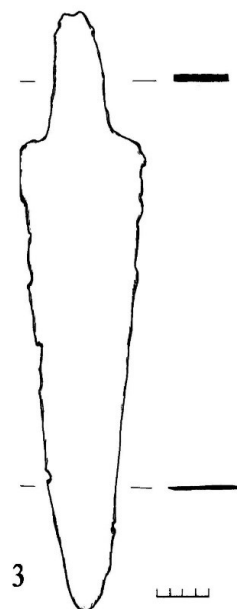
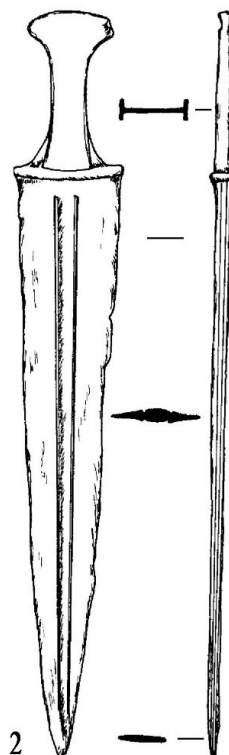
Таб. XVI

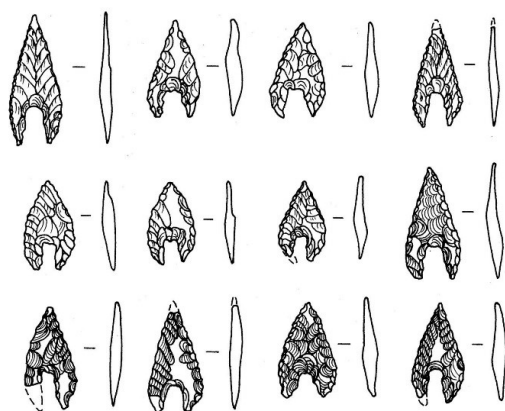
1

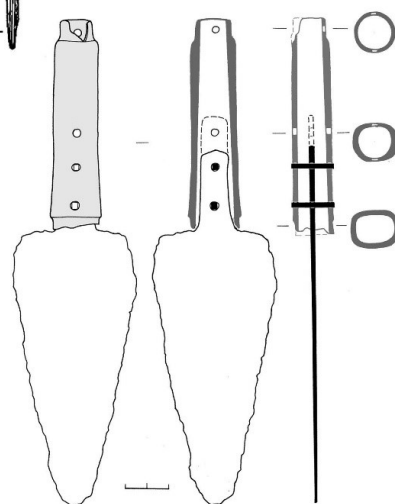
2

3

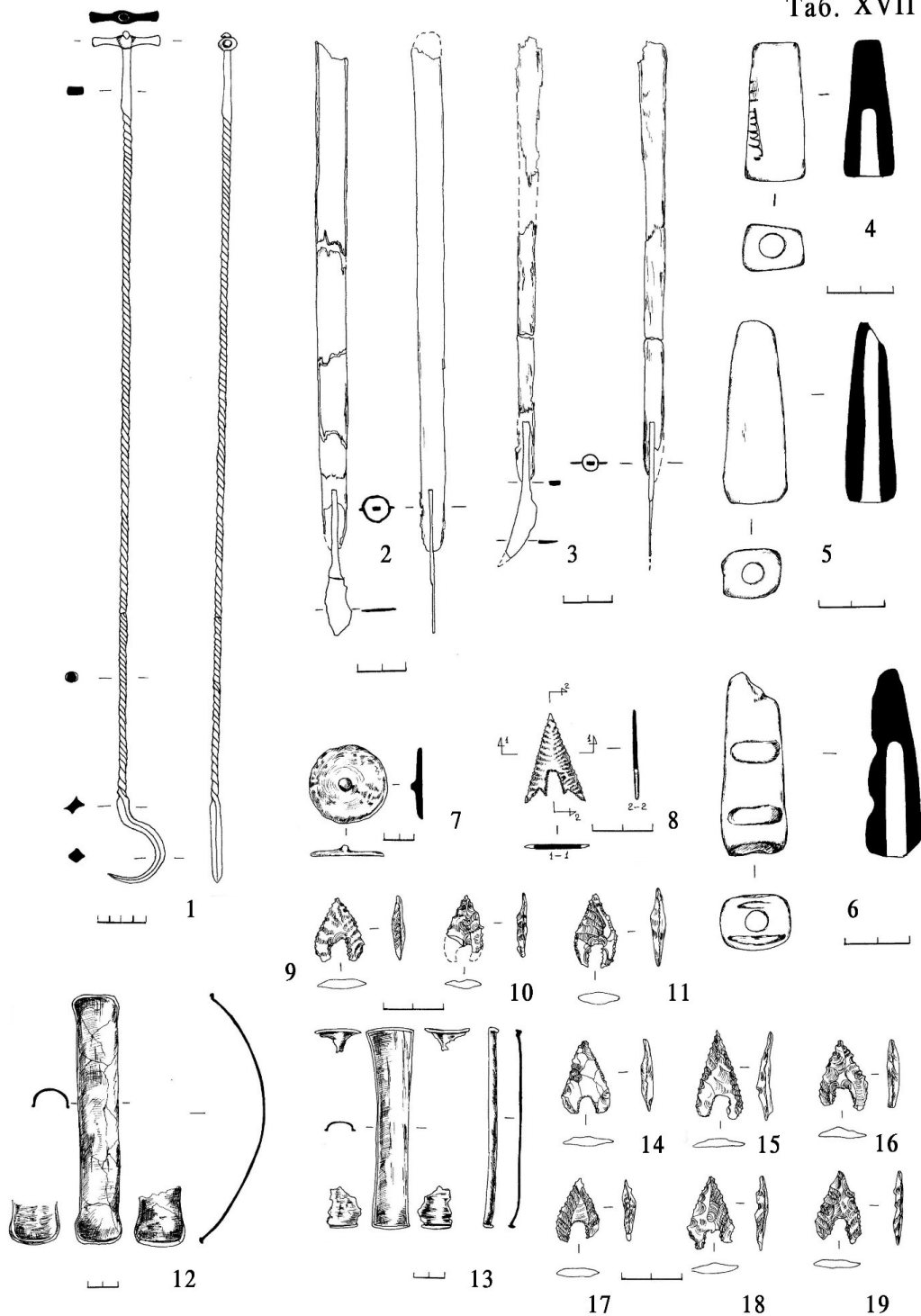

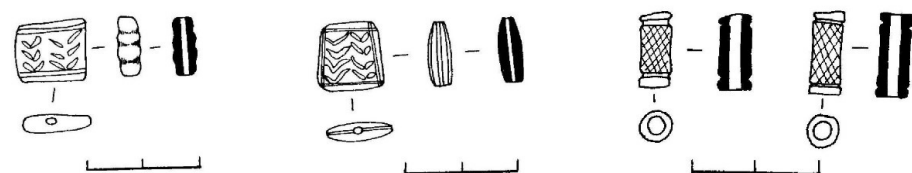
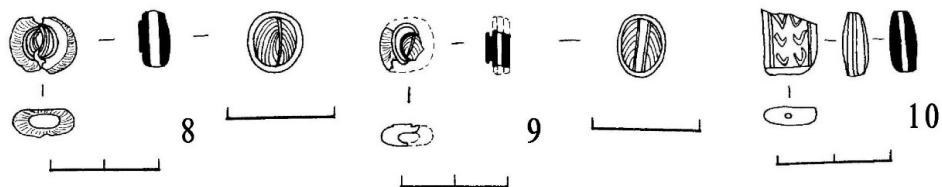
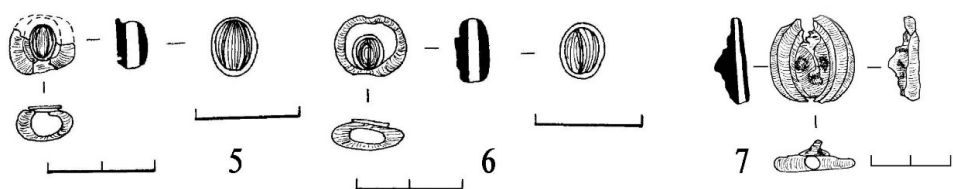
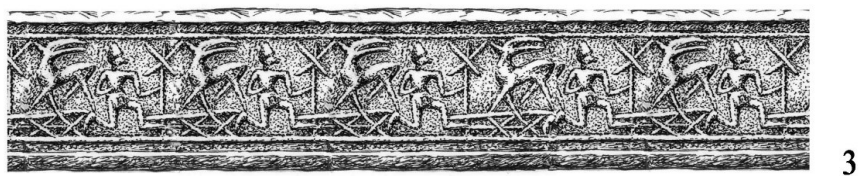
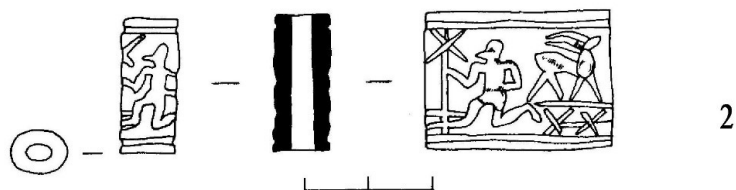
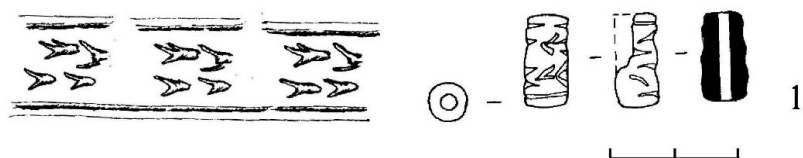
4

5

Таб. XVII

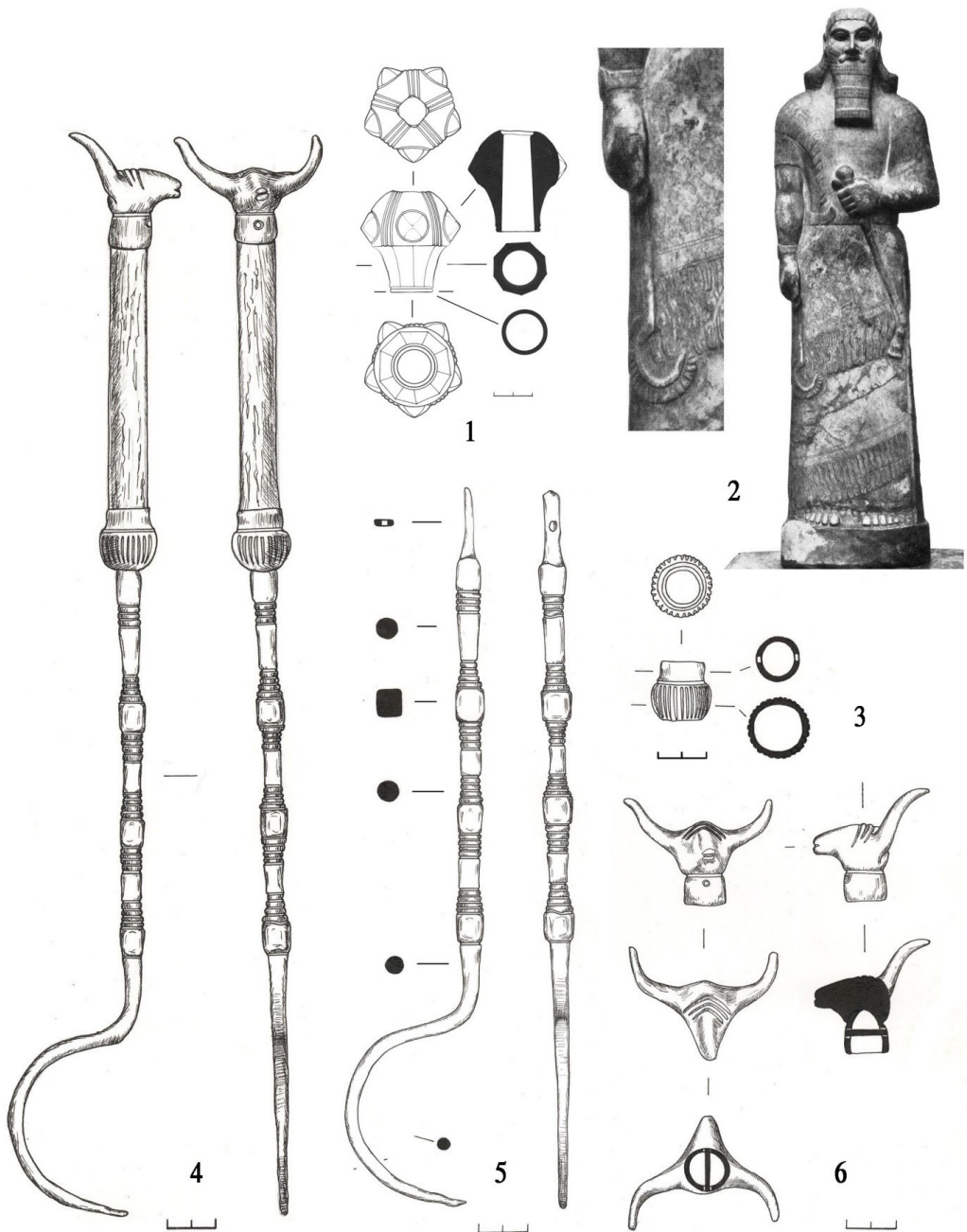

11

12

13

Таб. XIX

ԷԹՈՒՆՅԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՍՆՆԴԱԿԱՐԳՈՒՄ ԵՐԿԱԹԻ ԲԱՂԱԴՐԱՏԱՐՈՒ ԶԱՆԱԿԱԿԱՆ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՋ

Բանալի բառեր. Երկաթի դար, ակնակապիճային պորոզ, հնամարդաբանական հավաքածուներ, սննդային սթրես:

Ուսումնասիրության համար սկզբնաղբյուր են հանդիսացել «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի մարդաբանության ֆոնդում պահվող Ներքին Գետաշենի, Հացառատի, Զանագեղի, Նորատուսի, Նորաբակի, Դարի գլխի, Արծվաքարի վաղերկաթեդարյան, ինչպես նաև Հայաստանի պատմության թանգարանի պահոցներում գետեղված համաժամանակյա Մոթթի ձորի, Ակունքի, Հոռոմի գանգաբանական հավաքածուները: Վերոնըշյալները բազմիցս հրատարակվել են հնամարդաբանական¹ և ատամնաախտաբանական² տեսանկյուններից: Այս կենսափաստերը թվագրվում են վաղ երկաթի ժամանակաշրջանով (մ.թ.ա. XII/XI-IX դդ.) և պատկանում են Լճաշեն-Մեծամորյան մշակույթի 4 և 5 փուլերին³: Հայ հնագետների կողմից մշակույթը անվանվում է նաև Էթուկյան⁴: Վերը թվարկված գանգաբանական հավաքածուները կներկայացվեն ֆիզիոլոգիական սթրեսի մեկ ցուցիչի՝ ակնակապիճային պորոզի վերլուծական համեմատական համտեքստում:

Ակնակապիճային պորոզը պորոտիկ հիպերոստոզի դրսևորումներից մեկն է, որը տեղադրված է ականակապիճի առաջնային հատվածում և, մեծավ մասամբ, արտահայտվում է երկկողմանի: Այս հատկանիշը սակավարյունության զգայուն ցուցիչ է⁵, որն առաջանում է արյան մեջ երկաթի պակասության պատճառով: Այս ոսկրաբանական բնութագրիչը կարող է մի քանի անեմիկ հիվանդությունների ախտանիշ հանդիսանալ⁶: Ակնակապիճային պորոզի առաջացման գործոնների ցանկում թվարկվում են նաև մալարիան⁷, ցինգան, բորը: Այնուհանդերձ, ակնակապիճային պորոզը ընդունված է հիմնականում դիտարկել, որպես սննդային սթրեսի արդյունք, որի բաղադրության մեջ երկաթն անբավարար է կամ բացակայում

¹ Мкртчян 2001; Սլրոսյան 1996, 11-12; Мкртчян, Пилипосян 1998, 101-103; Мкртчян, Пилипосян, Аветисян 2003, 297-303; Мкртчян, Воронцова, Симонян 2017, 91-106.

² Симонян 2016, 205-210; Симонян 2017, 51-52

³ Smith, Badalyan, Avetisyan 2009, 34.

⁴ Ավետիսյան, Ավետիսյան 2006, 7:

⁵ Aufderheide, Rodriguez-Martin 2006, 349-350.

⁶ Ortner 2003, 102.

⁷ Angel 1978, 10-16.

Է, ինչը հանգեցնում է սակավարյունության⁸: ՀՀ տարածքի երկաթեղարյան գանգաբանական հավաքածուներում փաստված ակնակապիճային պորոզն աղյուսակային ձևով ներկայացված է ամենայն մանրամասը (աղ.1): Անհատական դիտարկումները՝ համապատասխան թվագրությամբ, գրանցված են ըստ առանձին հուշարձանների, դամբարանների և գանգի համարների: Տրոհված են արական և իգական սեռերի: Նշված է բոլորի տարիքը: Մանկական դիտարկումները առանձին սյունակ են կազմում: Պորոզը ներկայացված է աջ և ձախ ակնակապիճներին համապատասխան: Նշված է միայն հատկանիշի ներկայությունը: Ըստ առանձին հուշարձանների ներկայացված են ուսումնասիրված գանգերի ընդհանուր քանակը և այն դեպքերը, երբ գանգի վնասվածության պատճառով հատկանիշը հնարավոր չէ փաստել (կոտորակի աջ կողմի թիվը): Ախտանիշի արտահայտվածության աստիճանը բնութագրված է ըստ եռաբալ սանդղակի⁹: Ներկայացված է դիտարկումների ընդհանուր թիվը: Համապատասխան իգական, արական և մանկական դիտարկումների՝ հաշվարկված են ակնակապիճային պորոզի հանդիպման հաճախականությունները: Միջինացված են հատկանիշի արտահայտվածության ցուցանիշները (Աղ. 1):

ՀՀ տարածքի վաղ երկաթեղարյան դամբարաններից հայտնաբերված գանգաբանական հավաքածուների (102 գանգ) անհատական դիտարկումների շնորհիվ փաստված ակնակապիճային պորոզը ընդհանուր առմամբ ունի 6,8% հանդիպման հաճախականություն: Տղամարդկանց մոտ այս ցուցանիշը կազմում է 8%, կանանց մոտ՝ 3,9%: Մանկական գանգերի վրա ակնակապիճային պորոզը հանդիպում է ընդամենը մեկ անգամ (Ավուլք, դամբարան թիվ 6/2) (սկ. 1): Նշենք, որ մանկական գանգերի թիվը մեր կողմից ուսումնասիրված հավաքածուներում չափազանց փոքր է: Ուստի փոքր է նաև սույն հատկանիշի հանդիպման հաճախականությունը: Սովորաբար ակնակապիճային պորոզը մանկական դիտարկումների վրա ավելի հաճախ է փաստվում¹⁰: Սևանի ավազանի երկաթեղարյան դամբարաններից պեղված գանգաբանական հավաքածուների վիճակագրությունը ներկայացնում է միջինացված ցուցանիշների հետևյալ պատկերը: Ընդհանուր առմամբ ողջ հնահանրության դիտարկումներում (69) ակնակապիճային պորոզը հանդիպում է 6 անգամ (8,7 %) (սկ. 2-6): Ուշագրավ է, որ դրանցից 4-ը (սկ.2-5) կենտրոնացված են Մոթբի ձորի խմբային թաղումներից հայտնաբերված գանգաբանական հավաքածուում (5,56 %), որոնցից 2-ը (սկ. 4 և 5)՝ կոնկրետ թիվ 15 դամբարանի միաժամանակյա ակտով իրագործած թաղումում: Այն բացակայում է Հացառատի, Զանագեղի, Դարի գլխի, Արծվաքարի, Ներքին Գետաշենի նյութերում:

⁸ Goodman, Martin, Armelagos, Clark 1984, 29.

⁹ Stuart-Macadam 1985, 391-398.

¹⁰ Бужилова 1998, 215-216.

Հոռոմի դամբարանադաշտի անհատական թաղումների 33 դիտարկումներում ակնակապիճային պորոզը փաստագրված է ընդամենը 1 տղամարդու մոտ (3,03%) (սկ. 7): Դժվար չէ նկատել այս խեղման կենտրոնացման միտումը նախ մեկ դամբարանադաշտի՝ Մոթբի ձորի, ապա մեկ կոնկրետ դամբարանի (թիվ 15) միկրոպոպուլյացիաների միջավայրում է:

Մարդաբանական գիտական գրականության մեջ, կենսահնագիտական հատկանիշները, դրանցում նաև ակնակապիճային պորոզը, հաճախ, ներկայացվում են հնահանրության անհատական ցուցանիշների համընդհանուր միջինացված տվյալներով: Չեն մանրամասվում սեռային, տարիքային, ակնակապիճների աջ և ձախ կողմերի ցուցանիշները և ամենակարևորը՝ չի նշվում այս խեղման արտահայտման ինտենսիվությունը: Համաձայն Աղ. 1-ում փաստագրված նյութի, այս ախտանիշ-հատկանիշը միայն ՀՀ տարածքի երկաթեդարյան հնագիտական հուշարձաններից հայտնաբերված գնագաբանական հավաքածուներում չունի եռաստիճան մաքսիմալ դրսևորում: Ողջ ընտրույթում ակնակապիճային պորոզի դրսևորման միջին ինտենսիվությունը կազմում է 1,45 բալ (տղամարդկանց խմբում՝ 1,33 իսկ կանանց մոտ՝ 1,37 բալ): Խնդրո առարկա տվյալների միջխմբային համեմատական վերլուծությունն իրագործվել է Իրանի և Իրաքի համաժամանակյա հնամարդաբանական նյութերի հետ¹¹: Հանդիպման հաճախականության միջինացված տոկոսային ցուցիչները (Իրան, Իրաք՝ 23%) առաջավորասիական երկաթեդարյան նյութերում զգալիորեն բարձր են: Հաշվի առնելով մեր կողմից ուսումնասիրված համարժեք տվյալների զգալիորեն ցածր արժեքները (6,7%) կարելի է վստահորեն արձանագրել այն փաստը, որ Եթիունի երկրի (համադաշնության) երկաթեդարյան փուլի բնակչության սնունդը առատ է եղել երկաթի բաղադրիչով և անեմիկ խեղումները, այդ թվում նաև ականակապիճային պորոզը, հնարավորինս շրջանցել են նրանց:

Ակնակապիճային պորոզը, որպես կենսահնագիտական հնաախտաբանական հատկանիշ, անմիջական կապ ունի աշխարհագրական միջավայրի հետ: Այն տարածաշրջաններում, ուր երկաթի հանքերը առատ են, ականակապիճային պորոզ չի հանդիպում, իսկ այնտեղ ուր դրանք չկան՝ հակառակը¹²:

¹¹ Rathbun 1984, 154.

¹² Бужилова 1998, 104.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ – ЛИТЕРАТУРА – BIBLIOGRAPHY

1. Ավետիսյան, Ավետիսյան 2006 – Ավետիսյան Հ., Ավետիսյան Պ., *Արարատյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա. XI- VI դարերում*, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն:
2. Մկրտչյան 1996 – Մկրտչյան Ռ., *Շիրակի հնամարդաբանությունը ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարերում*, «ՇՊՄԺ» հանրապետական երկրորդ գիտաժողով, զեկ. թեզիսներ, Գյումրի, էջ 11-12:
3. Бужилова 1998 – Бужилова А. П., *Палеопатология в биоархеологических реконструкциях*, “Историческая экология человека. Методика биологических исследований”. Москва.
4. Մկրտչյան 2001 – Մկրտչյան Р., *Палеоантропология Оромского могильника*, Ереван.
5. Մկրտչյան, Пилипосյան 1998 – Մկրտչյան Р., Пилипосյան А., *Могильник Мртби-Дзор*, «Археологическая конференция Кавказа», № 1, краткие содержания докладов, Тбилиси, стр. 101-103;
6. Մկրտչյան, Пилипосյան, Аветисян 2003 – Մկրտչյան Р., Пилипосյան А., Аветисян П., *Внутригрупповой анализ краниологических материалов из могильника Мртби-Дзор*, «Горизонты антропологии», Труды международной конференции памяти акад. В. П. Алксеева, Москва, с. 297-303;
7. Մկրտչյան, Воронцова, Симонян 2017 – Մկրտչյան Р. А., Воронцова Е. Л., Симонян А. Г., *Население страны Этиуни (по краниологическим данным)*, “ВМУ”, серия XXIII, “Антропология”, № 4, с. 91–106.
8. Симонян 2016 – Симонян А., *Палеопатаологические маркеры населения эпохи раннего железа Гегаркуникского и Ширакского регионов в сравнительном освещении*, “Anthropology and Ethnology of the Caucasus”, Proceeding of International Conference Dedicated to the 90th Anniversary of Academic Malkhaz Abdushelishvili & Ivane Javakishvili, Tbilisi State University, Tbilisi, с. 205-210;
9. Симонян 2017 – Симонян А., *Болезни и здоровье жителей страны Этиуни*, “VII Алексеевские чтения памяти В.П. Алексеева и Т.И. Алексеевой”, сборник тезисов, , Казань, с. 51-52
10. Angel 1978 – Angel J.L., *Porotic Hyperostosis in the Eastern Mediterranean*, MCV, “Quarterly”, vol. 14(1), pp. 10-16.
11. Aufderheide, Rodriguez-Martin 2006 – Aufderheide A.C., Rodriguez-Martin C., *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*, Cambridge Univ. Press, UK, Third Printing, pp. 349-350.
12. Goodman, Martin, Armelagos, Clark 1984 – Goodman A., Martin D., Armelagos G., Clark G., *Indications of Stress from Bone and Teeth*, in “Paleopathology at the origins of agriculture”, Orlando, Florida. Academic press.

13. **Ortner** 2003 – **Ortner D.J.**, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Academic Press, San Diego, USA, Second edition.

14. **Rathbun** 1984 – **Rathbun T.A.**, *Skeletal pathology from the Paleolithic through the Metal Ages in Iran and Iraq*, in “Paleopathology at the origins of agriculture” (Ed. by Mark N. Cohen and George J. Armelagos), Orlando, Florida. Academic press.

15. **Smith, Badalyan, Avetisyan** 2009 – **Smith A., Badalyan R., Avetisyan P.**, *The foundation of research and regional survey in the Tsaghkahovit plain, Armenia*, “Transcaucasian societies”, vol. 1, Chicago.

ПРОБЛЕМА КОЛИЧЕСТВА СОДЕРЖАНИЯ КОМПОНЕНТА ЖЕЛЕЗА В ПИТАНИИ НАСЕЛЕНИИ ЭТИУНИ

Абстракт

Ключевые слова: Железный век, поротический гиперостоз глазницы, антропологические коллекции, пищевой стресс.

Поротический гиперостоз глазниц - одно из проявлений поротического гиперостоза, который фиксируется в переднем отделе глазниц. Это чувствительный индикатор анемии, дефицита железа в крови. Данная патология редко наблюдается в краниологических коллекциях населения железного века Севанского бассейна, что указывает на высокое содержание железосодержащих компонентов в пище местного населения, и анемические патологии, в том числе и поротический гиперостоз, обходил их стороной.

HASMIK SIMONYAN
IAE NAS RA, EHAMR

THE PROBLEM OF THE QUANTITY OF THE IRON COMPONENT IN THE DIET OF THE ETIUNIAN POPULATION

Summary

Keywords: Iron Age, *cribra orbitalia*, anthropological collections, nutritional stress.

Cribra orbitalia is one of the manifestations of porotic hyperostosis, located in the anterior part of the orbits. It is a sensitive indicator of anemia and iron deficiency in the blood. This pathology is rare in the cranial collections of the Iron Age population of the Sevan Basin, which indicates that the food of the Iron Age population of Armenia was rich with iron-containing ingredients and anemic defects, including *cribra orbitalia*, didn't affect them.

Աղյուսակ 1

Հուշարձան		N անհատ/N շփ		Տղամարդ		Կին		Մանկական	
NN Դամբ./գանգ	Տարիք	աջ	ձախ	աջ	ձախ	աջ	ձախ	աջ	ձախ
Մոթքի ծոր		28/2	28/2						
15/5	50-60			1	1				
15/2	40-45			2	2				
10/12	50-60			1					
3/4	40-45					1	2		
Ակունք		14/1	14						
6/2	8-11							2	2
Նորաբակ		5	5						
3/1	25-30					2	0.5		
Հացառատ		4	4						
Քանազեղ		3	3						
Դարի գլուխ		2	2						
Արծվաքար		2	2						
Ներքին Գետաշեն		11	11						
Ընդհ. (չի փաստվում)		3	2						
Ընդհ. (N անհատ)		69		32		36		1	
Ընդհ. (ԱՊ %)		8.7 %		9.4 %		5.5%		-	
Հոռոմ		33/7	33/8						
137	25-30				1				
				18		15		-	
Ընդհ. (չի փաստվում)		10	10						
Ընդհ. (N անհատ)		102		50		51		1	
Ընդհ. (ԱՊ %)		6,8 %		8 %		3,9 %			

Նկ. 1. Ակունք դ. 6/2

Նկ. 2. Մռթբի ձոր դ. 10/12

Նկ. 3. Մռթբի ձոր դ. 3/4

Նկ. 4. Մռթբի ձոր դ. 15/2

Նկ.5. Մռթբի ձոր դ.15/5

Նկ. 6. Նորաբակ դ. 3/1

Նկ. 7. Հռոմ դ. 137

**«ՍԱՐԴՈՒՐՅԱՆ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅԱՆ» ԿԱՌՈՒՑՎԱԾԸ
ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ**

***Բանալի բառեր.** Ուրարտու, Սարդուրի Արգիշթորդի, ժամանակագրություն, արքայական տարեգրություն, կոթող, գահակալական տարի*

Ուրարտուի արքա Սարդուրի Արգիշթորդու գահակալության շրջանը հստակեցնելու համար հիմք է ընդունվում երկու փաստ: Դրանցից առաջինը՝ նրա տարեգրության մեջ Ասորեստանի արքա Աշշուր-նիրարիի՝ Ադադ-նիրարիի որդու նկատմամբ ձեռք բերված հաղթանակի արձանագրումն է¹: Վերջինս Ասորեստանի արքա Աշշուր-նիրարի V-ն էր, Ադադ-նիրարի III-ի որդին (Բ.ա. 754-745 թթ.): Հետևաբար, Սարդուրիի իշխանության շրջանը չէր կարող ավարտվել ավելի վաղ, քան Բ.ա. 754 թ., և սկսվեր ավելի ուշ, քան Բ.ա. 745 թ.: Երկրորդ փաստը՝ դեպի Կումախա/Կումմուխ (անտիկ աղբյուրների Կոմմագենեն) ձեռնարկված Սարդուրիի արշավանքն էր, որը, ինչպես կարծում են հետազոտողները, չէր կարող տեղի ունենալ ավելի ուշ, քան Բ.ա. 743 թ.² Թիգլաթ-պալասար III-ից (Բ.ա. 745/4-727 թթ.) ուրարտական արքայի կրած ծանր պարտության տարին²: Աշշուր-նիրարի V-ի հիշատակությունը հիմք է ծառայել Սարդուրիի գահակալության շրջանը Բ.ա. 756/753 թ. սկսելու համար, ինչը տեսնում ենք թե՛ խորհրդային³, թե՛ արևմտյան հեղինակների հատկապես վերջին շրջանի գործերում⁴: Մինչդեռ, խորհրդային հայագիտության մեջ արմատավորվել էր ուրարտական արքաների համար Գեորգի Մելիքիշվիլու կողմից առաջարկված ժամանակագրությունը՝ Սարդուրիի գահակալության սկիզբը թվագրելով Բ.ա. 764 թ-ով⁵:

Ասորեստանյան աղբյուրները Սարդուրիին հիշատակում են բազմիցս՝ սկսած Բ.ա. 743 թ. ընդհուպ մինչև Բ.ա. 735 թ. ներառյալ⁶: Հայտնի չէ՝ որքան է շարունակվել նրա գահակալությունը Բ.ա. 735 թ. դեպի Ուրարտուի միջնաշխարհի Թիգլաթպալասար III-ի ձեռնարկած հաղթական արշավանքից հետո: Մասնագիտական գրականության մեջ տարածված կարծիքը՝ Բ.ա.

¹ Арутюнян 2001 (այսուհետև՝ КУКН), no. 242 DI+DII₈₋₁₀; Salvini 2008 (այսուհետև՝ СТУ), no. A 9-1 I. d.₈₋₁₀.

² Меликишвили 1954, 213; Дьяконов, 1956, 70; Пиотровский 1959, 83; Salvini 1995, 72 sqq.

³ Дьяконов 1956, 71 (Բ.ա. մոտ 755 թ.):

⁴ Տե՛ս Salvini 1995, 67, 76 sq.; Salvini 2009, 40 sq.; Salvini 2012b, 133; Fuchs 2012, 153 sqq. և այլք:

⁵ Меликишвили 1954, 210 сл., 234; Арутюнян 1970 237; Հարությունյան 1971, 310-311; Կարապետյան 1998, 67: Կարծիքների համար տե՛ս և հմմտ. նաև Lehmann-Haupt 1921, 28 sqq., 34 (Բ.ա. մոտ 765/760-733 թթ.): Пиотровский 1959, 42 (Բ.ա. 760 թ.): van Loon 1966, XV, 11; Barnett 1982, 348.

⁶ Tadmor 1994, 52f. (Ann.17: 8', 10'), 100f. (Iran Stele I B Col. i 24', 33'), 124f. (Summ.1: 20), 132ff. (Summ.3: 15', 21'); 166f. (Summ.7: Obv. 45), 182f. (Summ.9: Obv. 3').

735 թ. համարելու նրա գահակալության ավարտը, կարող է և հեռու չլինել իրականությունից⁷:

Սարգուրիի թողած ընդարձակ տարեգրությունը («Սարգուրյան տարեգրություն») հայտնաբերվել է Վանա ժայռի հյուսիսային կողմում վաղուց հայտնի, սակայն, XX դ. սկզբներին դեռևս երկու-երրորդով հողով ծածկված երկու վիմախորշերից արևմտյանում: Այդ վայրը հայտնի էր «Գանձադուռ» (թուրք. Hazine Kapsı), իսկ հին Վանի հայկական բնակչության շրջանում՝ նաև «Կռատունք», «Չոհարան» անուններով (նկ. 1-2)⁸: Տարեգրությունը պակասավոր է. նրա վերին հատվածը չի պահպանվել և հայտնի չէ ինչպես արքայի գահակալության տարին, այնպես էլ՝ նրա գահակալության մի մեծ շրջանի պատմությունը (նկ. 3)⁹: Տարեգրության՝ մեզ հասած հատվածը պահպանվել է ժայռափոր որմնախորշում տեղադրված կոթողի (այսուհետև՝ «Կոթող Ա») պահպանված ստորին կեսի չորս կողմերի վրա: Տեքստն արձանագրված է ձախից աջ՝ «դիմային կողմ», «աջ կողմ», «հակառակ կողմ» և «ձախ կողմ» հաջորդականությամբ (այսուհետև՝ ԴԿ(2), ԱԿ(2), ՅԿ(2), ՁԿ(2)): Տեքստը շարունակվում է կոթողի խարսխի դիմային կողմին (այսուհետև՝ Խ-ԴԿ), և որմնախորշի արևելյան ու հարավային պատերին (համապատասխանաբար՝ ԱԴ և ՅԴ (նկ. 4)¹⁰:

Մյուս կողմից, Վանի Սբ Պողոս հայկական եկեղեցուց մեզ են հասել նաև Սարգուրիի տարեգրությունը ներկայացնող մեկ այլ կոթողի երեք բեկորներ (այսուհետև՝ «Կոթող Բ»): Դրանցից առաջին երկուսը կազմել են կոթողի վերին հատվածը¹¹: Երրորդ բեկորը, ինչպես ենթադրվում է, կոթողի կենտրոնական մասի ձախակողմյա փոքր հատվածն է (նկ. 5)¹²: «Կոթող Բ»-ն նույնպես արձանագրվել է չորս կողմից՝ ձախից աջ հաջորդականությամբ (ԴԿ – ԱԿ – ՅԿ – ՁԿ):

Առավել ընդարձակ՝ «Կոթող Ա»-ի արձանագրության մեջ արքայի գահակալության սկիզբը չի պահպանվել: Փոխարենը՝ արքայի գահակալության տարին նշված է «Կոթող Բ»-ի ԴԿ-ի պահպանված հատվածում:

ԴԿ – տրվում է Խալդի աստծո համար կոթող կանգնեցնելու «ներածական բանաձև»-ը, արքայի տիտղոսաշարը և Սարգուրիի իրամանը՝ զոհաբերություններ սահմանելու մասին, այնուհետև հաջորդում է «անեծքի բանաձև»-ը, արքայի գահակալության արձանագրումը և «նույն տարում» արքայի կատարած ինչ-որ քայլ: Պահպանված վերջին երկու տողում [...] *-i-ni* ^{LÜ}A.SI^{MEŠ} *ú-e* ₂ *li-du-bi* ? ...] «... զինվորներ հա[վաքեցի]» նշումը կարող

⁷ Меликишвили 1954, 278.

⁸ Мapp, Орбели 1922, 7.

⁹ Արձանագրության հայտնաբերման մանրամասնությունները տե՛ս Мapp, Орбели 1922, 8 сл.; Salvini 1995, 63 sqq.: Վերակազմության համար տե՛ս նաև Salvini 2010, 343 ss.

¹⁰ КУКН, no. 241 A-F; СТУ I, no. A 9-3.

¹¹ КУКН, no. 242; СТУ I, no. A 9-1.

¹² СТУ I, no. A 9-2.

Ե վկայել, որ խոսքը ռազմական արշավանքի մասին Է¹³: Համենայն դեպս, այդտեղ ^{LÚ}A.SI^{MEŠ}՝ «գինվորներ», գաղափարագրի ընթերցումը կասկած չի հարուցում:

ԱԿ¹⁴ – տրվում է ինչ-որ արշավանքի նկարագրություն և արշավանքից հետո արքային բաժին հասած ավարի թվարկումը:

ՀԿ – հիշատակվում է Եփրատ գետը, տրվում է Միլիտիա ձեռնարկված արշավանքի մանրամասն նկարագրությունը:

ՁԿ – պահպանված «վերնագրային բանաձև»-ում նշվում է Վելիքուխի, Թուլիխու, Արմե երկրները, Նիխիրիա քաղաքը և Ասորեստանի արքա Աշշուր-նիրարիին հնազանդեցնելու մասին, որին հաջորդում է Վելիքուխի երկրի դեմ ձեռնարկված արշավանքի հիմնական նկարագրությունը:

«Կոթող Բ»-ի վերին հատվածում պահպանված տեքստերն իրենց զուգահեռը չունեն «Կոթող Ա»-ում: Փոխարենը՝ «Կոթող Բ»-ի միայն երրորդ բեկորն է, որի վրա պահպանված տեքստը հանդիպում է նաև «Կոթող Ա»-ում: Համենայն դեպս, այդպես է կարծում տարեգրության վերջին հրատարակիչ Միրյո Սալվինին¹⁵, ով այդ բեկորի ԴԿ-ի տեքստը համապատասխանեցնում է «Կոթող Ա»-ի ԴԿ(2)-ի 44՝-48՝-րդ տողերին¹⁶:

Սակայն, նույն բեկորի ՀԿ-ի և ՁԿ-ի տեքստերն իրենց զուգահեռները «Կոթող Ա»-ի պահպանված հատվածներում դարձյալ չեն գտնում, եթե անգամ ընդունենք, որ այդտեղ հիշատակվող Պուլուանդինի երկիրը (^{KUR}*pu-lu-an-di-ni*) դա նույն Պուլուադին է (^{KUR}*pu-lu-a-di*)¹⁷: «Կոթող Ա»-ում Պուլուադիի նվաճումից հետո նշվում է Էրիախի ձեռնարկված արշավանքի մասին¹⁸, մինչդեռ՝ «Կոթող Բ»-ի քննարկվող բեկորում նշվում է Պուլուանդինիի հետ նաև Վիտերուխի երկրի հնազանդեցման մասին, իսկ հաջորդած պակասավոր տողի տեքստը չի հուշում, որ այդտեղ կարող է լինել որևէ երկրանուն, առավել ևս՝ խոսքը վերաբերում է տվյալ տարվա այսպես կոչված «վերնագրային բանաձև»-ին, երբ իրար հետևից թվարկվում են բոլոր նվաճված երկրները¹⁹: Փաստորեն, միակ կռվանը, ըստ որի՝ «Կոթող Բ»-ն եղել է «Կոթող Ա»-ի կրկնօրինակը, դա վերը նշված երրորդ բեկորի ԴԿ-ի տեքստի համար առաջարկված զուգահեռն է:

«Կոթող Բ»-ն, անկասկած, Սարգուրի Արգիշթորդու տարեգրության մի մասն է: Սակայն, մենք կարծում ենք, որ այն «Կոթող Ա»-ի կրկնօրինակը չէ:

¹³ König 1955, 115, Nr. 102 VI₃₁₋₃₂, Taf. 75; KYKH, no. 242 AII+AI₃₁₋₃₂, n. 22. Հմմտ. CTU I, no. A 9-1 Ro₃₁₋₃₂.

¹⁴ Նախորդ հրատարակություններում այդ կողմը ներկայացված էր որպես կոթողի ձախ կողմ և հակառակը (տե՛ս, օրինակ, KYKH, no. 242 C, 242 DI+DII): Ճշգրտման համար տե՛ս Salvini 2010, 346, ինչպես նաև CTU III, էջ 251-ում տրված լուսանկարը: Տե՛ս նաև Salvini 2012a (այսուհետև՝ CTU IV), 266 ss.

¹⁵ Salvini 2010, 344, n. 15.

¹⁶ CTU I, 417 ss. (no. A 9-2 I).

¹⁷ CTU I, 419.

¹⁸ KYKH, no. 241 E_{x+1-20}; CTU I, no. A 9-3 IV₁₋₂₀.

¹⁹ CTU I, no. A 9-2 IV_g.

Միրյո Սալվինին իր՝ վերը նշված համադրության համար, ըստ էության, հենվում է միայն մեկ կռվանի վրա: Դա քննարկվող բեկորի 5-րդ տողում առկա [x] LIM 5 LIM 1 ME (x+5100) թիվն է և տարեգրություններում հաճախակի հանդիպող կադապարային բանաձևերից մեկը՝ թվարկված ավարը արքային բաժին հասնելու մասին (*inani* MAN-e *nunabi*...), որին, սովորաբար, հաջորդում է տարին եզրափակող «ամփոփիչ բանաձև»-ը²⁰: Ահա այդ հատվածն էլ նա համադրում է «Կոթող Ա»-ի ԴԿ(2)-ի 44'-48'-րդ տողերի հետ՝ (44') ... 20 LIM 5 LIM 1 ME [...] (45') *inani* MAN-e *nunabi* ...²¹:

Կարծում ենք, որ ընդամենը մեկ՝ պակասավոր թվական տվյալի վրա հիմնված այդ համադրությունը թույլ փաստարկ է: Դրա լավագույն վկայությունն է այն, որ քննարկվող բեկորի նշած թվական տվյալին նախորդող տողում հանդիպում է [...] ANŠE .A.AB.[BA^{MEŠ}...]՝ «ուղտեր» գաղափարագիրը²², մինչդեռ, «Կոթող Ա»-ի նշված հատվածում «ուղտեր» չեն հիշատակվում, փոխարենը՝ նշվում է 500 ձիեր տանելու մասին (5 ME ANŠE.KUR.RA *paru-bi*)²³: Ինչ վերաբերում է կադապարային բանաձևերին, ապա դրանք չեն կարող հիմք ծառայել տարիների նույնականացման համար, քանի որ հաճախ են կրկնվում յուրաքանչյուր տարվա նկարագրության եզրափակից հատվածում՝ ավարի թվարկումից հետո: Հետևաբար, որևէ հիմք չկա պնդելու, որ «Կոթող Բ»-ն «Կոթող Ա»-ի կրկնօրինակն է:

Մենք կարծում ենք, որ «Կոթող Բ»-ն կարող է լինել Սարգուրիի տարեգրության երկրորդ հատվածը և «Կոթող Ա»-ի տեքստի շարունակությունը²⁴: Ինչպես երևում է, «Գանձադռան» սրբավայրը սկզբնապես ունեցել է մեկ վիմախորշ՝ արքայի գահակալության իրադարձությունները նշող կոթողով: Դա արևմտյան վիմախորշն է (նկ. 6, աջ կողմում): Վիմախորշի հարավային պատին փորագրված ՀՊ տեքստը արձանագրում է Սարգուրիի գահ բարձրանալու փաստը²⁵: Այդ արձանագրությունն ըստ երևույթին տարեկից է «Կոթող Ա»-ի ԴԿ տեքստին: Կարծում ենք, որ «Կոթող Ա»-ի ԴԿ-ից էլ սկսվել է արքայի գահակալության տարիների արձանագրումը՝ ԴԿ-ԱԿ-ՀԿ-ՁԿ-Խ-ԴԿ(°)-ԱՊ(°) հաջորդականությամբ (տես նկ. 4)²⁶, իսկ ՀՊ-ի տեքստը, ինչպես նշվեց, կարող էր արձանագրված լինել կոթողի ԴԿ-ի տեքստի հետ միաժամանակ:

Տարիների ընթացքում, Սարգուրիի երկարատև գահակալությամբ պայ-

²⁰ CTU I, no. A 9-2 I₅₋₉°.

²¹ КУКН, no. 241 C_{x+44-48}°; CTU I, no. A 9-3 II₄₄₋₄₈°.

²² CTU I, no. A 9-2 I₄°.

²³ КУКН, no. 241 C_{x+43}°; CTU I, no. A 9-3 II₄₃°.

²⁴ Նման հնարավորության մասին է խոսում նաև Բորիս Պիոտրովսկին, սակայն, առաջնորդվելով հակառակ հերթականությամբ: Տե՛ս Пиотровский 1959, 83. Տե՛ս և հմմտ. նաև Salvini 2010, 344-345.

²⁵ КУКН, no. 241 G₁₋₂°; CTU I, no. A 9-3 VII₁₋₂°.

²⁶ Հմմտ. Меликишвили 1954, 211 сл.; КУКН, no. 241 A-G; CTU I, no. A 9-3 I-VII. Տե՛ս նաև Salvini 1995, 65 sqq.

մանավորված, անհրաժեշտություն է առաջացել կանգնեցնել նաև երկրորդ կոթողը՝ դրա համար փորված նոր՝ արևելյան վիմախորշում (տե՛ս նկ. 6, ձախ կողմում): Դա լինելու էր «Կոթող Բ»-ն: Այն փաստը, որ տվյալ կոթողի ԴԿ-ը սկսվում է արքայի գահակալությունը նշող և մյուս «ներածական բանաձևեր»-ով, զարմանալի չէ և ակնկալելի է տեսնել յուրաքանչյուր կոթողի վրա, որը կկանգնեցվեր որպես տարեգրություն: Թերևս պատահական չէ, որ այդ հատվածում է հանդիպում Սարդուրիի հրամանը Խալդի աստծուն և «Սարդուրյան աստծուն» մատուցվելիք զոհաբերությունների մասին²⁷, մինչդեռ, նման տեքստ Արգիշթի Մենուայորդու «Խորխորյան տարե-գրության» ճիշտ նույնատիպ հատվածում առկա չէ²⁸ և, թերևս, չի եղել նաև «Կոթող Ա»-ի ԴԿ-ի ներածական հատվածում: Այդ նույնը, ի դեպ, կարելի է ասել նաև Սարդուրիին Խալդի աստծո կողմից *hutuṭuḫi*, *gunuše* և *ipšuše* տալու բանաձևի մասին²⁹, ասես, արքայի խոսքը վերաբերում է իր անցած փառահեղ ուղուն: «Խորխորյան տարեգրության» մեջ այդ բանաձևը դարձյալ բացակայում է:

Եթե ճիշտ է մեր տեսակետը, ապա դա հնարավորություն է տալիս հստակեցնելու նաև Սարդուրիի գահ բարձրանալու տարին և գահակալության մոտավոր շրջանը:

«Կոթող Ա»-ի պահպանված մասում տվյալ տարին ամփոփող *inanili ar-niušinili* 1 MU/šusini šali zadubi «այս սխրագործությունները մեկ տարում արեցի» բանաձևը հանդիպում է ընդամենը 7 անգամ³⁰, իսկ ընդհանուր առմամբ՝ կոթողի պահպանված հատվածը և հարակից տեքստերը ներկայացնում են արքայի գահակալության առնվազն 10 տարիների պատմությունը (ԴԿ՝ x+2+1 տարի, ԱԿ՝ x+1+1 տարի, ՅԿ՝ x+1+1 տարի, ՁԿ՝ x+1 տարի, Խ-ԴԿ՝ 1 տարի, ԱՊ՝ 1 տարի): Տարիների փոքր թիվը պայմանավորված է այն փաստով, որ արքայի գահակալության այդ շրջանը հարուստ էր իրադարձություններով, արշավանքները հաճախ ձեռնարկվել են միաժամանակ երեք տարբեր ուղղություններով, որոնց նկարագրությունը զբաղեցնում է ընդարձակ հատվածներ: Նման հատվածներ են կոթողի պահպանված մասի ՁԿ-ը, Խ-ԴԿ-ը, ինչպես նաև ԱՊ-ը, որոնք բոլորն էլ ներկայացնում են մեկ տարվա նկարագրություն: Բուն կոթողի պահպանված տեքստում տարիների քանակը կազմում է x+8 տարի:

Կոթողի վերակազմությունը ցույց է տալիս, որ այն ունենալու էր ոչ պակաս, քան կրկնակի բարձրություն: Եթե ընդունենք, որ «Կոթող Ա»-ի վերին հատվածի ԴԿ(1)-ը հիմնականում պետք է կրկնեի «Կոթող Բ»-ի ԴԿ-ից հայտնի «ներածական բանաձևերը»-ը, ինչը, կարծում ենք, շատ

²⁷ КУКН, no. 242 AII+AI₉₋₁₃; СТУ I, no. A 9-1 Ro₉₋₁₃.

²⁸ КУКН, no. 174 A3₁₋₂₂; СТУ I, no. A 8-1₁₋₂₂.

²⁹ КУКН, no. 242 AII+AI₂₅₋₂₉; СТУ I, no. A 9-1 Ro₂₅₋₂₉.

³⁰ КУКН, nos 241A₂₉, B₅₄₋₅₆, C₁₈, 48*, D₄₅₋₄₆, E₃₅, F₃₂; СТУ I, nos A 9-3 I₂₉, II₁₈, 48*, III₄₃₋₄₄, IV₃₅, V₅₃₋₅₅, VI₃₂.

հավանական է, ապա դա կգբաղեցնեն ԴԿ(1)-ի մակերեսի գրեթե կեսը՝ մոտ 20-25 տող (նկ. 8): Նկատենք, որ «Կոթող Բ»-ի «ներածական բանաձևեր»-ը գբաղեցնում են 29 տող³¹, Արգիշթի Մենուայորդու թողած «Խորխորյան տարեգրության» կրկնօրինակի համապատասխան հատվածը՝ 22 տող³²: Բացի դա, եթե ճիշտ են արձանագրության հրատարակիչները՝ ԴԿ(2)-ի 1-ին տողում վերականգնելով *uštadi* բայը (^{md}[*sar5-du-ri-še a-li-e uš-ta-di*]³³, հմմտ. նաև ... *iš-te-di uš-ta-di* ձևը³⁴), ապա դա վկայում է, որ այդ տողին նախորդել են ոչ պակաս, քան 5-6 տողեր՝ աստվածներին ուղղված արքայի խնդրանքով (*hutiadi* ^d*haldiedi* EN-*di* ^dIM-*di* ^dUTU-*di* ... *hašialme* DINGIR^{MEŠ})³⁵: Այլապես՝ ակնկալելի կլինեն *uštabi* ձևը (*uštabi* ^{md}*sardurini* ^m*argištihi*)³⁶: Իսկ դա կարող է նշանակել, որ վերը նշված «ներածական բանաձևեր»-ից հետո մնացած տեղը խիստ փոքր է՝ 1 ամբողջական տարվա նկարագրություն կարողնակելու համար: Կարծում ենք, որ այդ տեղը գբաղեցրել է ԴԿ(2)-ի սկզբնահատվածում նկարագրված տարվա «վերնագրային բանաձև»-ը և, ամենայն հավանականությամբ, այդ տարվա ընթացքում տեղ գտած և մեզ չհասած առաջին (") արշավանքի նկարագրությունը, որը, փաստորեն, նախորդել է դեպի Կուլիսա և Աբիլիանի ձեռնարկված արշավանքներին, որոնց մասին նշվում է ԴԿ(2)-ի սկզբնահատվածում³⁷: ԴԿ(2)-ի 19'-48'-րդ տողերը ներկայացնում են մեկ ամբողջական տարվա նկարագրությունը³⁸: ԱԿ(1)-ի ենթադրվող հատվածը շարունակելու էր ԴԿ(2)-ի 49'-րդ տողից սկսող՝ դեպի Ռուիշիանի և Էթիունի իրագործված արշավանքների նկարագրությունը: Այն գբաղեցնելու էր մինչև ԱԿ(2) ընկած կորսված հատվածի գրեթե ողջ մակերեսը: Դրան հաջորդելու էր գահակալության նոր տարում դեպի Կուլիսա և Վիտերուխի ձեռնարկված արշավանքների նկարագրության սկիզբը, ներառյալ՝ տվյալ տարվա «վերնագրային բանաձև»-ը: Արշավանքների նկարագրության շարունակությունը հայտնի է ԱԿ(2)-ի 1'-44'-րդ տողերից (նկ. 8): 45'-րդ տողից սկսած, արքայի գահակալության նոր տարվա համար արձանագրվում է դեպի Ուդուրի Էթիունի ձեռնարկված արշավանքը, որի շարունակությունը ՅԿ(1)-ում մեզ չի հասել: Այն ՅԿ(1)-ի կորսված հատվածում գբաղեցնելու էր առնվազն 20-25 տող: Հաշվի առնելով, որ ՅԿ(1)-ն ունենալու էր մոտ 50-55 տող, կարելի է ենթադրել, որ այդ հատվածի մնացյալ 25-30 տողերն ընդգրկել են ևս մեկ տարվա նկարագրությամբ տեքստ (նկ. 9):

³¹ КҮКН, no. 242 AII+AI₁₋₂₉; СТУ I, no. A 9-1 Ro₁₋₂₉.

³² КҮКН no. 174 A3₁₋₂₂; СТУ I, no. A 8-1 Ro₁₋₂₂.

³³ König 1955, 120, Nr. 103 III₇, Taf. 78/103; КҮКН, no. 241 C_{x+1}; СТУ I, no. A 9-3 II₁.

³⁴ Տե՛ս, օրինակ, КҮКН, no. 241 E_{x+8}; СТУ I, no. A 9-3 IV_g.

³⁵ Տե՛ս, օրինակ, КҮКН, no. 241 E_{x+3-8}; СТУ I, no. A 9-3 IV₃₋₈.

³⁶ Տե՛ս, օրինակ, КҮКН, no. 241 A₃₋₄; СТУ I, no. A 9-3 I₃₋₄.

³⁷ Տե՛ս КҮКН, no. 241 C_{x+1-18}; СТУ I, no. A 9-3 I₁₋₁₈.

³⁸ Տե՛ս КҮКН, no. 241 C_{x+19-48}; СТУ I, no. A 9-3 I₁₉₋₄₈.

Այն ավարտվելու էր արքայի գահակալության նոր տարում դեպի Պուլուադի և Էրիախի իրականացված արշավանքների «վերնագրային բանաձև»-ով: Դրանց բուն նկարագրությունը պահպանվել է ԶԿ(2)-ի 1'-35'-րդ տողերում: 36'-րդ տողից սկսվում է արքայի գահակալության հերթական տարվա անցքերի շարադրանքը՝ դեպի Կումախա ձեռնարկված արշավանքի նկարագրությամբ: Այն ավարտվելու էր մեզ չհասած ԶԿ(1)-ի վերին հատվածում: Այստեղ պետք է արձանագրված լինեին Կումախայից տարված գերիների և ավարի թվաքանակներն ու տվյալ տարվա «ամփոփիչ բանաձև»-ը: «Կոթողի ԱԿ(2)-ում համանման հատվածը զբաղեցնում է 14 տող³⁹: Դրան հարկ է գումարել նոր տարվա արշավանքների «վերնագրային բանաձև»-ի 2 տողերը, որոնք չեն պահպանվել ԶԿ(2)-ի տեքստում: Եվ քանի որ նոր տարվա տեքստը սկսվելու էր այդ երկու տողերով⁴⁰, ուստի կարելի է ենթադրել, որ ԶԿ(1)-ի մնացյալ հատվածում եղել է միայն մեկ տարվա իրադարձությունների նկարագրությամբ տեքստ, որը զբաղեցնելու էր նրա մակերեսի մեծ մասը: Մյուս կողմից, պետք է հաշվի առնել, որ դեպի Կումախա ձեռնարկված արշավանքի նկարագրության պահպանված հատվածում թվարկվում է միայն այդ երկրի արքայից Սարդուրիի ստացած հարկը: Եթե ընդունենք, որ դրան հաջորդել է նաև Կումախայի արքայի վրա սահմանված տարեկան հարկի թվարկումը, ինչպես մենք դա ունենք Դիաուխիի արքայի դեպքում⁴¹, ապա ԶԿ(1)-ի կորսված հատվածում այլևս տեղ չի մնա մեկ ամբողջական տարվա իրադարձությունների նկարագրության համար (նկ. 9):

Այսպիսով, «Կոթող Ա»-ի համար մենք ունենում ենք հետևյալ պատկերը՝ ԴԿ՝ 2+1 տարի, ԱԿ՝ 1+1 տարի, ԶԿ՝ 2+1 տարի, ԶԿ՝ (1+?) 1 տարի, Խ-ԴԿ՝ 1 տարի, ԱԴ՝ 1 տարի: «Կոթող Ա»-ի՝ մեր առաջարկված վերակազմության դեպքում, ներառելով նաև Կոթողի խարսխին և որմնախորշի արևելյան պատին գրված տեքստերը, մենք ունենում ենք արքայի գահակալության 11 կամ 12 տարիների նկարագրությունը⁴²:

Սարդուրի Արգիշթորդու տարեգրությունն ամփոփող երկրորդ որմնախորշը առաջինից նկատելիորեն ցածր է (նկ. 7): Բնական է ենթադրել, որ այդտեղ կանգնեցված կոթողը, այն է՝ «Կոթող Բ»-ն, իր բարձրությամբ զիջելու էր առաջին որմնախորշում կանգնեցված «Կոթող Ա»-ին: Բացի դա, «Կոթող Բ»-ի ճակատային լայնությունը չէր անցնելու 75-80⁴³ սմ-ը այն դեպքում, երբ «Կոթող Ա»-ի ճակատային լայնությունը կազմում է մեկ մետր⁴⁴: «Կոթող Ա»-ի

³⁹ КҮКН, no. 241 D₃₃₋₄₆; СТУ I, no. A 9-3 III_{31'-44'}.

⁴⁰ Տե՛ս КҮКН, no. 241 B₁₋₂; СТУ I, no. A 9-3 V_{1'-2'}.

⁴¹ Տե՛ս КҮКН, no. 174 B_{1x+17-25}; СТУ I, no. A 8-2 Vo₁₇₋₂₅.

⁴² Հմմտ. Salvini 1995, 76.

⁴³ Կոթողի պահպանված վերին հատվածի երկու բեկորներից յուրաքանչյուրի լայնությունը 36 սմ է: Դրանց գրեթե ամբողջացնում են կոթողի կիսաշրջանաձև վերնամասը, ինչը վկայում է, որ դրանց միջև եղած ճեղքվածքը փոքր էր լինելու, հազիվ մեկ-երկու սմ: Տե՛ս СТУ IV, 267 էջի նկարները: Վերակազմությունը տես СТУ III, 256 էջում:

⁴⁴ СТУ I, 419.

կողային լայնությունը 46 սմ է, մինչդեռ՝ «Կոթող Բ»-ինը կազմում է 37 սմ: Հետևաբար, կասկած չկա, որ «Կոթող Բ»-ն ունենալու էր ավելի փոքր չափեր և մակերես (նկ. 5):

Այդ դեպքում, կարելի է մտածել, որ «Կոթող Բ»-ն կարող էր ներկայացնել Սարգսուրիի գահակալության ոչ ավելի, քան 6-8 տարիների նկարագրությունը՝ ԴԿ-ի համար ենթադրելով 2 (°), ԱԿ-ի համար՝ 1 կամ 2 (°), ՀԿ-ի համար՝ 2 (°), և ՁԿ-ի համար՝ ևս 1 կամ 2 (°) տարի:

Նման հաշվարկի դեպքում «Կոթող Բ»-ի ՁԿ-ի հենց սկզբնամասում հանդիպող տեքստը՝ Ասորեստանի արքա Աշշուր-նիրարիին հաղթելու մասին, կարող է թվագրվել Սարգսուրիի գահակալության ոչ վաղ, քան՝ 17, և ոչ ուշ, քան՝ 19-րդ տարով ($11/12+5/6+1$): Եթե ընդունենք, որ ասսուրա-ուրարտական նոր պատերազմը տեղի է ունեցել Աշշուր-նիրարիի գահակալության (Ք.ա. 754 թ.) կամ նրա Էպոնիմատի տարում (Ք.ա. 753 թ.), ինչը շատ հավանական է և ընդունվում է գրեթե բոլոր հետազոտողների կողմից (նկատենք, որ Սալմանասար IV-ը Արգիշթի Մենուայորդու դեմ պատերազմը ևս սկսել էր իր գահակալության և Էպոնիմատի տարում)⁴⁵, ապա Սարգսուրիի գահակալության առաջին տարին կհամապատասխանի Ք.ա. 770/769 թ-ին՝ 17-րդ տարվա դեպքում, և Ք.ա. 772/771 թ-ին՝ 19-րդ տարվա դեպքում: Որպես աշխատանքային տարբերակ Սարգսուրիի գահակալության 18-րդ տարին հիմք ընդունելու դեպքում ունենում ենք Ք.ա. 771/770 թ-ը: Սրանք այն թվականներն են, որոնց սահմաններում էլ պետք է ավարտվեր Արգիշթի Մենուայորդու գահակալությունը (Ք.ա. մոտ 772/771 կամ 771/770 թ.)⁴⁶:

Ինչ վերաբերում է Սարգսուրիի գահակալության շրջանին ընդհանրապես, ապա, փաստացի, մենք վկայություն ունենք արքայի կառավարման մոտ 20 տարիների մասին:

Մենք կարծում ենք, որ Սարգսուրին թողել է նաև իր տարեգրությունը ներկայացնող երրորդ կոթողը (պայմանական կոչենք այն «Կոթող X»): Կարծում ենք, որ Միդյո Սալմինիի կողմից ուրարտական արձանագրությունների իր դիվանում որպես առանձին միավոր՝ A 9-2 համարակալված, սակայն, հետագայում A 9-1 արձանագրության մաս դիտարկված և վերը քննարկված «Կոթող Բ»-ի «երրորդ բեկոր»-ը (նկ. 5) կարող է լինել մեկ այլ կոթողի, իմա՝ «Կոթող X»-ի միակ պահպանված հատվածը՝ անկախ այն փաստից, որ բեկորի լայնությունը (37 սմ) համապատասխանում է «Կոթող Բ»-ի կողային լայնությանը⁴⁷: Հետևաբար, մենք կունենանք արքայի գահակալության ևս մոտ 6-8 տարիների մասին վկայություն: Այդ դեպքում, կոթողն ավարտվելու

⁴⁵ Меликишвили 1954, 234, 274; Barnett 1982, 349. Ասորեստանյան Էպոնիմների ցանկը Աշշուր-նիրարիի Էպոնիմատի դիմաց արձանագրում է *ina māti*՝ «երկրում» բանաձևը (տե՛ս Millard 1994, 42, 59): Այդ խնդրի հետ կապված պարզաբանումների համար տե՛ս Fuchs 2012, 153.

⁴⁶ Արգիշթի Մենուայորդու գահակալության համար մեր կողմից վերականգնված նոր տարեթվերն են Ք.ա. մոտ 791/790 – 771 թթ: Վերաթվագրության համար տե՛ս Grekyan 2015, 99ff.

⁴⁷ CTU IV, 266.

Էր արքայի գահակալության 25/26 կամ 27/28-րդ տարով, այն է՝ Բ.ա. 747/746 կամ 745/744 թ-ով (Բ.ա. 753 թ-ից հաշված):

Սա հետաքրքիր կարող է լինել, քանի որ մենք հասնում ենք Թիգլաթ-պալասար III-ի գահակալության շրջանին: Վերջինս Սարգուրիի դեմ իր պայքարը սկսեց իր գահակալության առաջին իսկ տարվանից (Բ.ա. 745/4 թ.) և կարողացավ Բ.ա. 743-ին ծանր պարտության մատնել նրան: Ասսուրա-ուրարտական բախումները շարունակվեցին նաև դրանից հետո ընդհուպ մինչև Բ.ա. 735 թ-ին դեպի Ուրարտու ձեռնարկված ասորեստանյան հաղթական արշավանքը: Ինչպես երևում է՝ ռազմական հաջողությունների բացակայությունը, Ասորեստանի դեմ մղվող ծանր պատերազմը խոչընդոտ են հանդիսացել տարեգրությունը շարունակելու համար: Նման միտք առաջարկվել էր նաև նախկինում: Տարեգրության ավարտը, սակայն, այդ ժամանակ հասցվում էր ընդհուպ մինչև Բ.ա. 741/739 թ-ը⁴⁸:

Այսպիսով, ամփոփելով մեր տեսակետը, մենք առաջարկում ենք Սարգուրի Արգիշթորդու գահակալության սկիզբը Բ.ա. 764 կամ 753 թ-ից հետ տանել համապատասխանաբար 6/7 կամ 17/19 տարով և նրա համար ենթադրել առնվազն 37 տարվա իշխանության շրջան՝ Բ.ա. մոտ 771 – 735 թվականներին:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. **Կարագեոզեան 1998 – Յ. Կարագեոզեան, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում**, Հատոր I, Գիրք 1. *Սեպագիր տեղանուններ*, Երևան:

2. **Հարությունյան 1971 – Ն.Վ. Հարությունյան, Ուրարտուն Առաջավոր Ասիայի հզորագույն պետություն**, «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հատոր I. *Հայաստանը նախնադարյան-համայնական և ստրկատիրական կարգերի ժամանակաշրջանում*» (խմբ. **Ս.Տ. Երեմյան, Յ.Ա. Մարտիրոսյան, Գ.Խ. Սարգսյան, Գ.Ա. Տիրացյան**), Երևան, 300-318:

3. **Арутюнян 1970 – Н.В. Арутюнян, Биайнили (Урарту). Военно-политическая история и вопросы топонимики**, Ереван.

4. **Арутюнян 2001 – Н.В. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей**, Ереван.

5. **Дьяконов 1956 – И.М. Дьяконов**, Рец. на книгу: **Г.А. Меликишвили, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, I. Наури-Урарту**, Тбилиси, Вестник древней истории 2(56), 59-74.

6. **Март, Орбели 1922 – Н.Я. Март, И.А. Орбели, Археологическая экспедиция 1916 года в Вань. Раскопки двухъ нишъ на Ванской Скале и**

⁴⁸ **Меликишвили 1954, 214; Дьяконов 1956, 71; Salvini 1995, 77.**

надписи Сардура Второго из раскопок западной ниши, Петербург.

7. **Меликишвили** 1954 – **Г.А. Меликишвили**, *Древневосточные материалы по истории народов Закавказья I. Наури-Урарту*, Тбилиси.

8. **Пиотровский** 1959 – **Б.Б. Пиотровский**, *Ванское царство (Урарту)*, Москва.

9. **Barnett** 1982 – **R.D. Barnett**, *Urartu*, in **J. Boardman, N.G.L. Hammond** (eds.), *The Cambridge Ancient History*, vol. III/3. *The Expansion of the Greek World, Eight to Sixth Centuries B.C.* (Second Edition), Cambridge, 314-371.

10. **Fuchs** 2012 – **A. Fuchs**, *Urartu in der Zeit*, in **S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky** (eds.), *Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007*, *Acta Iranica* 51, Louvain, 135-161.

11. **Grekyan** 2015 – **Y.H. Grekyan**, *The Regnal Years of the Urartian Kings Argišti Menuaḫi and Sarduri Argištiḫi*, „AJNES“, vol. 9/1, 91-124.

12. **König** 1955 – **F.W. König**, *Handbuch der chaldischen Inschriften I*, *Archiv für Orientforschung, Beiheft 8/I*, Graz.

13. **Lehmann-Haupt** 1921 – **C.F. Lehmann-Haupt**, *Das urartäisch-chaldische Herrscherhaus*, *Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete*, Bd. 33, 27-51.

14. **Millard** 1994 – **A. Millard**, *The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 BC*, „SAAS“, vol. 2, Helsinki.

15. **Salvini** 1995 – **M. Salvini**, *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt.

16. **Salvini** 2008 – **M. Salvini**, *Corpus dei testi urartei*, vol. I, *Le iscrizioni su pietra e roccia: I testi*; vol. II, *Thesaurus*; vol. III, *Tavole*, *Documenta Asiana* VIII/I-3, Roma.

17. **Salvini** 2009 – **M. Salvini**, *Sarduri*, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Bd. 12·1./2., 39-41.

18. **Salvini** 2010 – **M. Salvini**, *Contributo alla ricostruzione del monumento epigrafico degli Annali di Sarduri II, re d'Urartu*, in **M.G. Biga, M. Liverani** (eds.), *ana turri gimilli. Studi dedicate al Padre Werner R. Mayer, S.J. da amici e allievi*, Roma, 343-352.

19. **Salvini** 2012a – **M. Salvini**, *Corpus dei testi urartei*, vol. IV. *Iscrizioni su bronzi, argilla e altri supporti nuove iscrizioni su pietra paleografia generale*, *Documenta Asiana* VIII/4, Roma.

20. **Salvini** 2012b – **M. Salvini**, *Das Corpus der urartäischen Inschriften*, in **S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky** (eds.), *Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007*, *Acta Iranica* 51, Louvain, 111-134.

21. **Tadmor** 1994 – **H. Tadmor**, *The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King*

of Assyria, Critical Edition, with Introductions, Translations and Commentary, Jerusalem.

22. **van Loon** 1966 – **M. N. van Loon**, *Uartian Art. Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Istanbul – Leiden.

ЕРВАНД ГРЕКЯН

ИАЭ НАН РА, АГПУ

СТРУКТУРА “САРДУРИЕВСКОЙ ЛЕТОПИСИ” И НЕКОТОРЫЕ ХРОНОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ

Ключевые слова: Урарту, Сардури, сын Аргишти, хронология, царская летопись, стела, год царствования

Знаменитый советский урартолог Георгий Меликишвили, исследуя основные письменные источники Сардури, сына Аргишти – так называемую “Летопись Сардури” и ее дубликат, несмотря на плохую сохранность этих надписей, реконструировал хронологическую последовательность царствования Сардури и датировал период его правления 764-735 гг. до н.э. В западной науке период правления Сардури датируется 756/753-735/730 гг. до н.э.

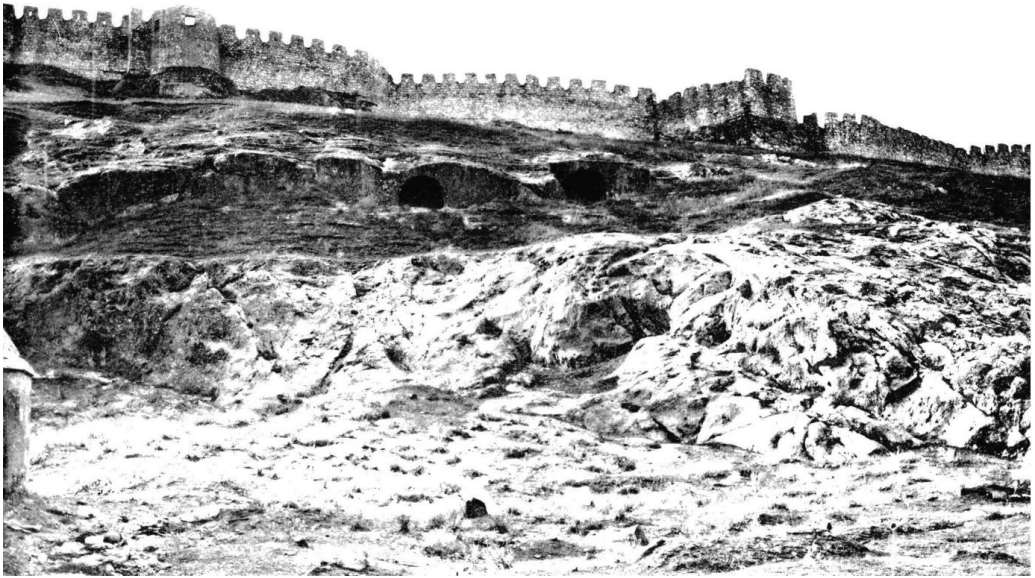
В представленной статье показано, что аргументы, на основании которых были предложены вышеупомянутые датировки, в настоящее время устарели и уже не являются достоверными. Согласно новой реконструкции последовательности царствования Сардури, урартский царь правил по крайней мере 37 лет, в 771-735 гг. до н.э.

THE STRUCTURE OF THE “ANNALS OF SARDURI” AND SOME CHRONOLOGICAL ISSUES

Key words: *Urartu, Sarduri son of Argišti, chronology, royal annals, stele, regnal year*

The prominent Soviet Urartologist Georgi Melikishvili, investigating the main written sources left by Sarduri son of Argišti – the so-called “Annals of Sarduri” and its duplicate, in spite of poor state of preservation of these inscriptions, reconstructed the chronological sequence of the regnal years of Sarduri and dated the period of his reign between 764-735 BC. In western studies the reign of Sarduri is dated to 756/753-735/730 BC.

In the presented article it is shown that the arguments, on which the above-mentioned dates were suggested, are now outdated and are no longer reliable. According to the new reconstruction of the sequence of the regnal years of Sarduri, the Urartian king reigned at least 37 years, between 771-735 BC.

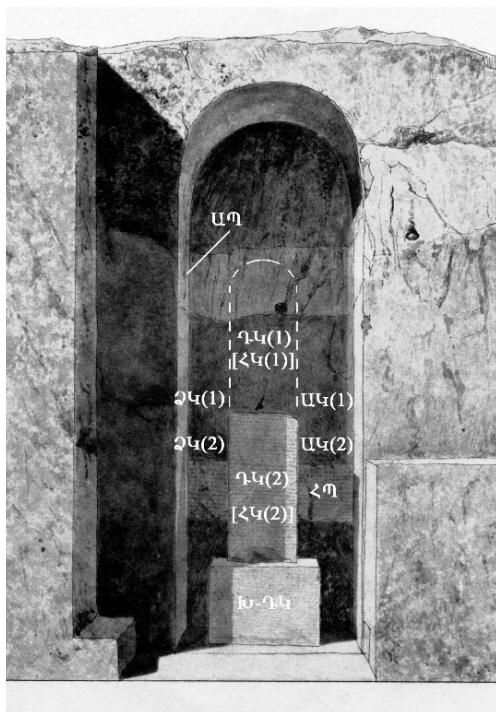
Նկ. 1

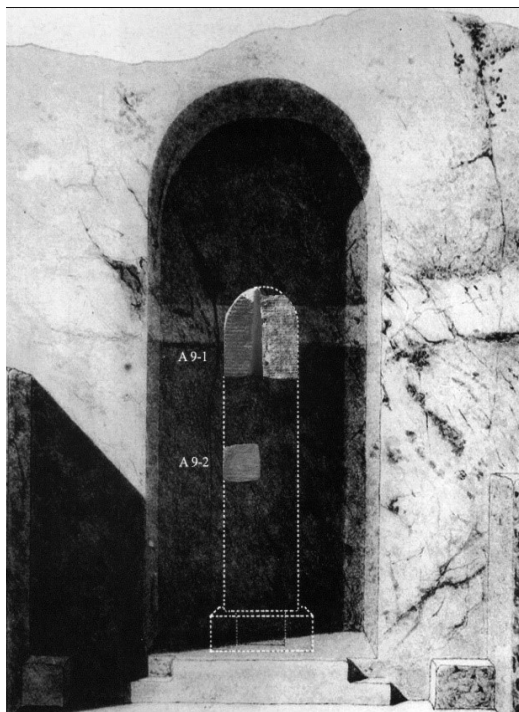
Նկ. 2

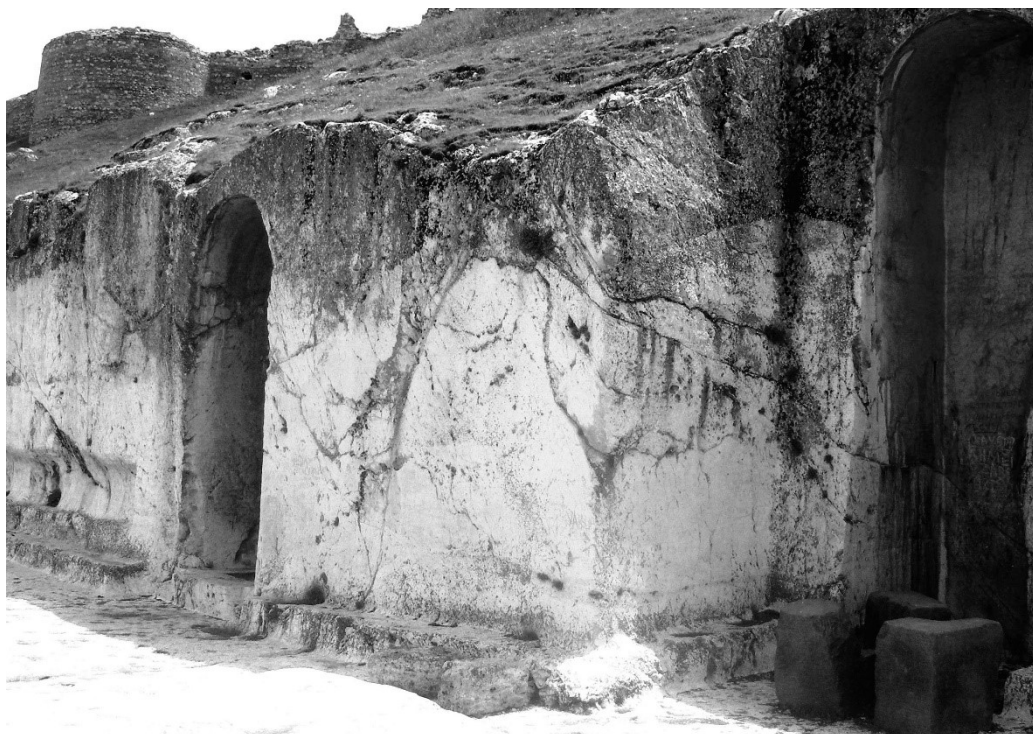
Նկ. 3

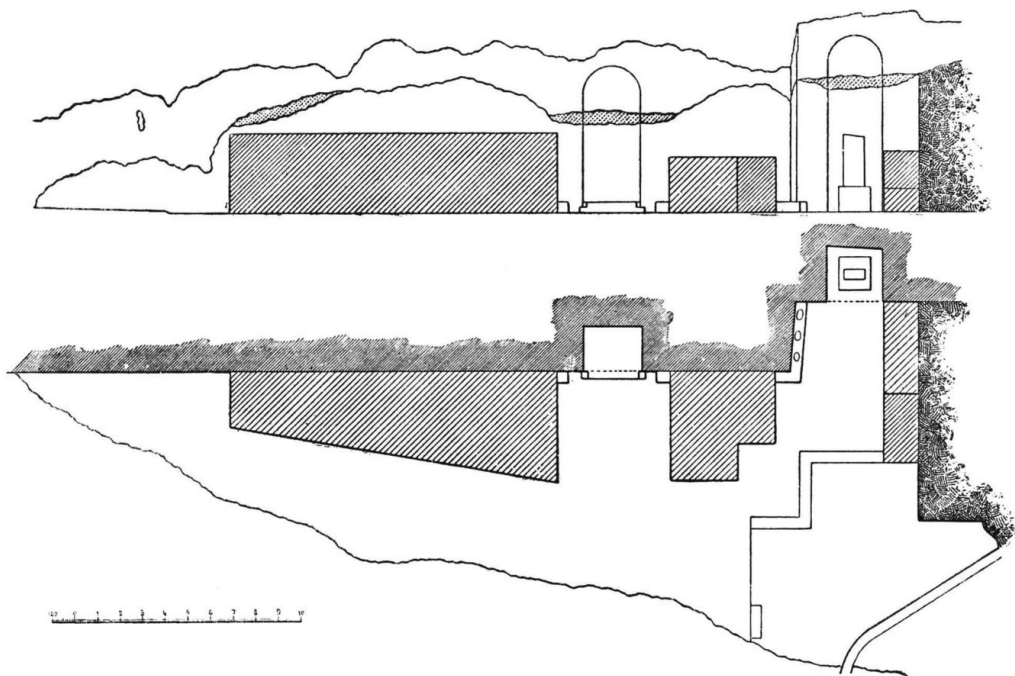
Նկ. 4

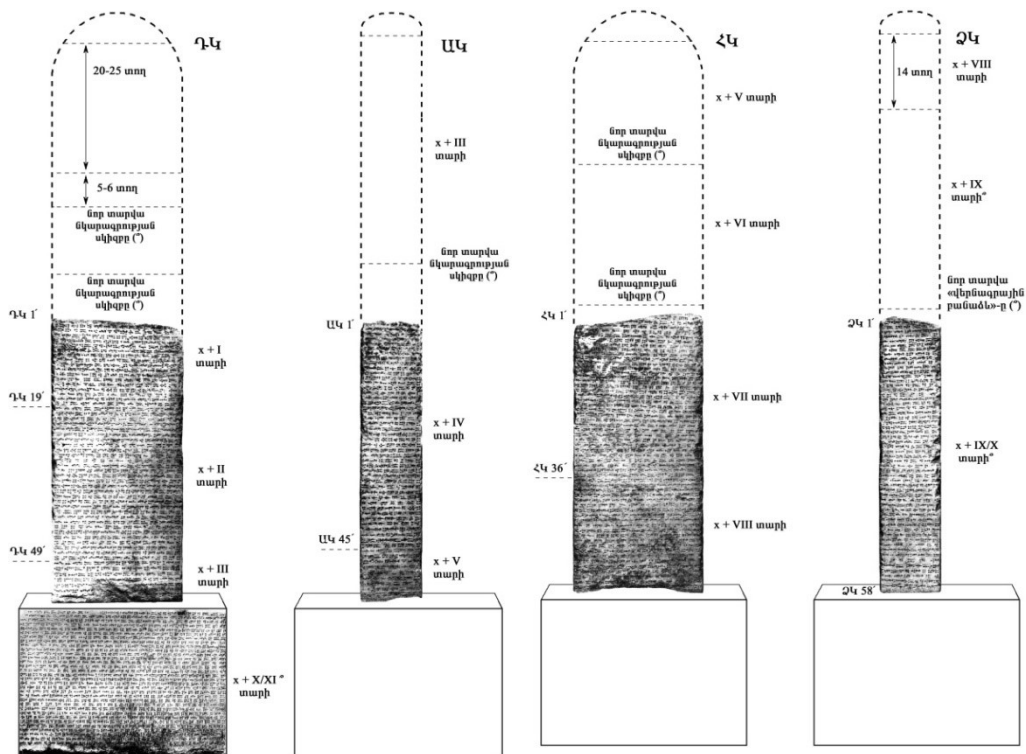
Նկ. 5

Նկ. 6

Նկ. 7

Նկ. 8

Նկ. 9

ՍՏՈՒԳՈՂԱԿԱՆ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ԷՐԵՐՈՒՆԻՈՒՄ 2008 Թ.

Բանալի բառեր. Արին բերդ, Արգիշթի I, Էրեբունի, Երևան, Վանի թագավորություն (Ուրարտու), Հայաստան

2008 թ. պեղումներն իրականացվեցին Արին բերդ բլրի տարբեր տեղամասերում¹: I խուզահորանը՝ 3,0 x 4,0 մ² մակերեսով, տեղադրվեց բլրի գագաթին՝ Էրեբունի քաղաքի միջնաբերդում, Խալդիի տաճարից հյուսիսարևելք, բիսյնական սեպագիր արձանագրություններ կրող սյունախարիսխներով սրահի ներսում², սրա այժմյան կենտրոնական մուտքից 1,5 մ դեպի հյուսիսարևմուտք, շենքի հարավարևմտյան (երկար) պատին կից: Ընտրված տեղամասի դիմաց, շինության հյուսիսարևելյան պատի մոտ, գետնի այսօրվա մակարդակում երևում էին հողի մեջ ուղղաձիգ թաղված կարասների մնացորդները³: Այս տարվա պեղումների նպատակն էր ստուգել, թե նախկինում կատարված հնագիտական, վերականգնողական և պահպանական աշխատանքների ընթացքում ինչ չափով է փոխվել իրավիճակը կառույցի ներսում⁴, պատկերացում կազմել տեղամասի շերտագրության

¹ Փիլիպոսյան, Բադալյան, Չաքյան, Թումանյան 2013, 26-27:

² Խոսքը վերաբերվում է ուրարտական Է «տուն» կառույցին, որը միջնաբերդի հատակագծում նշված է որպես N 15 շինություն: Էրեբունիում հայտնաբերված ամենամեծ տնտեսական շենքը հիշյալ գինու մառանն է՝ 37,8 մ x 13,2 մ չափերով (Демская 1968, 176): Այն տաճարամերձ հրապարակը եզերող կառույցներից մեկն է: Ենթադրվում է, որ կառույցի պատերի ընդհանուր բարձրությունը եղել է 7 մ, ծածկը պահող փայտե սյուները դրվել են հինգ կարծր տուֆե խարիսխների վրա, իսկ մուտքի հին բացվածքն արևմտյան անկյունում է (Ходжаш и др. 1979, 10, 16-17, 44-45, 65, ил. 29): Նախկինում այստեղ հայտնաբերվել են 4 սյունախարիսխներ՝ միևնույն արձանագրությամբ. «Խալդյան մեծությամբ Արգիշթին Միևնույնի որդին այս «տունը» կառուցեց» (Խորայեյան 1971, 167-169; Арутюнян 2001, 215): Գինու մառանների շինարարությունը, իրավամբ, վերագրվում է միջնաբերդի կառուցման սկզբնական փուլին (Демская 1968, 181-182): Ենթադրություն է արվել նաև, որ այս շինությունը մառանի է վերածվել արքեմենյան դարաշրջանում՝ պալատի երկրորդ շինարարական փուլում (Оганесян 1980, 48, 78) կամ ավելի վաղ՝ մ.թ.ա. VII դարի վերջում (Խորայեյան 1971, 116): Վերջին տարիների ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս ենթադրել, որ այն մառանային սենյակի կարող է վերածված լինել նաև VIII դ. առաջին կեսին տարածաշրջանում տեղի ունեցած հզոր երկրաշարժից և դրա աղետալի հետևանքներից հետո: Միջնաբերդում պեղվել է, ընդհանուր առմամբ, գինու 6 մառան (Демская 1968, 176, 179-181):

³ Այստեղ սկզբնապես տեղադրված է եղել մոտ 100 կարաս՝ կիսով չափ հատակի մեջ թաղված վիճակում (Ходжаш и др., 1979, 16-17): Չի բացառվում նաև մինչև 200 կարասի առկայության հնարավորությունը (Демская 1968, 176):

⁴ Մ. Ա. Խորայեյանի վկայությամբ «Արին-բերդում... ուրարտական մշակութային շերտը մաքուր չի պահպանված, ոչ հստակ պեղումները մթազնում են ուրարտականի ու վաղ հայկականի միջև եղած կապերի հարցը և վերջին երկու տարվա ընթացքում (1967-1968 թթ.) Արին-բերդում նոր վիճագրերի հայտնաբերումը պեղումների արդյունք չէ, այլ վիթխարի մեքենաներով հապշտապ կատարվող շինարարության հետևանք, ուստի գրեթե բացառված է հնագիտական միջավայրի օգնությունը...» (Խորայեյան 1971, 80, 104, 177):

մասին՝ սրահի ներսի կողմում հասնելով հարավարևմտյան պատի հիմքին, ինչպես նաև, հնարավորության դեպքում, գտնել քարե պատի վերնամասում նախկինում աղյուսե շարվածքի և տեղում պահպանված կարասների վերաբերյալ նոր փաստեր, հայտնաբերել որմնանկարների պատառիկներ⁵: Նախքան պեղումները սկսելը, չափիչ սարքի օգնությամբ անցկացված տեղանքի ռադիոմագնիսական հետազոտության արդյունքում հայտնի դարձավ, որ ուրարտական կառույցի արևմտյան հատվածում ստորին շերտն ավելի խիտ (կարծր) կազմություն ունի: Հիշյալ երևույթի պատճառը նույնպես հարկ էր հասկանալ: Այդ նպատակով I խուզահորանը տեղադրվեց այնպես, որ չափիչ սարքի արձակած ալիքների ուժեղ և համեմատաբար թույլ անդրադարձման սահմանը անցնի դրա միջնագծով:

Պեղվող ուղղանկյան հարավարևմտյան սահմանը կազմող քարե պատի պահպանված բարձրությունը՝ գետնի այսօրվա մակերևույթից, 1,0 մ է (նկ. 1): Պատի պահպանված շարվածքի վերևից չորրորդ շարքում կան կարմիր և սև գույնի երկու տուֆ քարեր, որոնց մեջ՝ մոտավորապես գետնի այսօրվա մակարդակում, 5 սմ տրամագծով և ≈ 8 սմ խորությամբ փոսիկներ են արված՝ միմյանցից 1,20 մ հեռավորությամբ (նկ. 2)⁶: Նման փորվածքներ կան և այլ շինությունների պատերի շարվածքի քարերի վրա (մասնավորապես՝ 2,40 մ հեռավորությամբ): Դրանք, ենթադրաբար, համարվում են գամերի (զիգատու/ի) հետքեր⁷:

I խուզահորանի պեղումներով ի հայտ եկավ շերտագրական հետևյալ պատկերը: Կառույցի ներսում հողի վերին շերտը՝ 0,75 - 0,80 մ հզորությամբ, խաթարված էր: Միջնաբերդում կատարված նախկին աշխատանքների հետևանքով խառնված-վնասված այս շերտը, իր հերթին, բաղկացած էր երեք հորիզոններից: Ամենավերին հորիզոնի հաստությունը 0,15 մ էր: Փոխոր հողաշերտում ի հայտ էին գալիս երկաթետոնե սալիկների կտորներ, ժամանակակից ապակու բեկորներ, գորշ խեցատներ՝ առանց բնորոշ հատկանիշների: Մակերևութային հորիզոնին նախորդում էր 0,12 մ հաստությամբ կավախառն հողը, որը փշրված հում աղյուսների առատությունից կաթնա-մոխրագույն երանգ էր ստացել: Այն իր հաջորդից անջատված էր փտած բուսական մնացորդների սպիտակ բարակ գծով (նկ. 3): Մերձավոր անցյալի մնացորդների հետ միասին, այս հորիզոնը պարունակում էր օխրայագույն մակերևույթով ուրարտական կարասների ≈ 2 սմ հաս-

⁵ Էրեբունիում որմնանկարներ հայտնաբերվել են դեռևս 1950 թ., մեծ սրահի տարածքում կատարված պահպանական աշխատանքների ընթացքում (**Оганесян** 1951, 81, 85):

⁶ Ըստ հարթաչափի՝ հյուսիսարևմտյան փոսորակը մի փոքր բարձր է հարավարևելյանից, սակայն գործնականում դրանք գտնվում են միևնույն մակարդակում (հորիզոնական մի գծի վրա):

⁷ Ճարտարապետ Կ. Լ. Հովհաննիսյանի կարծիքով դրանցից գորգեր են կախվել (**Оганесян** 1968, 36; **Ходжаши др.**, 1979, 13): Նման բազմաթիվ բևեռագամեր են հայտնաբերվել ուրարտական հուշարձաններում: Դրանք կամ երկվետաղյա են (բրոնզ, երկաթ), կամ պատրաստված են հիշյալ մետաղներից մեկով, երբեմն իրենց վրա կրում են սեպագիր արձանագրություն (**Burney** 1966, 95, fig. 19, pl. XIX, a; **Ayanis I**, 2001, 60, fig. 25; 240, 242-244, pl. I-III, 51-54; 276-277, fig 3a-b; 389, fig 8):

տուրքամբ խոշոր բեկորներ և մի քանի մանր խեցատներ: Հիշատակման է արժանի նաև պատի ծեփի փոքրիկ կտորը՝ կապույտ որմնանկարի հետքերով: Երրորդ հորիզոնն էր կազմում 0,53 մ առավելագույն հզորությամբ կարմրավուն հողաշերտը, որը պարունակում էր ջարդված կարասների իրար վրա խառնիխուռն թափված բեկորների կուտակումներ (նկ. 4): Այստեղ, մեծ և փոքր խեցանոթների բեկորների հետ միասին, հանդիպում էին նաև հում աղյուսների բավարար չափով պահպանված կտորներ, որմնանկարների հետքերով ծեփի պատամիկներ: Հիշյալ հորիզոնում ի հայտ եկավ թերի պահպանված կարասի իրանի եզրը, որը, ինչպես հետազայում պարզվեց, ուղղաձիգ դիրքով *in situ* (անտիղ) պահպանվել էր իր տեղում (նկ. 5)⁸:

Կիսով չափ անխաթար մնացած մշակութային երկրորդ շերտը նույնպես կազմված էր մի քանի հորիզոնից: Երկրորդ շերտի վերևից առաջին հորիզոնի հզորությունը 0,40 մ էր, այն շարունակվում էր մինչև մեծ սրահի հատակը: Վերջինիս վրայի դեղնադարչնագույն փափուկ շերտը, ըստ երևույթին, բաղկացած է հողի հետ խառնված փտած կամ այրված եղեգնախսիրի մացորդներից⁹: Պեղումներով հայտնաբերված կարասի պահպանված հատվածը, հիմնականում, գտնվում էր այս շերտում, իսկ նստուկը խորանում էր շինության հատակի մեջ (նկ. 6): Այսպիսով, պեղվող I ուղղանկյան տարածքում սրահի հատակը դիտվում է գետնի այսօրվա մակերևույթից 1,20 մ խորության մակարդակում: Կարասի միջից գտնվեցին կենդանիների ոսկորներ, ավելի փոքր չափի խեցանոթների բեկորներ և մածուկե փոքրիկ գլանաձև կապույտ ուլունք:

Հիշյալ շերտի երկրորդ հորիզոնն էր կազմում կառույցի հատակը: Վերջինիս կառուցվածքը, ինչպես նաև դրան նախորդող շերտերն ուսումնասիրելու նպատակով I խուզահորանի հարավային և արևմտյան անկյուններում առանձնացվեցին 1,20 x 1,20 մ² մակերեսով քառակուսիներ, որոնց սահմաններում խորացանք հատակից ցած՝ մինչև մայր հողին հասնելը:

Հարավային փոքր քառակուսու պեղումներով պարզվեց, որ շինության հատակ է ծառայում մանր խճաքարերի հետ խառնված կարմիր կավահողը, որի տակ, ինչպես կառույցի պատերի, այնպես էլ հատակի կայունությունն ապահովելու նպատակով, միջին և փոքր չափի քարեր էին դրվել (նկ. 7)¹⁰: Ըստ որում, հատակի մեջ թողնված քարերը երկու «շարք» էին առաջացրել, որից ստորինը, մեծ մասամբ, կազմված էր պատի քարերի տաշված կտորներից: Ամուր տոփանվելուց հետո հատակի մակերևույթը սվաղվել է

⁸ Այս կարասի վերին հատվածը բացակայում էր, սակայն հուսով ենք, որ պեղումներով հայտնաբերված բեկորների թվում կգտնվեն վերջինիս ջարդված կտորները և այն հնարավոր կլինի վերականգնել:

⁹ Նախկինում՝ անմիջականորեն հատակի վրա դիտվել են ոչ միայն այրված խսիրի, այլև առանձի եղեգների հետքեր (*Демская* 1968, 176):

¹⁰ Նման իրավիճակ նախկինում ևս արձանագրվել է հնագետների կողմից, մասնավորապես՝ Էրեբունիում (*Посева*, 1952, 186): Մեր կողմից պեղված I տեղամասի հատակի հիմքում՝ պատերի տակ դրված միջին մեծության քարերի չափերը տատանվում էին 30-40 x 23-35 x 16-25 սմ սահմաններում:

մածուցիկ զանգվածով¹¹: Հատակի ընդհանուր հաստությունը 0,40 - 0,45 մ էր, այսինքն, վերևից երկրորդ շերտի ամբողջական հզորությունը 0,80 - 0,85 մ էր: Հետևաբար, այս շերտը զբաղեցնում է 0,80 - 1,65 մ խորությունը: Հարկ է ընդգծել, որ հատակի ստորին հատվածից հնագիտական առարկաներ չեն հայտնաբերվել, բացառությամբ վերը հիշատակված քարերից մեկի տակ գտնված խեցատի:

Վերևից երրորդ շերտն էր կազմում սև ավազը, որը սկսվում էր գետնի այսօրվա մակերևույթից 1,65 մ խորության մակարդակում: Այս ավազաշերտը, որի հաստությունը $\approx 0,70$ մ էր, բացի միջին չափի անմշակ տուֆ քարերից և տաշած քարերի կտորտանքից մշակութային այլ մնացորդներ չէր պարունակում: Այսպիսով, բլրի գագաթի վերևից երրորդ շերտը I խուզահորանի շերտագրական կտրվածքի սանդղակում տեղավորվում է 1,65 – 2,35 մ նշագծերի սահմաններում:

Հիշյալ շերտից ցած սկսվում էր վերևից չորրորդ՝ սպիտակ ամուր կավաշերտը, որի մեջ էլ 0,15 մ խորանալուց հետո դրվել է սյունախարիսխներով կամ կարասներով սրահի հարավարևմտյան պատի հիմքը՝ գետնի ներկա մակարդակից 2,50 մ խորության վրա (նկ. 8):

I խուզահորանի արևմտյան անկյան պեղումների ընթացքում այլևս հարկ չեղավ հասնել ստորին շերտին (սպիտակ կավաշերտին), քանի որ արդեն վերևից երրորդ՝ սև ավազաշերտում, գետնի այսօրվա մակերևույթից 2,05 մ խորության մակարդակում բացվեց քայքայված սև հիմնաժայռը, որի վրա էլ հենց այս հատվածում դրվել է մեծ սրահի հարավարևմտյան պատի հիմքը (նկ. 9)¹²: Այսպիսով, հնարավոր դարձավ մեկնաբանել ռադիոֆիզիկական չափումների տատանումների պատճառը: Պեղումների արդյունքում պարզվեց, որ որոշ սահմանից սկսած կառույցի հիմք հանդիսացող ժայռահարթակը դեպի արևելք սկսում է թեքությամբ իջնել ցած և չափումների տարբերությունները, հավանաբար, պայմանավորված են հիմնաժայռի մակարդակի փոփոխություններով:

Ըստ պեղված ուղղանկյան հարավային անկյունում կատարված դիտարկումների, այս հատվածում շինության հարավարևմտյան պատից պահպանվել է քարերի 14 շարք: Հիմքի քարերը, ինչպես վերևում ասվեց, դրվել են անմիջականորեն սպիտակ կավաշերտի մեջ: Սրանք չափերով ավելի փոքր են պատի շարվածքի մյուս քարերից: Ստորին երկու շարքերն ավելի անհարթ տեսք ունեն, քան իրենցից վեր գտնվողները, իսկ ներքևից

¹¹ Демская, 1968, 176: Պահեստասենյակներից մեկի հատակը, ըստ ճարտարապետ Կ. Լ. Հովհաննիսյանի, տոփանվել է և սվաղվել կրով: Կարծիք է հայտնվել նաև, որ Արարատյան դաշտի բնակիչների տների հատակները և պատերը քննվող ժամանակաշրջանում սվաղվել են կավով և կրով (Ходжаш и др., 1979, 16-18):

¹² Պեղումները շարունակվեցին մինչև 2,30 մ խորության նշագիծը, պարզելու համար այդ հատվածում հիմնաժայռի թեքվելու իրողությունը:

երրորդ շարքի քարերը չափերով 1,5-ից 2 անգամ մեծ են պատի մեջ դրված մյուս քարերից: Ներքևից երկրորդ և երրորդ շարքի քարերը գտնվում են սև ավազաշերտի մակարդակում: Թվարկված այս իրավիճակների հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ պատի ստորին երեք շարքը հիմնախարսխի դեր է կատարել: Սրանցից վեր, մինչև շենքի հատակի մակերևույթը, առկա է քարերի ևս 2,5 շարք, այսինքն, մինչև հատակի մակարդակը պատի քարերը 5,5 շարք են կազմում (նկ. 10): Շինության հատակից մինչև գետնի այսօրվա մակարդակը դիտվում է քարերի 5 շարք: Եվս 3, 5 շարք՝ 1,0 մ բարձրությամբ, պահպանվել է գետնի այսօրվա մակերևույթից վեր: Այսպիսով, քննարկվող հատվածում պահպանվել է արձանագրված սյունախարսխներով սրահի 1,60 մ հաստությամբ քարե պատի 14 շարք՝ 3,50 մ ընդհանուր բարձրությամբ (նկ. 11):

Ի խուզահորանի արևմտյան անկյունում պատկերը քիչ այլ է. սրահի հարավարևմտյան պատի ստորին շարքի քարերը այստեղ դրվել են հիմնաժայռի վրա և ամրացվել կավահողի շաղախով: Մինչև շինության հատակին հասնելը պատը կառուցված է երեք շարք խոշոր քարերով, հատակից մինչև հողի այսօրվա մակերևույթը՝ 4,5 շարք, իսկ մինչև պատի վերնամասը դրված է ևս 4,5 շարք: Այսինքն, հիշյալ հատվածում պահպանված պատը բաղկացած է քարերի 12 շարքից՝ ընդամենը 3,05 մ բարձրությամբ (նկ. 12):

Մեծ սրահի հարավարևմտյան (մուտքի) երկար պատը՝ հիմնախարսխը ներառյալ, կառուցված է սև ու կարմիր գույնի կարծր տուֆ քարերով և ունի երկերես շարվածք: Իսկ Ի խուզահորանում հայտնաբերված հում աղյուսների բազմաթիվ մնացորդները հիմք են տալիս մտածել, որ պատի վերին մասը շարվել է այդ աղյուսներով¹³: Սրանցից մեկի չափերը հնարավոր է վերականգնել՝ 51 x 26 x 10 սմ: Հիշյալ պատը ներսից սվաղված է եղել, իսկ դրա որոշակի հատվածի վրա որմնանկար է արվել¹⁴:

¹³ Այդ հետևությանը մենք հանգել ենք ինքնուրույն, ոչ միայն հում աղյուսների առկայության հիման վրա, այլև հաշվի առնելով կառույցի հատակին փվածքի քարերի բացակայությունը և հատակից մինչև պատի գլուխը եղած բարձրությունը՝ 2,20 մ, որն ակնհայտորեն անբավարար է, երբ հարցը վերաբերվում է նման գործառնության համար նախատեսված շենքերին:

¹⁴ Труханова и др., 1968, 165, 167-168, 170, 172, рис. 2, 41-3.

Էրեբունիի տնտեսական շինությունների պեղումների ընթացքում հաճախ են հայտնաբերվել որմնանկարների բեկորներ¹⁵:

Մեծ սրահի որմնանկարի նոր հայտնաբերված պատառիկները, հիմնականում, կապույտ գույն ունեն, սակայն դրանցից մեկի վրա հստակ դիտվում է նաև ուղիղ սև գիծը: Որմնանկարների գտնված բեկորները, ամրացվելուց և վերականգնվելուց հետո, հատուկ ուսումնասիրությունների առարկա պետք է դառնան¹⁶: Առայժմ կարելի է եզրակացնել միայն, որ դրանք համադրելի են ոչ միայն Էրեբունիում, այլև Արմավիրում¹⁷, Ոսկեբլուրում (Ալթինթեփե)¹⁸ և Կարմիր բլուրում¹⁹ նախկինում հայտնաբերված որմնանկարներին:

Պեղումներով ձեռք բերված արտեֆակտների ամենամեծ խումբն է կազմում խեցեղենը, որտեղ գերակշռում են կարասների բեկորները: Սրանք հիմնականում գտնվել են վերին՝ խաթարված շերտից: Տնտեսական նշանակության այս մեծ խեցանոթներից երկուսը, հավանաբար, կամբողջանան: Կարասներն ունեն հարթ նեղ հատակներ, ձգված իրան և զանգվածեղ ընդգծված շուրթեր: Սրանց իրանը զարդաբանված է խորադիր եռանկյունիներով և ուղղանկյուններով (նկ. 13), իսկ ուսերն օղակված են պարանաձև ուռուցիկ զարդագոտիներով (նկ. 14): Կարասի բեկորներից մեկի մակերևույթին պահպանվել է փակ կոր գծի մեջ առնված ցանցաձև

¹⁵ Որմնանկարների ոչ մեծ հատվածներ են հայտնաբերվել թե՛ մեծ մառանի, թե՛ այլ սրահների ներսում, որոնց վրա պատկերված են ինչպես ամրոցի ատամնավոր պատեր և աշտարակներ, զարդաբանված երկրաչափական պատկերներով, այնպես էլ արմավենի և խաղողի վագեր, վերջիններից կախված ողկույզներով: Ուշագրավ են, անշուշտ, գինու կարասի առջև կանգնած գինեթափ ձեռքին «տակառապետը» և լծված եզների օգնությամբ հողը հերկող երկրագործը պատկերային հորինվածքները: Խիստ հետաքրքիր են բնության և կենդանիների պատկերներ ներառող մարտակառքով որսի, վերջինիս հաջորդող՝ զույգ շներին կերակրելու, ոչխարի հոտի ու պահապան շան, արածող կովի և վարգող ձիու տեսարանները: Անտառ խորհրդանշող ծառերը, եղեգնուտն ու նրանում թաքնվող ցլիկը, ցատկող ընծառյուծը կենդանի շունչ են հաղորդում նկարին: Ներկայացված է նաև սրբազան ծառի առջև կանգնած աստվածությունների կամ պաշտամունքի սպասավորների թեման, առկա են առասպելական Էակի, առյուծի, արքայի և այլ պատկերներ (Հովհաննիսյան 1973, 16-26, աղ. 15-41; Труханова и др., 1968, 170, 172-173; Оганесян 1961, 60-73, рис. 31, 33, 35 и др.; Оганесян 1968, 38-39; Есаян 1969, табл. 41, 43-46; Оганесян 1980, 79-83, 88, 90, рис. 56-61, 66-67; Ходжаш и др., 1979, 55, 59-60, 65, 68-69, 89, 93, рис. 66, 73; Piliposyan 2010, 207-214): Թեմատիկ հորինվածքները, հավանաբար, 'շրջանակվել' են եզրագարդերով, իսկ որոշ շինություններում գտնվել են իրար հաջորդող որմնանկարված սվադի մի քանի շերտեր: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ Էրեբունիի որմնանկարները կատարվել են Արգիշթի I և Սարգուրի Արգիշթորդի արքաների օրոք (Труханова и др., 1968, 173; Ходжаш и др., 1979, 66, 69-70): Առաջ է քաշվել նաև այն տեսակետը, որ այդ որմնանկարների շարքում կան ինչպես ուրարտական, այնպես էլ աքեմենյան դարաշրջանի ստեղծագործություններ (Тер-Мартирисов 2005, 40-65):

¹⁶ Նախկին ուսումնասիրողներն արդարացիորեն հույս են հայտնել, որ N 15 շինության հետագա պեղումներն ի հայտ կբերեն որմնանկարների նոր բեկորներ (Труханова и др., 1968, 174): Մենք էլ հուսով ենք, որ որմնանկարների այս նոր պատառիկների հայտնաբերումը փոքրիկ ներդրում է դրանց ամբողջացման և համալիր հետազոտման գործընթացում:

¹⁷ Տիրացյան, Կարապետյան 1981, 283:

¹⁸ Özgüç 1966, 53, 55, pl. I-III, XXIII-XXXI; Ходжаш и др., 1979, 70:

¹⁹ Пиотровский 1952, 41-44; Пиотровский 1962, 115-116, илл. XXX, XXXI. Ավելորդ չէ հիշել, որ որմնանկար է հայտնաբերվել Թեյշեբաինիի մառաններից մեկում (Пиотровский 1950, табл. 16):

զարդաբանվածքը²⁰: Նման խոշոր անոթներ հայտնի են մի շարք հնագիտական համալիրներից (Էրեբունի²¹, Թեյշեբաինի²², Արգիշտիիսինի²³, Օշական²⁴, Այանիս²⁵, Ներքին Խնձոր (Կայալիդերե)²⁶ և այլն): Դրանք, ըստ Յ. Գ. Ավետիսյանի դասակարգման, պատկանում են ուրարտական կարասների երկրորդ տիպին²⁷: Ավելի փոքր չափի խեցանոթները, հիմնականում, ներկայացված են սափորների և թասերի բեկորներով: Հանդիպում են ինչպես կարմիր, այնպես էլ սև մակերևույթով խեցատներ, որոնցից մեկը զարդաբանված է խորադիր ալիքներով²⁸:

Խառը շերտում հայտնաբերված արտեֆակտներից ուշագրավ է նաև բալագույն մակերևույթով և սև պուտերով օժտված խեցաբեկորը²⁹:

Մշակութային երկրորդ շերտում՝ ուղղաձիգ դիրքով պահպանված կարասի մեջ, հայտնաբերվել է կարմրավուն թերի թաս³⁰ (նկ. 15), իսկ կարասից դուրս, նույն շերտին պատկանող գտածոներից արժե հիշատակել ուրարտական սափորի լայնակուս կանթը՝ օժտված կարմրափայլ մակերեւույթով ու սև պուտերով³¹ և սև մակերևույթով ու մոխրագույն աստառով խեցատը, որն օղակված է եղունգազարդ ուռուցիկ նեղ գոտիով³²: Հարկ է ընդգծել, որ հատակի ստորին հատվածից հնագիտական առարկաներ չեն հայտնաբերվել, բացառությամբ վերը հիշատակված քարերից մեկի տակ

²⁰ Կարասների վրա, բացի ուռուցիկ և ներճկված զարդաբանվածքից, հանդիպում են նաև խազելով արված ուղղաձիգ գծերի, անկյունների, խաչերի, աստղերի և կենդանիների պատկերներ: Առանձին խումբ են կազմում շրջանաձև նշանները և կետիկները, որոնք տարբեր ձևերով համադրված են անոթների շրթների գծապատկերների հետ (Труханова и др. 1968, 179, 181, рис. 5-7; Ходжаш и др., 1979, 70, 94-95, рис. 75-77):

²¹ Демская, 1968, 179-180, рис. 3, 4; Оганесян, 1960, 291, рис. 5; Оганесян 1961, 43, рис. 21, 22; Ходжаш и др. 1979, 112, рис. 80:

²² Пиотровский 1950, таб. 5, 8; Пиотровский 1952, 18, 65, рис. 3, 35, таб. 2, 4. Пиотровский 1955, 15, рис. 8; Оганесян, 1955, 59, рис. 33.

²³ Мартиросян 1974, 80, 138, 143-144, рис. 50а.

²⁴ Есаян, Калантарян 1988, 24, таб. XV.

²⁵ Ayani I, 2001, 74-75, 139, tab. VIII, 13.

²⁶ Burney 1966, n. 86, fig. 15, tipe 3, tab. XV, a; Եսայան, Աբաջյան 1995, 213:

²⁷ Аветисян 1992, 13, 97, таб. I, 3, 4.

²⁸ Այս խեցատների առկայությունն Էրեբունիում նորություն չէ (Ходжаш 1968, 152, 154, таб. X, 3, 6).

²⁹ Էրեբունիում փոքրաթիվ խեցանոթների այդ դասը, ըստ պատրաստման տեխնիկայի, առանձնացված է որպես I խումբ (Ходжаш 1968, 135-137, таб. I, 1-3, 5-9): Նույնիսկ այն դեպքում, երբ դրանց ձևը դժվար է վերականգնել, բալագույն խեցատները, հայելափայլ մակերևույթով և իրենց յուրահատուկ երանգով, ամենաճանաչելիներից են բիայնական խեցաբեկորների շարքում:

³⁰ Ըստ երևույթին, սա կարող է առադրվել նույն հուշարձանում հայտնաբերված մեկ այլ թասի հետ (Ходжаш 1968, 140-141, табл. III, 7):

³¹ Արին բերդում պեղումներով հայտնաբերվել են նման կանթեր, որոնցից մեկը՝ հենց նույն N 15 շինությունում: Վերջինիս վրա առկա են տարողության չափի նշաններ՝ ուղղաձիգ դասավորված երկշար փոսիկներ և եռանկյուն: Սրանք համարվում են գինու սափորների կանթեր (Ходжаш, 1968, 136-137, 142-143, 158, табл. I, 6, IV, 2, XV, 2):

³² Էրեբունիում նախկինում գտնվել են այդ ձևով զարդաբանված խեցաբեկորներ (Ходжаш 1968, 152-153, табл. IX, 3, 6):

գտնված սև գույնի խեցատի, որն աստառի վրա դուրզի հետքեր էր կրում: Կառույցի հատակի տակ մնացած հիշյալ խեցատը, բնականաբար, պեղումներով հայտնաբերված հնագույն արտեֆակտն է և ավելի վաղ կամ ժամանակակից է սյունախարիսիսներով սրահի հիմնադրմանը, այսինքն, համապատասխան խեցանոթի գործածության վերին սահմանը, ամենայն հավանականությամբ, մ.թ.ա. VIII դ. առաջին քառորդն է:

Այսպիսով, I տեղամասի ստուգողական պեղումների արդյունքում ստացվեցին նոր տեղեկություններ, որոնք օգնում են լրացնել և ճշգրտել նախկինում հայտնված տեսակետները: Արձանագրված սյունախարիսիսներով սրահի պատի հիմքի քարերը դրվել են ոչ միայն հիմնաժայռի վրա, այլև՝ ստորին շերտում առկա սպիտակ կավաշերտի մեջ:

Այս մառան-սրահի քարե պատի բարձրությունը ոչ թե ամենուրեք 3,0 մ է, ինչպես համարվում էր նախկինում, այլ, որոշ տեղերում հասնում է առնվազն 3,5 մետրի: Պարզվեց նաև, որ ստուգվող հատվածում նախկինում³³ կատարված պեղումները չեն հասցվել իրենց տրամաբանական ավարտին: Տեղում պահպանված կարասն ամբողջությամբ չի բացվել ոչ միայն դրսի կողմից, այլև՝ չի պեղվել նրա ներսը, որի վերաբերյալ կարելի է եզրակացնել ներսում պահպանված գտածոների հիման վրա:

II խուզահորանը, միևնույն՝ 3,0 մ x 4,0 մ չափերով, տեղադրվեց հիշյալ մեծ սրահի հարավային անկյունում: Պեղվող երկրորդ տեղամասի դիմաց գտնվում էին սեպագիր արձանագրություններով օժտված սյունախարիսիսներից երկուսը, որոնք տեղաշարժված էին իրենց նախնական դիրքից և բարձրացված հողի գրեթե այսօրվա մակարդակին (նկ. 16, ետնախորքում): Այստեղ ևս մակերևութային հորիզոնը լրիվ խաթարված էր. այն կազմված էր հողալիցքից, երկաթետոնե սալիկների մնացորդներից և այլ թափոններից: Ամենավերին հորիզոնին նախորդում էր նույնպես խաթարված մեկ այլ հորիզոն, որտեղ ժամանակակից թափոնների հետ համատեղ հանդիպում էին ուրարտական ջարդված կարասների բեկորներ: Ժամանակի սղության պատճառով այս տարի չհաջողվեց ավարտել II հետախուզահորի պեղումները: Առավելագույն խորությունն այս հատվածում, որին հասանք հնագիտական աշխատանքների ընթացիկ սեզոնում, 0,93 մ է՝ հաշված հարավային անկյունաքարից՝ պատի գլխից: Գտնվել են փոքր ծավալի խեցանոթների երկու բեկորներ, երկուսն էլ սև մակերևույթով են, ունեն նույն գույնի միջուկ և աստառ: Այս տեղամասի շերտագրական իրավիճակի պատկերը կամբողջանա միայն ստուգողական պեղումների լիակատար ավարտից հետո:

Առայժմ նշենք միայն, որ շինության երկար պատը, որը II խուզահորանի

³³ Ходжаш 1968, 6; Ընդհանրապես, Էրեբունիում նկատվում է քարե պատերի բարձրության որոշակի կախվածությունը տեղանքից: Օրինակ, N 15 շինության հարավային կցակառույցի քարե պատի բարձրությունը հասնում է 5 մետրի (Демская 1968, 176):

հարավարևմտյան եզրագիծ է հանդիսանում, հիշյալ հատվածում ունի նույն հաստությունը, ինչ որ այն ուներ պեղված I տեղամասի հատվածում՝ 1,60 մ, իսկ II տեղամասի հարավարևելյան եզրագծին կից պատի (սրահի կարճ պատի) հաստությունը 1,42 մ է: Վերջինիս ներսի երեսը վերականգնման աշխատանքների արդյունքում ամրացվել է բետոնի շաղախով (առնվազն՝ խաթարված վերին շերտի մակարդակում):

Արձանագրված սյունախարիսխներով սրահի ներսում կատարված դիտարկումների և կարճատև պեղումների արդյունքում պարզ դարձավ, որ ուսումնասիրվող շինությունը (ուրարտական արձանագրությունների *É* «տուն» կառույցը), հավանաբար, ծառայել է որպես գինու մառան: Առայժմ չի կարելի այդ ենթադրությունը հիմնովին հաստատել, սակայն եթե գտնված կարասների վրա անցքեր չհայտնաբերվեն, որոնք բնորոշ են հացահատիկի ամբարման համար նախատեսված խոշոր անոթներին, ապա դա կարելի է կողմնակի վկայություն համարել կարասներում գինի պահված լինելու օգտին³⁴: Սրահի մերձավորությունը խալդիի տաճարին ևս մի հուշում է հօգուտ այս մեծ շինության գինու մառան լինելու, քանի որ տաճարական համալիրների կազմում, սովորաբար, ընդգրկվում էին նաև մառաններ³⁵: Անկախ այն հանգամանքից՝ հիշյալ կառույցը սկզբնապես նախատեսված է եղել նման գործառնության համար, թե ոչ, պարզ է մի բան. կարասներն այստեղ տեղադրվել են ուրարտական ժամանակաշրջանում:

III խուզահորանը՝ 3,0 x 5,0 մ² մակերեսով, տեղադրվեց գլխավոր բլրի արևմտյան լանջին, թանգարանի շենքից դեպի բլրի գագաթը տանող աստիճաններից 12,0-15,0 մ հյուսիս-արևելք, նոր ջրագծի հարևանությամբ, որտեղ երևում էին հենապատի հետքեր: Վերջինից 4,80 - 5,50 մ դեպի արևմուտք մեկ այլ հենապատ էր անցնում: Պեղումների նպատակն էր՝ պարզել առաջին հենապատի կառուցման ժամանակը և հարակից տարածքի հնագիտական շերտագրությունը: Խուզահորանը, ինչպես և հենապատը, ուղղված էր հարավ-հյուսիս առանցքով: Պեղավայրի հյուսիսարևելյան անկյունում հենապատը փլված էր (նկ. 17): Հետախուզահորի հարավարևելյան (վերին) և հարավարևմտյան (ստորին) անկյունների գագաթների վերգետնյա մակարդակների տարբերությունը՝ ընդամենը 3,0 մ հեռավորության վրա՝ 0,90 մ է, որի պատճառը՝ բլրալանջի թեքությունն է: Այս տեղամասում ևս, պեղումներն անավարտ մնացին, սակայն ուրվագծվեց որոշակի շերտագրական իրավիճակ³⁶: Պեղվող տարածքի վերին շերտը՝

³⁴ Վաղուց արդեն համոզմունք է հայտնվել, որ Էրեբունիի կարասները սկզբնապես նախատեսված են եղել գինի պահելու համար (*Демская* 1968, 179-182):

³⁵ **Թումանյան** 2008, 13-14, 23-25: Մենք նման եզրահանգման ենք եկել անկախ Ա. Ա. Դեմսկայայի նախկինում հայտնած կարծիքից, որը հիմնված է քիչ այլ բնույթի փաստարկների վրա (մասնավորապես՝ որպես կռվան բերված է այն հանգամանքը, որ «կարասային» դահլիճի միակ ելքն ուղղված էր դեպի Խալդիի տաճարը. Տես՝ *Демская* 1968, 177-178):

³⁶ III հետախուզահորի խորությունը չափվում է հարավարևելյան բարձրադիր անկյան գագաթից:

0,85 - 0,90 մ հզորությամբ, խաթարված էր, մակերևույթի մոտ հողը փափուկ էր, իսկ ստորին հատվածում կային խճաքարեր: Հենապատի պահպանված հատվածը բաղկացած էր մեկ շարքով դրված քարերից: Դրանցից մեկի տակ պեղումներով հայտնաբերվեց ժամանակակից բազմաշերտ երկաթե թիթեղ: Այսպիսով, պարզ դարձավ, որ գետնի մակերևույթին երևացող հենապատը հնագիտական կառույց չէ: Մշակութային վերին խաթարված շերտին նախորդում էր միջանկյալ մի հորիզոն, 0,25 մ առավելագույն հաստությամբ, որն սկսվում էր 0,85 - 0,90 մ խորության մակարդակում և ավարտվում 1,10 մ խորությունում (նկ. 18): Սա կազմված էր դեղնակավագույն փափուկ հողից, որոշ տեղերում խառնված մոխրի և փտած բուսական մնացորդների հետ: Այս հորիզոնում, խեցաբեկորների հետ միասին, գտնվեցին կենդանու ճան և այլ ոսկորեր: Միջանկյալ հորիզոնի տակ՝ 1,10 մ նշագծից ցած, սկսվեց մշակութային երկրորդ շերտը. բացվեց քարաշար հարթակ՝ անկյուն կազմող երկու հենապատերի պահպանված վերին հատվածը: Անկյան ճառագայթը կազմող պատերից մեկն ուղղված է գագաթից դեպի հարավարևմուտք, իսկ մյուսը՝ դեպի հյուսիս արևմուտք: Դրանք հատվում են III խուզահորանի միջնամասում, վերջինիս արևելյան եզրագծից 0,85 մ դեպի արևմուտք: Անկյուն կազմող պատերի երեսները շարված են խոշոր և միջին չափի քարերով, որոնց ետևում համեմատաբար մանր քարեր են: Հաջորդվեց բացել պատերի 2-3 շարքերը՝ 0,80 մ բարձրությամբ: Հարավային պատի բացված հատվածի երկարությունը՝ պեղվող ուղղանկյան արևմտյան եզրագծից մինչև մյուս պատի հետ կազմված անկյունը՝ 2,40 մ է (նկ. 19), իսկ կից պատի երևացող մասի երկարությունը, առայժմ՝ 1,30 մ (նկ. 20): Այսպիսով, ուսումնասիրվող տեղամասում վերևից երկրորդ շերտի հզորությունը դեռևս 0,80 մ է, այսինքն, III խուզահորանի շերտագրական սանդղակում վերևից երկրորդ շերտն առայժմ գտնվում է 1,10 - 1,90մ նշագծերի սահմաններում, ըստ որում՝ հետազոտվող շերտի ստորին սահմանագիծը, ուստի նաև հզորությունն ամբողջապես, հնագիտական հետազա աշխատանքների արդյունքում, հավանաբար, կփոփոխվի:

Խաթարված վերին շերտում հայտնաբերվել են ջարդված խեցանոթների բազմաթիվ բեկորներ, այդ թվում՝ նաև վերգետնյա գտածոներ: Չի բացառվում, որ սրանց շարքում լինեն ուրարտական խեցատներ: Միջանկյալ հորիզոնում հայտնաբերված մի քանի խեցատներ պատկանում են հելլենիստական դարաշրջանին³⁷: Մշակութային երկրորդ շերտից հայտնաբերված գտածոներին կանոդադառնանք հետազայում, երբ հասնենք նրա ստորին սահմանին և հայտնաբերված առարկաների համալիրը ամբողջական դառնա:

³⁷ 2008 թ. հնագիտական աշխատանքներով Էրեբունիում հայտնաբերված արտեֆակտերը դեռևս կամերալ մշակման չեն ենթարկվել, այդ պատճառով տարբեր շերտերի թվագրության վերաբերյալ առայժմ կարիք չկա վերջնական եզրակացություններ կայացնել:

Բնականաբար, պեղումների արդյունքներն ավելի ծանրակշիռ կլինեն, եթե հաջողվի II և III խուզահորանների ուսումնասիրությունները հասցնել իրենց տրամաբանական ավարտին: Շուրջ 60 տարի շարունակվող հնագիտական աշխատանքներից հետո էլ Արին բերդ բլուրը դեռ կարող է անակնկալներ մատուցել հետազոտողներին³⁸:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. **Եսայան, Աբաջյան** 1995 – **Ս. Եսայան, Լ. Աբաջյան**, *Վանի ավազանի բիայնական ամրոցները*, ՊԲՀ, N 1:

2. **Թումանյան** 2008 – **Գ. Ս. Թումանյան**, *Հնձանային մշակույթը Հայաստանում*, Երևան:

3. **Իսրայելյան** 1971 – **Մ. Իսրայելյան**, *Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն (ըստ արձանագրական ու հնագիտական տվյալների)*, Երևան:

4. **Հովհաննիսյան** 1973 – **Կ. Հովհաննիսյան**, *Էրեբունիի որմնանկարները*, Երևան:

5. **Տիրացյան, Կարապետյան** 1981 – **Գ. Ա. Տիրացյան, Ի. Ա. Կարապետյան**, *Արմավիրի 1974-1976 թթ. պեղումները*, ՊԲՀ, N 3:

6. **Փիլիպոսյան** 2018 – **Ա. Փիլիպոսյան**, *Էրեբունի – Արինբերդ, «Երևանի պատմություն» գրքում (Գլխավոր խմբագիրներ՝ Ա. Մելքոնյան, Է. Մինասյան)*, Երևան:

7. **Փիլիպոսյան, Բադալյան, Չաքյան, Չաքյան, Թումանյան 2013 – Ա. Փիլիպոսյան, Մ. Բադալյան, Ա. Չաքյան, Տ. Չաքյան, Գ. Թումանյան**, *Էրեբունի բերդաքաղաքի 2007-2011 թթ. պեղումների նախնական արդյունքները*, «Պատմամշակութային ժառանգության պահպանման հիմնախնդիրները» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 26-27:

8. **Аветисян** 1992 – **Г.Г. Аветисян**, *Бийнская керамика из памятников Араратской долины*, Ереван.

9. **Арутюнян** 2001 – **Н.В. Арутюнян**, *Корпус урартских клинообразных надписей*, Ереван.

10. **Есаян** 1969 – **С.А. Есаян**, *Ереван (Археологический очерк)*, Ереван.

11. **Есаян, Калантарян** 1988 – **С.А. Есаян, А.А. Калантарян**, *Ошакан I*, Ереван.

12. **Демская** 1968 – **А.А. Демская**, *Кладовые Эребуни*, “Сообщения государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина”, вып. IV, Москва.

³⁸ Եթե չհաշվենք հայտնաբերված սեպագիր արձանագրության կապակցությամբ Ա. Ա. Իվանովսկու կողմից Արին բերդ բլրի հետազոտումը և վերգետնյա շինությունների սխեմատիկ հատակագծի կազմումը 1894 թվականին (**Никольский**, 1896, 98-99; **Ивановский**, 1911, 59-61), ապա հնագիտական աշխատանքներն այստեղ սկսվել են 1950 թ.՝ Կ. Ն. Հովհաննիսյանի ղեկավարությամբ, հուշարձանի պահպանության նպատակով կատարվող հետախուզական պեղումներով (**Оганесян** 1951, 75; **Оганесян** 1961, 7; **Оганесян** 1968, 58-59; **Лосева**, 1955, 45-46: **Փիլիպոսյան** 2018, 69-77 և այլն):

13. **Ивановский** 1911 – **А.А. Ивановский**, *По Закавказью*, МАК, вып. VI, Москва.
14. **Лосева** 1952 – **И.М. Лосева**, *Новые археологические исследования отряда ГМИИ им. А. С. Пушкина на холме Арин-берд*, СА, № 2.
15. **Лосева** 1955 – **И.М. Лосева**, *Раскопки цитадели урартского города Ирпуни*, КСИИМК, Москва.
16. **Мартиросян** 1974 – **А.А. Мартиросян**, *Аргиштихинили*, Ереван.
17. **Никольский** 1896 – **М.В. Никольский**, *Клинообразные надписи Закавказья*, МАК, вып. V, Москва.
18. **Оганесян** 1951 – **К. Оганесян**, *Арин-берд (Ганли-тапа) – урартская крепость города Ирпуни*, Известия АН Арм. ССР (общественные науки), № 8.
19. **Оганесян** 1955 – **К.Л. Оганесян**, *Кармир-блур IV*, Ереван.
20. **Оганесян** 1960 – **К.Л. Оганесян**, *Раскопки Урартского города Эребуни*, СА, N 3.
21. **Оганесян** 1961 – **К. Л. Оганесян**, *Арин-берд I*, Ереван.
22. **Оганесян** 1968 – **К.Л. Оганесян**, *Эребуни*, Ереван.
23. **Оганесян** 1980 – **К.Л. Оганесян**, *Крепость Эребуни*, Ереван.
24. **Пиотровский** 1950 – **Б.Б. Пиотровский**, *Кармир-блур I*, Ереван.
25. **Пиотровский** 1952 – **Б.Б. Пиотровский**, *Кармир-блур II*, Ереван.
26. **Пиотровский** 1955 – **Б. Б. Пиотровский**, *Кармир-блур III*, Ереван.
27. **Пиотровский** 1962 – **Б.Б. Пиотровский**, *Искусство Урарту*, Ленинград.
28. **Тер-Мартирисов** 2005 – **Ф.И. Тер-Мартирисов**, *Фрески Эребуни урартского и ахеменидского времени*, “ВОН”, № 1.
29. **Труханова и др.** 1968 – **Н.С. Труханова, С.И. Ходжаш, К.Л. Оганесян**, *Росписи Эребуни*, “Сообщения государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина”, вып. IV, Москва.
30. **Ходжаш** 1968 – **С.И. Ходжаш**, *Керамика Эребуни*, Сообщения Государственного музея изобразительных искусств имени А.С. Пушкина, вып. IV. Москва.
31. **Ходжаш и др.** 1979 – **С.И. Ходжаш, Н.С. Труханова, К.Л. Оганесян**, *Эребуни*, Москва.
32. **Ayanis I**, edited by A. Çilingiroğlu and M. Salvini, Roma 2001.
33. **Burney** 1966 – **C.A. Burney**, *A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere*. “AS”, vol. XVI, London.
34. **Özgüç** 1966 – **T. Özgüç**, *Altintepe*, Architectural monuments and wall paintings. Ankara.
35. **Pilipossyan** 2010 – **Pilipossyan A.**, *Erebouni, l'ancêtre d'Erevan* (“Les douze capitales d'Arménie” sous la direction de P. Donabédian et C. Mutaflan), (Somogy éditions d'art), Paris, pp. 207-214.

РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНЫЕ РАСКОПКИ В ЭРЕБУНИ В 2008 Г.

(Резюме)

***Ключевые слова:** Арин Берд, Аргишти I, Эребуни, Ереван, Ванское царство (Урарту), Армения*

В городе-крепости Эребуни, построенном 782 до н.э. правителем Ванского царства Аргишти I (786-764 гг. до н.э.), археологической экспедицией под руководством архитектора Константина Ованнисяна в 1950-1968 гг. были проведены систематические раскопки. Были обнаружены административные, хозяйственные, культовые и военные кварталы города, богатый археологический материал, в том числе более 40 больших и малых клинописных надписей.

С осени 1968 г., т.е. после торжественного празднования 2750-летия Эребуни-Еревана, до 2008 г. на территории памятника раскопки не проводились. Однако, внутри цитадели и в других секторах Эребуни время от времени отыскивались новые археологические артефакты.

Именно поэтому археологической экспедицией под руководством А. Пилипосяна были предприняты разведывательные раскопки на наиболее важных участках памятника: к северо-востоку от храма Халди, внутри зала с клинописными надписями на базах колонн и на западном склоне холма, а также в 12,0-15,0 м к северо-востоку от лестницы, ведущей из здания музея на вершину холма.

Раскопки показали, что город-крепость действительно неоднократно перестраивался. В частности, большой дворцовый зал, построенный царем Аргишти I, во время правления его сына – Сардури II был переделан в огромный винный погреб с большими керамическими сосудами (карасами).

Судя по результатам раскопок, не исключено, что во второй половине VII в. до н.э. в секторе опорной стены, расположенной на западном склоне холма Арин Берд, были проведены работы по его перестройке и укреплению.

ARCHAEOLOGICAL SURVEYS AT EREBUNI IN 2008

/Summary/

Keywords: *Arin Berd, Argishti I, Erebuni, Yerevan, Kingdom of Van /Urartu/, Armenia*

Systematic excavations were carried out by the archeological expedition headed by architect Konstantine Hovhannisyan /1950-1968/ in the fortified-city of Erebuni, built in 782 BC, by Argishti I, the ruler of the Kingdom of Van/ 786-764 BC/. Administrative, economic, worship and military quarters of the city, rich archeological material, including 40 large and small cuneiform inscriptions have been discovered.

After the event dedicated to the 2750 anniversary of Erebuni-Erevan held in the autumn of 1968, no excavations were carried out in the territory of the monument until 2008. However, new archeological artifacts were found inside the citadel and in other sectors of Erebuni from time to time.

That is why excavations have been carried out at the most important sites of the monument by archeological expedition led by A. Piliposyan: to the northeast of the Temple Khaldi, inside the hall with cuneiform inscriptions on the bases of the columns, and on the western slope of the hill, as well as in 12.0-15.0 m northwest of the stairs leading from the museum building to the top of the hill.

Excavations have shown that the fortified-city was indeed rebuilt several times. In particular, the large palace hall built by king Argishti I, during the reign of his son Sarduri II, was converted into a huge wine cellar with huge ceramic vessels (pithoies, karases).

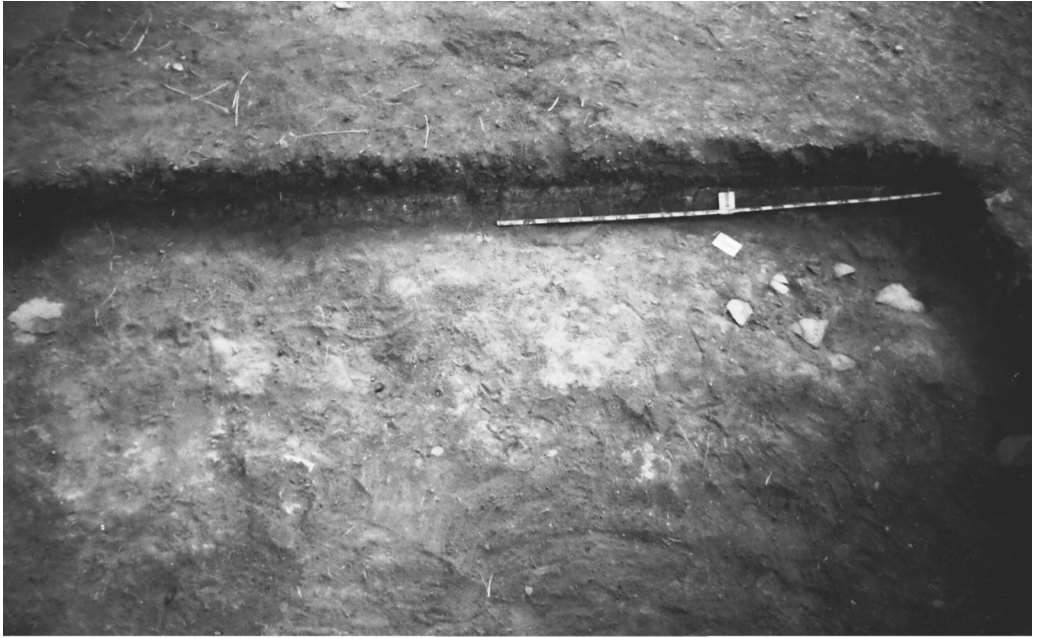
Judging by the results of the excavations, it is not excluded that in the second half of the 7th century BC, reconstruction and strengthening of the supporting walls of the western part of Arin Berd hill were carried out.

1

2

3

4

5

6

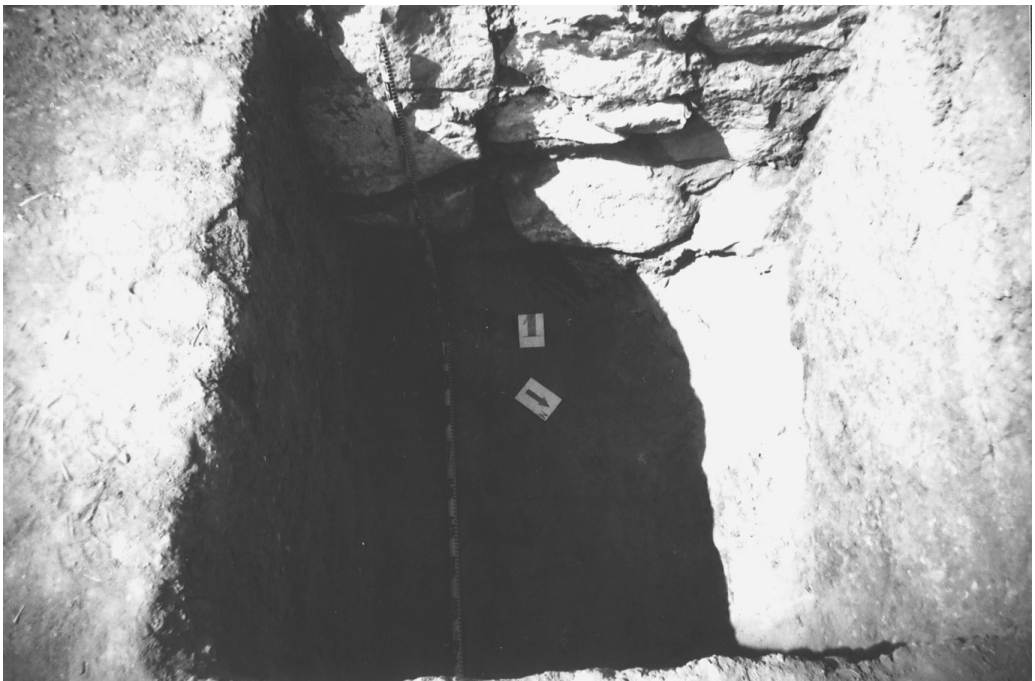
7

8

9

10

11

12

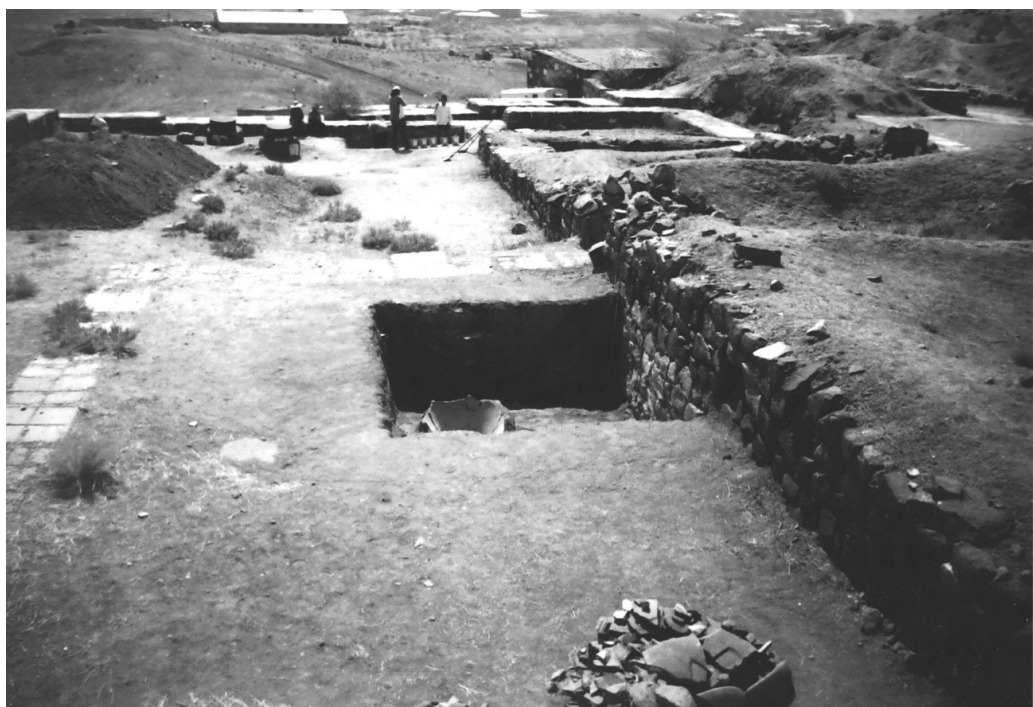
13

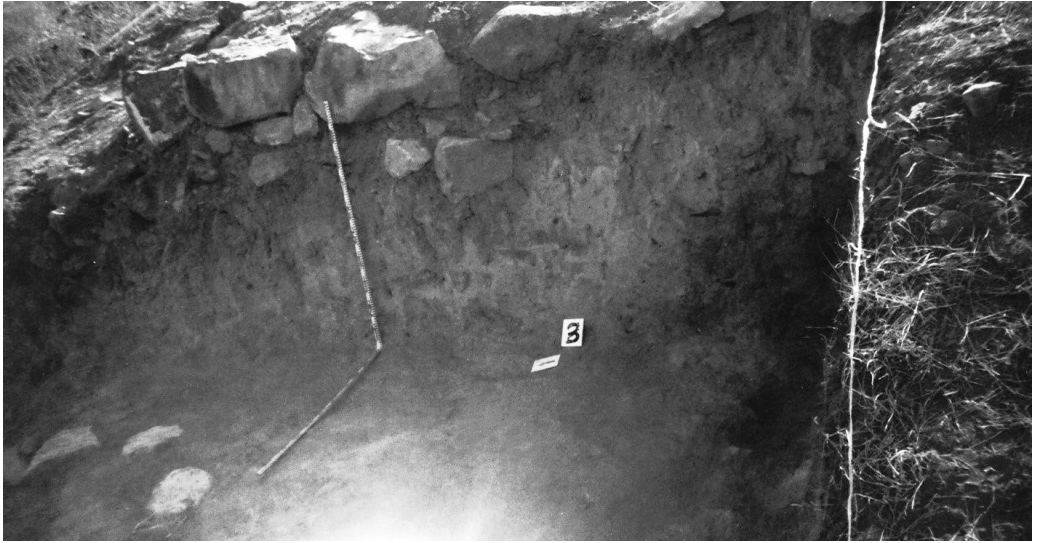
14

15

16

17

18

19

20

MARINA EL ALAMEIN, POLISH-EGYPTIAN EXCAVATIONS IN THE GREEK-ROMAN TOWN AT THE SHORES OF THE MEDITERRANEAN SEE (EGYPT). SEASONS 2012-2013

Key words: *Marina el Alamein, Greek-Roman town, Polish-Egyptian excavations, Eastern Mediterranean zone, Alexandria, urbanization.*

Marina el Alamein is located on a sea shore about 100 km west from Alexandria. In the mid-eighties of the 20th century, the site was discovered by accident thanks to the touristic infrastructure investments, which started in that part of Egyptian seaside. Soon after, the Polish archaeological expedition, led by Prof. Wiktor Andrzej Daszewski, has begun excavations on the site¹. Prof. Daszewski was directing the project until his retired. Since 2011, the present writer has been a head of the archaeological mission in Marina el Alamein. Protecting the site from devastation and destruction was the most important task at the beginning of the project. Fortunately, the Egyptian authorities were also convinced of the importance of the archaeological remains at the site. Thanks to support of the Supreme Council of Antiquities the collaboration between Egyptian and Polish participants of the project was, and is, very successful. In the first years, rescue excavations determined the archaeological activity in Marina. The most important then was to define the real limits of ancient settlement and the character of architectonic structures. When the most basic and essential protection from the damage processes was finished, the proper excavation could be started.

Since the beginning of the fieldwork, all of the scholars involved in the excavations postulated to conduct conservation and restoration works parallel to the archaeological activities. These kinds of works are very important in the Egyptian Mediterranean zone, since the climate conditions (humidity, winds, sand and other factors) involve a rapid process of stone architecture erosion. The authorities of the Polish Center of Mediterranean Archaeology invited scholars from the Wrocław Technical University, the Department of Architecture to cooperation in Marina el Alamein. The head of the architectonic restoration program was than Prof. Stanisław Medeksza². Since 2011 restoration project is directed

¹ Daszewski 1990-2005; Daszewski, Majcherek, Sztetyło, Zych, 1990, 15-51, Taf. 10-17; Daszewski 1990, 109-124; Daszewski 1991, 91-104; Daszewski 1993, 401-418; Daszewski 1995, 11-29; Daszewski 1997, 59-65, Pls 6, 27-30; Daszewski 1998, 229-241; Daszewski 2011, 421-456.

² Medeksza 1996, 42-52. Medeksza 1997, 83-87. Medeksza 1998, 73-76. Medeksza 1999, 51-62. Medeksza 2000, 47-57. Medeksza 2001, 63-75. Medeksza 2001, 87-104. Medeksza et. alii. 2003, 85-98. Medeksza et. alii. 2007, 99-115; Medeksza et. alii. 2010, 81-97.

by Prof. Rafał Czermer.

Along the Egyptian coast we do not have too many archaeological sites as which can be compared to Marina el Alamein, when looking for urban centers dated back to the Greek-Roman period. The most important ancient city of the region was certainly Alexandria³. However, the ancient city is buried directly under the modern one. In such circumstances, it is very difficult to undertake full-scale excavations. Moreover, the process of urbanization within the city is very dangerous for archaeological substance of ancient Alexandria. We have to realize that most probably we will never be able to recognize that city on a broad scale. The second site from our short list is Taposiris Magna, located west from Alexandria. Here, the most important structures on the site are temple build in Egyptian style, and another, very enigmatic construction. It is a tomb, which seems to be a kind of a small-scale replica of a famous Faros Lighthouse from Alexandria⁴. Unfortunately, we do not know much about dwelling structures, or town space organization and arrangement. This two places show only, how scanty is our knowledge about the Egyptian coastal towns and cities from the Greek-Roman period. On this background, the significant role of Marina el Alamein archaeological site is unquestionable. In fact, this is the only example of fully and systematically excavated Greek-Roman urban center in this part of Egypt. However, the question is, if it was a city at all?

One of the most intriguing discoveries in Marina may seem to be quite ordinary on the first glance. The place developed its own, unique street system. The streets did not reflect the general pattern of Hippodamus' grid plan. What is most characteristic, the streets had turning many times, to avoid penetration of very unpleasant winds from both sides: the sea and the desert. Such solution could have never been used in a standard layout of the Greek city, what indicates that Marina had never been considered as the "proper" or "real" city according to traditional interpretation of this term. Even if Marina el Alamein was not a city from the legal point of view, it certainly played a very important role in the region. It was located on a main track leading west from Alexandria and some scholars assume that it should be identified with ancient Leukaspis known from Tabula Peutingeriana.

We still do not know much about the economical background of the town. The harbor discovered here could have served as a save port for many ships crossing the Mediterranean Sea and an excellent place of international trade. Unfortunately, most of the piers and other harbor installations were badly dev-

³ **Emperur** 2002; **Forster** 1986; **McKenzi** 2007; **Kiss, Majcherek, Meyza, Rysiewski, Tkaczow** 2000; **Kołątaj, Majcherek, Parandowska** 2007.

⁴ **Bard** 1999, 927; **Richardson**, 2012; **Chauveau** 2000, 63.

astated during the recent investments, while the tourist infrastructure was growing in the region. Fortunately, some ancient constructions are still visible in the northernmost part of the archaeological site. Those remnants should be examined and recorded within several next seasons of the activity in the field. The excavations, led by Daszewski since 1987, brought to light numerous of wealthy dwellings, constructed in a way known from many towns of Hellenistic Greece. What is quite interesting, the closest analogies with the buildings unearthed in Marina el Alamein, are dwellings from Olintus and Delos. Parallel to the excavations within the dwelling districts of the town, field works on the necropolis, situated in the southern part of the site, were conducted. As a result, several unique funeral structures were discovered. Generally, two types of graves were distinguished. From the Hellenistic period came relatively simple constructions, in shape of low pyramid. To the second type belong much bigger, rock cut tombs with courtyards and sometimes funeral chapels. These forms were popular in Roman times (1st – 3rd centuries C.E.) The archaeological material from the necropolis is an example of a strong Greek influences on the Egyptian substrate in case of the funerary practices in Marina el Alamein.

Current archaeological activity

In the season 2012, a test trench has been opened on one of the streets, to examine its sequences and chronology. The street runs from north to south and has been marked as S1. Along the S1 several stone structures were clearly visible on the surface. As a result of the test survey we were able to distinguish at least seven different archaeological layers in that part of the settlement. Each of the deposits was formed of ashy materials with additional accumulations of various wastes. Layers of the ashes are particularly important and interesting since the houses and dwelling structures usually generate different kind of remnants. An assemblage of pottery shards was also collected in the trench. According to the preliminary observations, the chronological sequence covers the material dated back from the late 1st, the beginnings of the 2nd to the 4th century C.E. The most important findings from that trench, however, are two fragments of Greek *dipinti* (ostraca) written on amphorae body fragments⁵.

The other trenches opened during the 2012 season were located in the northeastern corner of the house 39 – main building of the complex of chambers. Most probably, it was functioning in the town as *tabernae* or a different kind of commercial structures. In the house 39.1, in the northern part of the whole complex, a test trench along the eastern wall was dug out. According the pot-

⁵ The ostraca discovered during the excavations are going to be analyzed and then published by Prof. Adam Łajtar and Prof. Tomasz Derda.

tery analysis, we can assume that a *tabernae*-like building had been functioning here during the 2nd and the 3rd centuries C.E. The newest material, which was discovered inside this building, can be preliminarily dated back to the 4th century C.E.⁶ The pottery from this period was found in a very uncertain context, what complicated the precise dating of the structure's fall.

The 2013 excavation season in Marina yielded further discoveries. The field-works were conducted mainly on the area of the structure called H 41 (House 41)⁷. This building was partly unearthed and drawn during the previous season. The layout of the building seemed to be significantly different from other houses on the site. The first large trench has been opened along the northern wall of the structure, revealing an entry to a rectangular room, located in the northwestern corner of the building. At the same trench several layers of the street, which was adjacent to the building, were distinguished. Further excavations among the remains of the House 41 brought to light several interesting features, which can be very helpful for better understanding the character of the building. Two rooms were discovered in the northern part of the construction. The surface in one of them was paved with compacted earth mixed with ashes and smashed pieces of pottery so it is hardly possible that this area was used as household courtyard. A relatively small quantity of diagnostic potsherds was found around the House 41. Generally, the pottery material can be dated back to 2nd or 3rd centuries C.E.

Next to the House 41, another stone paved courtyard, of much better construction, was excavated. The high quality of the structure is clearly visible in the technique of the stone masonry. The flagstones used for paving the courtyard were rectangular, yet each of the stones had various dimensions. Moreover, among the stone debris, several fragments of well-made architectonic decorations were found. They seemed to be elements of a niche or an *adicule*. Most probably, this courtyard belonged to a different, much larger house, which may be located east from the limits of this year's excavation area. In the central part of the courtyard, the surface of the pavement is significantly lowered, slightly hollow. It may indicate that there was a water cistern under the court pavement.

In the eastern part of the court, two doorways, covered by pile of stones, were unearthed. This blockade seems to be intentional since between the entrances a base for an altar or a lower part of massive thymatherion was found. Between that circular in shape base and the wall remains of ashes were manifested. Even a lime plaster covering the wall from interior changed color in the spot where was deposited. Moreover, in front of the base a kind of stone step were put directly of the pavement, which made access to the altar much easier.

⁶ Jakubiak 2016, 127-144.

⁷ Jakubiak 2016, 133-138.

Next test trench was opened along the structure H 39. This building was partly explored in the previous season and the stairways, leading to a rectangular chamber, had been found there. The last fieldworks revealed that there were earlier stairs and room located just under those discovered in 2012. In other words, there were at least two major phases of building in this part of the site. The stone stairways belonging to the older phase led to a stone paved corridor. East from the corridor, a thin stone wall plastered with lime was separating the entrance from a furnace, or a part of water boiler (*miliarium*). This last structure, build of limestone and red bricks, was relatively large and had been originally a part of water heating system. Most probably, the furnace was constructed on a rectangular layout with stone corners and brick walls closing the whole structure. Interior of the oven was irregular in shape (it slightly remains a cloverleaf). The character of the whole construction allows supposing that here, in this part of the site, another public bath could have been located (two different bath buildings had been discovered in previous years.) East from the furnace, which is attached to a stone wall limiting the trench, an entrance to the next room, or to the courtyard, was pierced. Traces of a lintel and a jam are still visible in the partly excavated wall. Most probably further east another big architectonic structure (a chamber?) must have been located. When the furnace was disused, a small oven, made of big pottery jar, was fixed on its ruins in the northeastern corner of the chamber. The oven can be somehow associated with the stone stairways discovered in 2012. Traces of occupation are clearly visible here – the room was used as kitchen or a different kind of place where fire had been employed

Concluding, the season 2013 brought to light several very interesting discoveries. None of the partly unearthed structures was fully examined, so it is necessary to continue our activity in the field and focus on the extension of the trenches. Only further works can explain the functions of the fragmentary recognized structures. The excavations planned on the season 2014 should also bring to light next part of the House 41. The most difficult and challenging will be excavations inside the water cistern constructed underneath the stone flags paved courtyard.

BIBLIOGRAPHY

1. Bard 2021 – **K. A. Bard**, *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, Routledge 1999, 927.
2. Chauveau 2000 – **M. Chauveau**, *Egypt in the Age of Cleopatra: History and Society Under the Ptolemies*. Cornell University Press, 63 pages.
3. Daszewski 1990-2005 - **W.A. Daszewski**, *Marina el-Alamein*, PAM, vol. I-XVI (Reports 1988-2004).
4. Daszewski, Majcherek, Sztetyło, 1990 – **Zych W. A. Daszewski, G. Majcherek, Z. Sztetyło, I. Zych**, *Excavations at Marina el-Alamein*, "MDAIK", Bd. 46, 1990, pp. 15-51, Taf. 10-17
5. Daszewski 1990 – **W. A. Daszewski**, *Nouvelles recherches sur la côte Nord de l'Égypte*. Un type méconnu de chapiteaux, «Studia i Prace», vol. XV, pp. 102-124. ISSN 0554-5927
6. Daszewski 1991 – **W. A. Daszewski**, *The gods of the north-west coast of Egypt in the Graeco-Roman period*, «MEFRA», t. 103, № 1, pp. 91-104.
7. Daszewski 1993 – **W. A. Daszewski**, *A la recherche d'une Égypte peu connue: Travaux sur la côte nord-ouest a Marina el-Alamein*, "Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres", 137e année, № 2, pp. 401-419.
8. Daszewski 1995 – **W. A. Daszewski**, *Témoignage de l'urbanisation de la côte méditerranéenne de l'Égypte à l'époque hellénistique et romaine a la lumiere des fouilles de Marina el- Alamein*, "BSFE", № 132, Avril, pp. 11-29; ISSN 0037-9379
9. Daszewski 1997 – **W.A. Daszewski**, *Mummy portraits from Northern Egypt*, in: **M. L. Bierbrier** (ed.), «Portraits and Masks. Burial Customs in Roman Egypt», London, pp. 59-65, Pls 6, 27-30.
10. Daszewski 1998 – **W. A. Daszewski**, *La nécropole de Marina El-Alamein*, in: **S. Marchegay, N.-Th. Le dinahet, J.-F. Salles** (eds), *Nécropoles et Pouvoir. Idéologies, pratiques et interprétations*. Actes du colloque «Théories de la nécropole antique», Lyon 21-25 Janvier 1995, « Travaux de la Maison de l'Orient Méditerranéen», № 27, Lyon, pp. 229-241.
11. Daszewski 2011 – **W. A. Daszewski**, *Graeco-Roman Town and Necropolis in Marina El-Alamein*, Research 2008, "PAM", vol. XX, Warsaw, 421-456.
12. Emperur 2002 – **J. Y Emperur**, *Alexandria. Past, Present and Future*, London.
13. Forster 1986 – **E. M. Forster**, *Alexandria: a History and a Guide*, London.
14. Jakubiak 2016 – **K. Jakubiak**, *Preliminary Report on Polish Excavations at Marina el Alamein in the 2012-2015 seasons*, "PAM", vol. XXV, Warsaw,

127-144.

15. Kiss, Majcherek, Meyza, Rysiewski, Tkaczow 2000 – **Z. Kiss, G. Majcherek, H. Meyza, H. Rysiewski, B. Tkaczow**, Fouilles polonaises à Kom el-Dikka (1986-1987), Alexandrie VII, Varsovie.

16. Kołłątaj, Majcherek, Parandowska 2007 – **W. Kołłątaj, G. Majcherek, E. Parandowska**, *Villa of the Birds*, Cairo.

17. McKenzi 2007 – **J. McKenzi**, *The Architecture of Alexandria and Egypt, 300 B.C.-A.D. 700*, Yale University Press, London.

18. Medeksza 1996 – **S. Medeksza**, *Marina el-Alamein. Conservation work*, 1995, "PAM", vol. 7, (Report 1995), Warsaw, 42-52.

19. Medeksza 1997 – **S. Medeksza**, *Marina el-Alamein. Conservation work*, 1996, "PAM", vol. 8, (Report 1996), Warsaw, 83-87.

20. Medeksza 1998 – **S. Medeksza**, *Marina el-Alamein. Conservation work*, 1997, "PAM", vol. 9, (Report 1997), Warsaw, 73-76.

21. Medeksza 1999 – **S. Medeksza**, *Marina el-Alamein. Conservation work*, 1998, "PAM", vol. 10, (Report 1998), Warsaw, 51-62.

22. Medeksza 2000 – **S. Medeksza**, *Marina el-Alamein. Conservation work*, 1999, "PAM", vol. 11, (Report 1999), Warsaw, 47-57.

23. Medeksza 2001 – **S. Medeksza**, *Marina el-Alamein. Conservation work*, 2000, "PAM", vol. 12, (Report 2000), Warsaw, 63-75.

24. Medeksza 2001₁ – **S. Medeksza**, *Marina el-Alamein. Conservation work*, 2001, "PAM", vol. 13, (Report 2001), Warsaw, 87-104.

25. Medeksza et. alii. 2003 – **S. Medeksza et. alii.**, *Marina el-Alamein. Conservation work*, 2002, "PAM", vol. 14, (Report 2002), Warsaw, 85-98.

26. Medeksza et. alii. 2007 – **S. Medeksza et. alii.**, *Marina el-Alamein. Conservation work*, 2005, "PAM", vol. 17, (Report 2005), Warsaw, 99-115

27. Medeksza et. alii. 2010 – **S. Medeksza et. alii.**, *Marina el-Alamein. Conservation work*, 2007, "PAM", vol. 19, (Report 2007), 2010, 81-97.

28. Richardson 2012 – **D. Richardson**, *Rough Guide to Egypt*, London. Publisher: Rough Guides, 825 pages.

**ԼԵՅ-ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱԽՄԲԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ
ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆԻ ԱՓԻՆ ՓՏՆՎՈՂ ՀՈՒՆԱՀՈՍԵԱԿԱՆ
ՄԱՐԻՆԱ ԷԼ-ԱԼԱՄԵՅՆ ՔԱՂԱՔՈՒՄ 2012-2013 ԹԹ. (ԵԳԻՊՏՈՍ)**

(ամփոփում)

***Քանալի բառեր.** Մարինա Էլ-Ալամեյն, հունահռոմեական քաղաք, լեհ-եգիպտական հնագիտական պեղումներ, Արևմտյան Միջերկրայք, Ալեքսանդրիա, քաղաքագոյացում*

Մարինա Էլ-Ալամեյնը գտնվում է Միջերկրական ծովի հարավային ափին, Ալեքսանդրիա (Եգիպտոս) քաղաքից մոտ 100 կմ արևմուտք։ Հուշարձանը հայտնաբերվել է XX դ. 80-ական թթ. կեսերին և, շուտով, սկսվել են նրա պեղումները լեհական հնագիտական արշավախմբի կողմից, պրոֆեսոր Վիկտոր Դաշևսկու գլխավորությամբ։ Այս հունահռոմեական ժամանակներին (մ.թ. I-IV դդ.) բնորոշ բնակավայր է՝ ուշագրավ հատակագծով և կառուցողական հնարքներով։ Որոշ ուսումնասիրողներ հավանական են համարում նրա նույնացումը Պևտինգերյան քարտեզում ներկայացված Լևկասպիս բնակավայրի հետ։

Լեհական հնագիտական արշավախումբը 2012-2013 թթ. պեղումներ է իրականացրել հուշարձանի թիվ 39 և թիվ 41 առանձնատնային կառույցների շրջանում։ Հայտնաբերված հնագիտական նյութերը հաստատում են, որ դրանք իսկապես վերաբերում են ուշհռոմեական ժամանակներին (մ.թ. I-IV դդ.)։

**РАСКОПКИ ПОЛЬСКО-ЕГИПЕТСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ
ЭКСПЕДИЦИИ НА БЕРЕГУ СРЕДИЗЕМНОГО МОРЯ В ГОРОДИЩЕ
МАРИНА ЭЛЬ-АЛАМЕЙН (ЕГИПЕТ): СЕЗОНЫ 2012-2013**

(Резюме)

***Ключевые слова:** Марина эль-Аламейн, греко-римское городище, Западное Средиземноморье, Александрия, урбанизация*

Марина Эль-Аламейн расположена на южном берегу Средиземного моря, примерно в 100 км к западу от города Александрия (Египет). Памятник был обнаружен в XX веке. 80-е В середине 19 века к раскопкам вскоре приступила польская археологическая экспедиция под руководством профессора Виктора Дашского. Это типичное поселение греко-римского времени (I-IV вв. н.э.) с характерной планировкой и конструктивными особенностями. Некоторые ученые считают возможным отождествить его с поселением Левкаспис на карте Петтингера.

Польская археологическая экспедиция 2012-2013 гг. провела раскопки в районе построек № 39 и № 41 памятника. Археологические находки подтверждают, что поселение, действительно, относится к поздне-римскому времени (I-IV вв. н.э.).

Fig. 1 Building H 41, room no. 5, a view from the north

Fig. 2 Building H 41, room no. 4 view from the south east

Fig. 3, Fragment of a cornice found in the room no. 4 in the building H41

Fig.4, fragment of a cornice from room 4 (building H41)

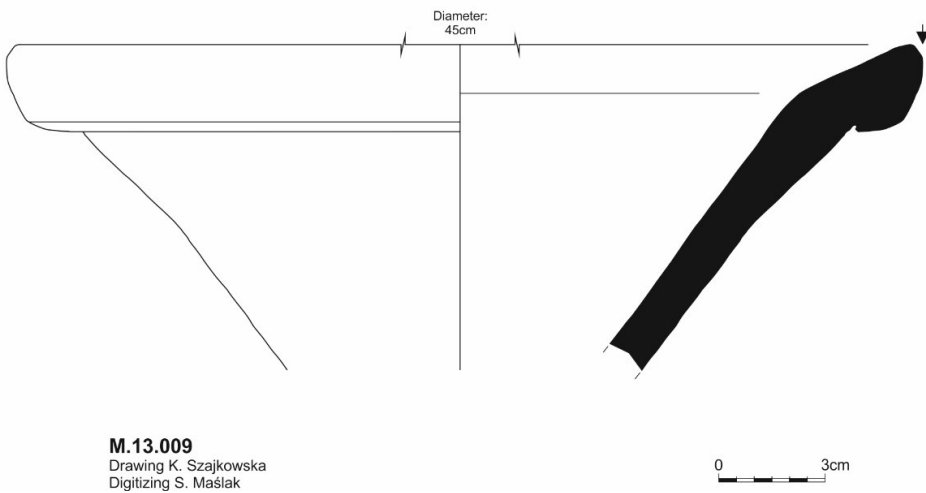
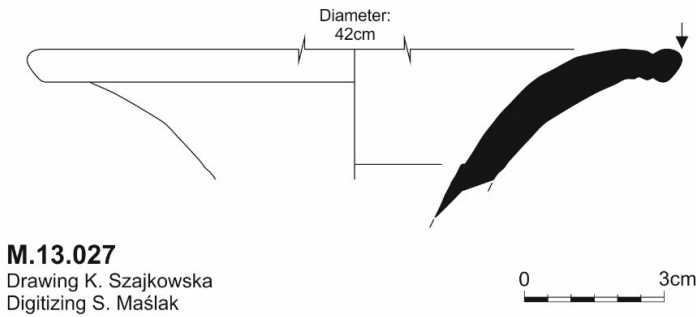
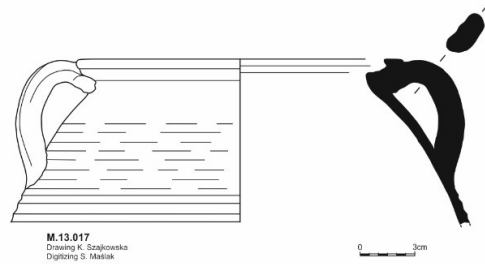
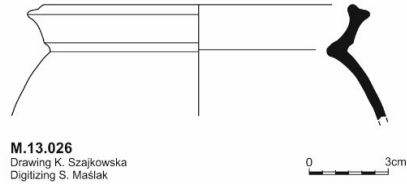
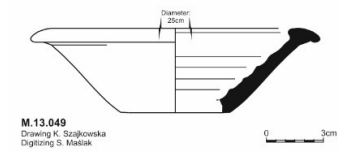
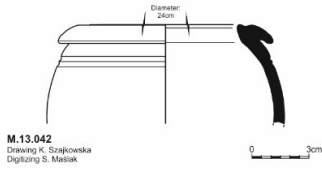
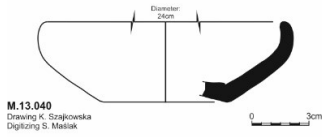

Fig. 5, test trench in the building H 39, remains of a furnace, view from the east.

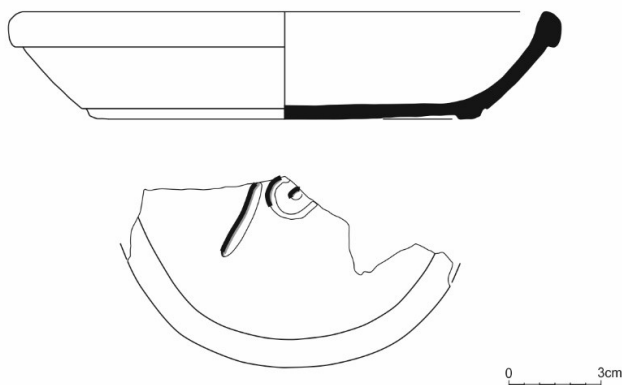

Fig. 6 an ostracon found on a street S2, north from the building H 41

common and kitchen wares

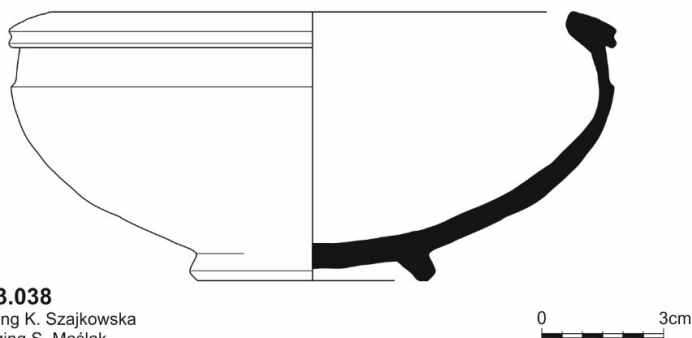

Terra sigillata

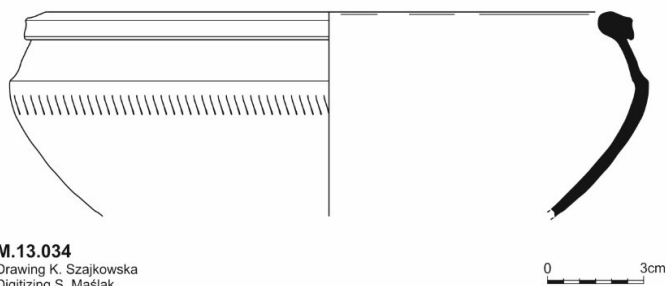
M.13.016

Drawing K. Szajkowska
Digitizing S. Maślak

M.13.038

Drawing K. Szajkowska
Digitizing S. Maślak

M.13.034

Drawing K. Szajkowska
Digitizing S. Maślak

ՊԱՅՊԱՆԱԿԱՆ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ԶՅ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԱԶԱՏ ԳՅՈՒՂԻ ՍՔ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

Բանալի բառեր. Սևանա լճի ավազան, Գեղարքունիք, Վարդենիս, Ազատ գյուղ, Սք. Աստվածածին եկեղեցի, պեղումներ

«Երեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի հնագիտական ջոկատը (արշավախմբի պետ Ա. Մեշինյան, հնագետ Ա. Չաքյան) ԶԳ Մշակույթի նախարարության Հուշարձանների պահպանության գործակալության առաջարկով և «Երկիր և մշակույթ» հասարակական բարեգործական կազմակերպության անմիջական օժանդակությամբ, 2008 թ. օգոստոսին ձեռնամուխ եղավ Սևանա լճի հարավարևելյան ափամերձ հատվածում, ԶԳ Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիսի ենթաշրջանի նախկինում աղորբեջանաբնակ Աղքիլիսա (Ներկայիս՝ Ազատ) գյուղում¹ գտնվող կիսավեր եկեղեցու պահպանական պեղման ու մաքրման աշխատանքներին: Աղբեջանացիների բնակության շրջանում բնակավայրն ու քրիստոնեական հուշարձանը զգալիորեն տուժել էին, ուստի պեղման ու մաքրման աշխատանքների համակարգված իրականացումն օրապահանջ խնդիր էր:

Գյուղի կենտրոնում գտնվող կիսավեր հուշարձանը տեղացիներն այժմ էլ անվանում են Սք. Աստվածածին: XIX-XX դդ. այստեղ հաստատված աղորբեջանացիները, հավանաբար նկատի ունենալով եկեղեցու պատերի շարվածքի ծեփի գույնը, բնակավայրը վերանվանել են «Աղքիլիսա», այսինքն «Սպիտակավոր եկեղեցու» գյուղ, իսկ բուն եկեղեցուն տվել «Նանա Մեյրամ» (Մայր Մարիամ) անվանումը:² Այն կառուցված է կոպտատաշ բազալտից: Սրբատաշ են միայն պատերի անկյունաքարերը և սյուները: Ուղղանկյուն, միանավ, թաղակապ, ավանդատներից զուրկ շինություն է: Թաղը հենվում է երեք կամարների վրա, որոնցից արևելյանն ամբողջությամբ եզերում է խորանը, արևմտյանը՝ հավում է արևմտյան ճակատին, իսկ կենտրոնականը՝ հենվում սրբատաշ որմնամույթերի վրա: Եկեղեցու կամարները և թաղը երկկենտրոն են: Կառույցի արևմտյան ճակատը լրիվ քանդված է: Նշմարվում է հարավային մուտքի կիսով չափ հողով ծածկված բարավորը: Կիսաքանդ է նաև հարավային ճակատը: Կիսաշրջանաձև խորանը ծածկված

¹ ՀՅԴ 1 1974, 95; Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան, 1986, 39:

² Սմբատեան 1895, 682:

Է 1/4 գմբեթարդով: Բեմը ճակատային մասում ունի երկու թաքստոց: Գավիթն ավերված է, ծածկված՝ հողով ու քարերով: Նկատվում են միայն եկեղեցու պատաշարին կից նրա որմերի որոշ հատվածներ (աղ. 1, նկ. 1): Ըստ եկեղեցու և գավթի որմերից 1910 թ. Ե. Լալայանի կողմից կրկնօրինակված երկու արձանագրությունների, դրանք կառուցվել են միաժամանակ՝ Յովհաննես վարդապետի և յուր եղբորորդիներ Աթանես և Գրիգոր Եպիսկոպոսների նախաձեռնությամբ 1618 թ.:³ Հիշյալ արձանագրության տեղն այժմ անհայտ է: Եկեղեցու կառուցման այս թվականն է հիշատակում նաև բարավորի վրա պահպանված արձանագրությունը:⁴ Այն ունի հետևյալ բովանդակությունը.

**Ի ԹՎ(ՎԱԿԱՆԻՆ) ՌԿԵ Ի Թ(Ա)Գ(ԱՎ)ՈՐՈՒԹԵ(Ա)Ն ՅԱԲԱԶ (Իմա՝
ԱԲԱՍ) ՇԱՀԻՆ ԵՒ ՊԱՐ(Ո)ՆՈՒԹ(Թ)Ե(ԱՆ) ԱՄԻՐԽԱՆ ՍՈՒԼՈՒՆԻՆ Ի
Կ(Ա)Թ(Ո)Ղ(Ի)Կ(Ո)Ս(Ո)ԻԹ(Ե)ԱՆ Յ(Ա)ՂՎ(Ա)ՆԻՑ ՏԵՐ Յ(Ո)Հ(Ա)Ն(ՆԵ)ՍԻ
ԿԱՍԱԿՆ Ա(ՍՏԾՈ)Յ ԵՍ ՅՈՂԱՆՆԵՍ ՆՈՒԱՍՏ Վ(Ա)ՐԴ(Ա)Պ(ԵՏ)Ս ՇԻՆԵՑԻ
ԶԿ(Ե)Ղ(Ե)ՑԻՍ Ի ՓՐԿՈՒԹԻ(ԻՆ) Հ(Ո)Գ(Ո)Յ ԻՄՈՅ ԵՒ ԿՐԿՆԱԿԻ ԾՆՈՂ(Ա)
Ց ԻՄՈՅ ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԷՔ Յ(Ա)Ղ(ԱԻ)ԹՍ Յ(Ի)Շ(Ե)Ց(Է)Ք ԱՌ Զ(ՐԻՍՏՈ)
Ս:**

Եկեղեցու հարավային որմնասյան 1621 թ. արձանագրությունը հիշատակվում է կառուցողներից մեկի (թերևս ճարտարապետի) անունը՝ Գեորգ: Ինչ վերաբերում է եկեղեցու մերձակայքում գտնվող, երբեմնի կանգուն խաչքարերով գերեզմանոցին, ապա այն այժմ գրեթե ամբողջովին մնացել է կիսաքանդ եկեղեցու փլվածքների տակ: Մուտքի աջ կողմում անխաթար վիճակում պահպանվել են միայն մեկ տապանաքար և մեկ խաչքար:

«Էրեբունի» թանգարանի հնագիտական ջոկատը մասնակի պեղումներ իրականացրեց ինչպես կիսաքանդ եկեղեցու ներսում, ուր մինչ պեղումների սկիզբը մաքրման աշխատանքներ էին կատարել արտասահմանից Հայաստան ժամանած ազգությամբ հայ ուսանող-կամավորները, այնպես էլ կառույցի հարավային և արևելյան պատերի հարակից հատվածներում՝ ավերված գերեզմանոցի տարածքում: Այս աշխատանքների ընթացքում հողից ու քարաբեկորներից մաքրվեցին եկեղեցու մուտքը, ներքին մակերեսն ու խորանը, գետնի մակերեսից 1,50 մ խորության վրա բացվեց սալահատակը և հայտնաբերվեցին կառույցի տարբեր հատվածներին վերաբերող ճարտարապետական բազմաթիվ սրբատաշ, նաև արձանագիր բեկորներ (աղ. 1, նկ. 2): Հայտնաբերված նյութերի մեջ որոշակի խումբ են կազմում քարե և մետաղե կենցաղային առարկաների, ինչպես նաև խեցանոթների մնացորդները, որոնց մեջ առանձնանում են XIV-XVIII դդ.

³ Լալայան Ե. 1910, 28:

⁴ Բարխուդարյան 1973, 369:

վերաբերող ջնարակված օրինակները (աղ. 2, նկ. 1-4): Հատկապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում և կարևոր տեղեկատվություն պարունակում կառույցի ներսից և գերեզնանոցի պահպանված հատվածից հայտնաբերված ամբողջական ու բեկորային խաչքարերը, որոնց զգալի մասի վրա նաև հայատառ արձանագրություններ կան:

Պեղման ու մաքրման աշխատանքների հենց սկզբում, եկեղեցու հյուսիսային պատի առաջին կամարից արևելք, ծեփի տակ նկատվեց արձանագրության մաս: Ծեփի հեռացումից հետո բացվեց կիսով չափ կոտրված երկրորդ արձանագրությունը (աղ. 1, նկ. 3), սակայն բացակա հատվածները հնարավորություն չտվեցին վերականգնելու տեքստի բովանդակությունն ամբողջությամբ (աղ. 6, նկ. 3): Հյուսիսային պատի առաջին կամարից անմիջապես արևմուտք, շուրջ 1,20 մ խորությամբ հողի և քարի շերտի տակ բացվեց ամբողջական տապանաքար, որի կողերը եռաստիճան փորվածք ունեն, մակերեսը երիզում են երեք ակոսագիծ շրջանակներ, իսկ դրանց կենտրոնում՝ երկեղջուր կլորավուն վերնամասով և հյուսածո կոթունով եկեղեցական գավազանի փորագիր պատկեր է: Այն երկու կողմից սահմանազատված է մեկական տողից կազմված զուգահեռ արձանագրությամբ.

ՅԱՍ (իմա՝ԱՅՍ) Է ԴԱՄԲԱՐ(Ա)Ն (Յ)ՈՎՀԱՆ(ՆԵ)Ս Վ(Ա)ՐԴ(Ա)ՊԵՏԻ ՈՐ Է Շ(Ի)ՆՈՂ ԵԿԵՂԵՑՈՍ (իմա՝ ԵԿԵՂԵՑԻՍ)ԹՎ(ԱԿԱՆԻՆ) ՌՅԲ Փ(Ո) ԽԵՑ(ԱԻ) ԱՌ Զ(ՐԻՍՏՈ)Ս (աղ. 3, նկ. 2, աղ. 5, նկ. 1):

Տեքստից պարզ է, որ դամբարանը պատկանում է Հովհաննես վարդապետին, ով կառուցել է Աստվածածին եկեղեցին և վախճանվել շինարարության ավարտից հինգ տարի անց՝ 1623 թվականին:

Գավիթի մաքրման աշխատանքների ընթացքում գետնի մակերեսից 1,50 մ խորության վրա բացվեց երկու մասի բաժանված սրբատաշ խաչքար, եզերված ուղղանկյուն շրջանակի մեջ առնված, ծայրերում կլորացող խաչածն թևեր ունեցող, խաչերով (աղ. 1, նկ. 5): Խաչքարը դիմային մասի ստորին հատվածում ցանցկեն վարդակ ունի, իսկ ճակատին և աջ կողին պահպանվել են հետևյալ արձանագրությունները.

ա) **Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ Պ(Ա)Ր(Ո)Ն ՄԵԼՔՈՆԻՆ ԱՍԷՆ** (աղ. 5, նկ. 2):
բ) **Ի ԹՎԻՍ Հ(Ա)Յ(Ո)Ց ՌԿ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Վ ԵՍ Յ(Ո)Հ(Ա)Ն(Ե)Ս Վ(ԱՐ) Դ(Ա)Պ(ԵՏ)Ս ԵԻ ԵՐԲԱՅՐՍ ԻՄ ՄԻՐԶԱՅՈՐԴԻ ՄԵԼՔՈՆԻՆ ՈՐԴՈՅ ՄԻՐԶԱԶԱՆԻՆ ՈՐԴՈՅ ՄԵԾԻՆ ԾՀԱՆՇԱՀԻ ԿԱՆԿՆԵՑ(Ի)Ք ԶՍ(ՈՒՐԲ) Խ(Ա)ՉՍ Ի ՓՐԿ(Ո)ԻԹԻ(ԻՆ) Հ(Ո)Գ(Ո)Յ ՀԱԻՐՆ ՄԵՐ(Ո)Յ ՈՐՔ ԵՌԻՐ(?) ՅԱ(Ր)ԳԷՔ Յ(Ի)Շ(Ե)ՑԵ)Ք Ի Զ(ՐԻՏՈ)Ս** (աղ. 5, նկ. 3):

Ամփոփապես խաչքարի տակից գտնվեց երկաթե բանալի (աղ. 2, նկ. 5): Կարծիք կա, որ հենց դրանով է փակվել սբ. Աստվածածին եկեղեցու դուռը: Գավթի արևելյան պատի տակ բացվեց մեկ չմշակված տապանաքար, իսկ արևմտյան պատի մոտ, վերոհիշյալ խաչքարից ոչ հեռու՝ 0,67 մ երկարությամբ, 0,48 մ լայնքով, 0,30 մ բարձրությամբ լավ մշակված քարից ավազան-մկրտարան՝ խորը, գոգավոր փորվածքով և ուղղանկյուն կտրված եզրերով (աղ. 1, նկ. 4):

Եկեղեցու ներքին մակերեսի մաքրման աշխատանքներին զուգընթաց, կատարվեց նաև հարավային պատի և նրան հարակից տարածքի հետազոտումը: Պատի հարավարևելյան անկյանը կից հատվածում, 0,80 մ խորության վրա բացվեցին 3 տապանաքար և 2 խաչքար (աղ. 3, նկ. 3):

Առաջին տապանաքարի եզրերը եռաստիճան փորվածքներով են, մակերեսի փորագիր շրջանակը՝ ցանցկեն, իսկ կենտրոնում՝ դարձյալ կլորացող գլխով գավազան է, որի վերնամասում փորագրված է գմբեթակիր ոճավորված խաչ: Գավազանի երկու կողմերում նկատելի են քայքայված արձանագրության հետքեր:

Երկրորդ տապանաքարը ևս հարդարված է նույն զարդաքանդակներով, կենտրոնում խաչաձև սրագագաթ վերնամասով գավազան է, իսկ երկու կողմում՝ դարձյալ արձանագրություն հետևյալ բովանդակությամբ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆՍ ՄԱՐՄՆՈՅ Ս(Ր)ԲՈՅ ԳՐԻԳՈՐԻ ՔԱՋ ԸԱԲՈՒՆՈՅ ՈՐ ՓՈՆԵՑԱՒ Ի ԱՐԿ/ՔԱ(ՅՈՒԹԻՒՆ) ԼՈՒՍՈՅ ՈՃ ԵՒ: Թ: ԹՈՒՈՅ (աղ. 6, նկ. 1):

Նախորդ երկուսին զուգահեռ տեղադրված երրորդ տապանաքարը ևս հարդարված է նույն բնույթի զարդագոտիներով, կենտրոնում դարձյալ կլորացող գլխով գավազան է, որի վերին և ստորին հատվածներում արձանագրված է.

ԹՎ(ԱԿԱՆԻՆ) ՈՃԽԴ ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ Ն(Ե)ՐՍԷՍ Ք(Ա)Յ(ԱՆ)ԱՅԻՆ ՈՐ Է ՈՐԴԻ ԱՐԻՍԱՅԿԷՍ Ք(Ա)Յ(ԱՆ)ԱՅԻՆ (աղ. 6, նկ. 2):

Արձանագրության մանրագլին ուսումնասիրությունն ու նույն տարածքից հայտնի վիմագրական որոշ զուգահեռների անցկացումը մեզ թույլ են տալիս եզրակացնել, որ Դիվան հայ վիմագրության մատենաշարի IV հատորում (Երևան 1973 թ.) հրատարակված թիվ 1491 արձանագրության մեջ հիշատակվող Ներսես երեցը՝ Արիստակես քահանայի որդին և Գրիգոր քաջ Րաբունին՝ Ներսեսի հորեղբայրը, վերը նշված տապանաքարերի վրա հիշատակվող Գրիգոր և Ներսես քահանաներն են: Նրանցից Գրիգոր քաջ Րաբունին, ըստ վերոհիշյալ տապանաքարերից մեկի մահացել է 1660 թ., իսկ

Ներսես Երեցը (ավելի ուշ՝ քահանա) կնքել է իր մահկանացուն՝ 1695թ.:

Պեղման ու մաքրման աշխատանքների ընթացքում քննարկված տապա-
նաքարերից մերձակայքում ի հայտ եկան ևս 3 խաչքարեր (աղ. 3, նկ. 1),
որոնցից մեկի վրա կար արձանագրություն. ԹՎ ՌԿ (1611թ.) (աղ. 4, նկ. 1):
Այն զարդանախշերով նման է գավիթից հայտնաբերված խաչքարին և նույն
թվականով արձանագրությունն է կրում: Նշված 5 խաչքարերից 2-ն ունեին ոչ
սովորական՝ հյուսիս-հարավ ուղղվածություն:

Բացվեց նաև եկեղեցու մուտքը: Այն սրբատաշ է, երկու կողմերում քան-
դակազարդ խաչեր է կրում, իսկ շեմի քարերը զարդարված են ակոսագծով:
Մուտքի ձախ կողմում հատակին դրված էր ուղղանկյուն քառակող խաչ-
քար, որից արևմուտք, մոտ 0,60 մ խորությունից գտնվեց 0,66 x 0,31 x 0,12
մ չափսերի տապանաքար, մակերեսին՝ մարդու խորադիր քանդակ: Նույն
հատվածում նշված տապանաքարից մոտ 1,0 մ ցած բացվեց արևմուտք-
արևելք ուղղությամբ մեջքի վրա պառկած մարդու ամբողջական կմախք,
ձեռքերը խաչված կրծքավանդակի շրջանում, ոտքերը՝ փոքր ինչ ծալված:

Հայտնաբերված նյութերի և հատկապես վիմագիր տեքստերի մի մասն
առաջին անգամ են մտնում գիտական շրջանառության մեջ, իսկ պեղված
հնագիտական արժեքները վկայում են, որ Գեղարքունիքի մարզի Ազատ
գյուղի տարածքը և մասնավորապես սբ. Աստվածածին եկեղեցին դեռ նոր
անակնկալներ ունեն մատուցելու հետազոտողներին:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. **Բարխուդարյան 1973** – **Բարխուդարյան Ս.**, *Դիվան հայ վիմա-
գրության*, պրակ IV, Երևան:

2. **Լալայան 1910** – **Լալայան Ե.**, *Նոր Բայազետի գավառ կամ Գե-
ղարքունիք, տեղագրություն*, «Ազգագրական Հանդես» (ԱՀ), հ. XIX, թիվ 1,
Թիֆլիս:

3. **Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան 1986** – **Թ. Խ. Հակոբյան,
Ստ. Ս. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան**, *Հայաստանի և հարակից
շրջանների տեղանունների բառարան*, հ. 1, Երևան, Երևանի համալսարանի
հրատարակչություն, 992 էջ:

4. **ՀՍՀ 1** 1974 – *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, հ. 1, Երևան,
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 720 էջ:

5. **Սմբատեան 1895** – **Սմբատեան Մ.**, *Տեղեկագիր Գեղարքունի ծովա-
զարդ գավառի*, Վաղարշապատ:

**ОХРАННЫЕ РАСКОПКИ НА ТЕРРИТОРИИ ЦЕРКВИ
СБ. АСТВАЦАЦИН (СВ. БОГОРОДИЦЫ) В СЕЛЕ АЗАТ
ГЕГАРКУНИЙСКОЙ ОБЛАСТИ РА**

***Ключевые слова:** бассейн озера Севан, Гегаркуник, Варденис, село Азат, Церковь Сб.Аствацацин, раскопки*

Археологическая группа историко-археологического музея-заповедника «Эребуни» (руководитель экспедиции А.Мешинян, археолог А.Закян) по предложению Агентства по охране памятников Министерства культуры Республики Армения и при непосредственной поддержке общественной благотворительной организации «Страна и культура» в августе 2008 г. начала охранные раскопки и очистку полуразрушенной церкви, расположенной недалеко от юго-восточной прибрежной зоны озера Севан, в бывшем азербайджанском селе Ахкилиса (ныне Азат) Варденисского района Гегаркуникской области РА.

Находящийся в центре села полуразрушенный памятник население ныне называет именем Св. Богородицы (Сб. Аствацацин). В XIX-XX вв. сюда переселились азербайджанцы, которые, вероятно, из-за цвета штукатурки церковных стен, переименовали село в «Ахкилиса», то есть село «Белой Церкви», а саму церковь называли «Нана Мейрам» (Мать Мария). На стенах церкви и притвора сохранились две лапидарные надписи, которые в 1910 г. были скопированы Е. Лалаяном. Судя по текстам, они были построены единовременно – в 1618 году, по инициативе архимандрита Ованеса и его племянников – епископов Атанеса и Григора. На южной пилястре церкви сохранилась датируемая 1621 годом надпись, в которой упоминается имя «Георг». Возможно, так звали одного из строителей или зодчего. При раскопках у входа в церковь и в ее окрестностях были найдены датируемые XIV-XVIII вв. многочисленные фрагменты кухонной и глазурованной керамики, а также датируемые XVII-XVIII вв. гладкотесанные надгробные плиты с более чем двумя десятками надписей. На поверхности некоторых из них сохранились врезанные изображения жезлов, свидетельствующие о том, что здесь в разные времена были похоронены настоятели церкви Сб. Аствацацин.

Некоторые из обнаруженных материалов и, особенно, часть лапидарных текстов публикуются впервые, а археологические артефакты свидетельствуют о том, что район села Азат Гегаркуникской области РА, и в частности, территория церкви Сб. Аствацацин еще преподнесут исследователям новые сюрпризы.

ARTAVAZD ZAKYAN

SPHECMR

ARAKSYA MESHINYAN

EHAMR

PROTECTIVE EXCAVATIONS IN THE TERRITORY OF SAINT AST-VATSATSIN CHURCH OF AZAT VILLAGE OF THE PROVINCE OF GEGHARKUNIK OF RA

Key words: *Lake Sevan Basin, Gegharkunik, Vardenis, Azat village, St Astvatsatsin church, excavations*

The archaeological team of “Erebuni” historical and archaeological museum-reserve (leader of the expedition A. Meshinyan, archeologist A. Zakyan) at the suggestion of the Historical and Cultural Monuments Protection Agency of the Ministry of Education, Science, Culture, and Sports of the Republic of Armenia and with the direct support of the “Countries and culture” public charity organization, undertook excavation and cleaning works for the preservation of the half-ruined church located in the former Azerbaijani village of Aghkilisa (now it is called Azat), not far from the southeastern coastal area of Lake Sevan of Vardenis subdivision of Gegharkunik province of the Republic of Armenia. The half-destroyed monument situated in the center of the village is still called St Astvatsatsin by the locals. The Azerbaijanis who settled here in the 19th-20th centuries, probably considering the color of the plaster of the church walls, renamed the settlement “Aghkilisa”, which is, the village of the “Spitakavor church” and called it “Nana Meyram” (Mother Mariam).

According to the two inscriptions copied by Y. Lalayan in 1910 on the walls of the church and gavit (vestibule), they were built at the same time in 1618, on the initiative of Hovhannes Vardapet and his nephews, bishops Athanes and Grigor. The record of 1621 on the southern wall of the church mentions the name of one of the builders: Georg (perhaps an architect).

During the excavations, many fragments of kitchen and glazed pottery from the 14th-18th centuries, as well as polished tombstones with more than two dozen inscriptions from the 17th-18th centuries were found near the entrance and the surrounding of the church. The incised images of the cane preserved on the surface of some of them prove that the abbots of St Astvatsatsin church were buried there at different times.

Some of the discovered materials and especially the lithographic texts have appeared in scientific use for the first time, and the excavated archaeological values prove that the area of Azat village of Gegharkunik province and particularly the church of St Astvatsatsin still has new surprises for researchers.

1

2

3

4

5

1

2

3

4

5

1

2

3

ՅԱՍԵ ԴԱՍԲԱՐՇՈՎԶԵՍՎԵՂԵՂԵ
 ՈՐԵՆՆ ՈՂԵԿԵ ՉՅՈՆԹՎՈՒՆԴԱՍՓԽԵՅՈՒՈՔՍ

1

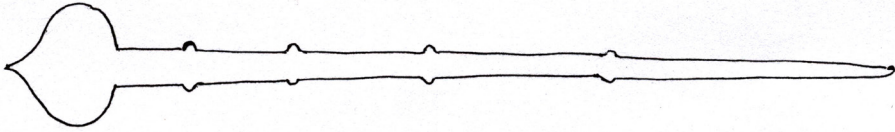
ԱԾՈՆԴՆԻՂԻՆՅԵԹՈՆԻՆԱԷՆ

2

ԻԹՎԻՍՀՅՈՒԿ
 ԱՎԵՍՆՆՍՎԵՂԵ
 ՍԵՂԵԱՅՐՍԻՅ
 ՆԻՐԶԱՅՈՐԴԻՅԵ
 ԼՔՈՆԻՆՈՐԴՈՅ
 ՐԶԱԶԱՆԻՆՈՐԴՈ
 ՎԵՑԻՆԺՀԱՆՆԱ
 ՀԻԿԱՆԿՆԵՑԹՔՂՍ
 ԽՄԻԿԻԿԻԹԻՀԳ
 ՀԱՐՆՅԵՐՅՈՐԺԵՐ
 ԻՐՅԱԳԵԲՆԵՑԻ
 ՔՍ

3

ԱՅՍԷՏԱԴԱՄՐՄԵՆՈՅԾԲՈՅԳՐԻԳՐԻԲԱԶՐԱԲՈՒՆՈՅՈՐ

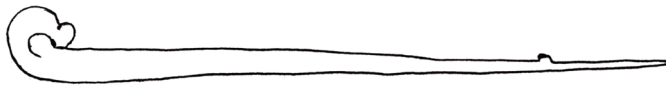

ՓՈՒՆՑԱԻՒԱԿԱ ԼՈՒՍՈՅ ԵՌՃԵՒ ԵԹԵԹՈՒՈՅ Ե

1

ԵՄԻՆԻՍ

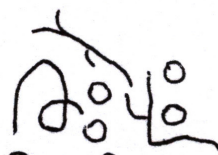
ԱՅՍԷՀԱՆԳԻՍՏՆԵՍԷՍԻՉԱՅԻՆ

ՈՐԷՐԴԱՐԻՍՏԱՅԿԷՍԻՉԱՅԻՆ

2

ԵՅ
ԲՍՅԵՆ
ԴԻՔԱ
ՅԻՃՀՍ
ՂԼԻՏԷ
ԴԵԻՄՏ
ՍԱՅՆ
ՍԱԴԴ

ՀԱՅՈՅՈՒՆ
ԶՆԻՆՓԱԹ
ԼԱՆՈԹԻԼԱԿ
ԶԱԿԱՔԻՆ
ԿՆԿԵՑԱԻԶԵ
ՌԱՄԲԻԱՉ
ՈՀԱՆԷՍՐԱ
ԲՈՒՆԿՍՐԴ

3

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԱՐՑԱՆԻ ՈՐՈՇ ԵՐԿՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ

***Բանալի բառեր.** Թանգարան, հայրենագիտություն, հավաքածու, ինքնություն, Հայաստան, Արցախ*

Երկրագիտությունը որպես համալիր գիտական և ուսումնական ուղղություն հնարավորություն է ընձեռում ինչպես կազմակերպել, այնպես էլ տեսականորեն և մեթոդապես հիմնավորել տարածաշրջանի բնության և պատմության, բնակչության կենցաղի, զբաղունքների և մշակույթի համալիր ուսումնասիրումը: Այդ իսկ պատճառով էլ երկրագիտությունը ոչ միայն կարևոր ուսումնասիրության ոլորտ մի շարք երկրներում, այլև ներառվել է հանրակրթական դպրոցների և բուհերի ուսումնական ծրագրերում: Ուստի երկրագիտական թանգարաններն իրենց բնույթով հայրենի եզերքի և ոչ ֆորմալ կրթության զարգացման ինքնատիպ կենտրոններ են և, ըստ այդմ, լայն հնարավորություններ ունեն առավել մանրամասն ու խորությամբ ուսումնասիրելու, պահպանելու ու հանրությանը ներկայացնելու տվյալ տարածքի (մարզի, շրջանի, քաղաքի, բնակավայրի, համայնքի, տեղամասի և այլն) բնական, պատմական և մշակութային հարուստ ժառանգության առանձնահատկությունները¹: Երկրագիտական թանգարանները դասվում են համալիր տիպի թանգարանների շարքին և ընդգրկում են թանգարանային հավաքածուների բոլոր տեսակները՝ բնագիտական, հնագիտական, ազգագրական, դրամագիտական, գեղարվեստական և այլն²:

«Երկրագիտական թանգարան» տերմինը շրջանառության մեջ մտավ 1920-ական թվականներից: Այդ թանգարանների նախատիպերն էին այսպես կոչված «տեղանքի» թանգարանները, որոնք բաղկացած էին տվյալ տարածքի բնությանը, պատմությանը և տնտեսությանը նվիրված բաժիններից: XX դ. սկզբին նմանատիպ թանգարաններ գործում էին Ֆրանսիայում, Գերմանիայում³:

1920-ական թթ. երկրագիտական թանգարանները ստանձնեցին կոնկրետ տարածքի կամ տարածաշրջանի մշակութային և գիտական ուսումնա-

¹ Лукиева 2003, 10-17.

² Размуствова Т.О. 1990; Сундиева 1996, 157-162; Сундиева 1999, 89—94; Размустова 2003;

³ Timo Tohm 2004, 229—240; Latham, Simmons 2014; Marcus, Stoddard, Woodward 2017, 65-87.

սիրության կենտրոնների դերը, իսկ 20-ականների վերջից ԽՍՀՄ-ում դրանց գործունեությունն աստիճանաբար քաղաքականացվեց: 1930 թ. տեղի ունեցած համամիութենական I թանգարանային համագումարի որոշմամբ⁴ երկրագիտական թանգարանները պարտավոր էին ունենալ բնության, պատմության, սոցիալիստական շինարարության ենթաբաժիններով ստորաբաժանումներ՝ ինչն աննշան փոփոխություններով պահպանվեց մինչև 1990-ական թթ.:

Առաջին երկրագիտական թանգարանները Հայաստանում սկսեցին գործել խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո՝ 1930–ական թթ. (1930 թ.՝ Շիրակի երկրագիտական թանգարան և 1931 թ.՝ Կոմունալ թանգարան), երբ ԽՍՀՄ տարածքում ակտիվացավ այսպես կոչված «Սովետական երկրագիտությունը»⁵:

Հարկ է արձանագրել, որ երկրագիտական թանգարանների գերակշիռ մասի հավաքածուները ձևավորվել են XX դ. կեսին, հարուստ և բազմազան են, սակայն մինչ այժմ ամբողջապես դասակարգված, տիպաբանված, ուսումնասիրված ու գիտականորեն ներկայացված չեն: Դրանք հիմնականում ձևավորվել են պատահական գտածոների, բնակչության շրջանում իրականացված տարերային, ոչնպատակային հավաքչական աշխատանքների և մասամբ նաև նվիրատվությունների արդյունքում: Բացառություն են կազմում այն մարզերի (Շիրակ, Գեղարքունիք, Եղեգնաձոր) երկրագիտական թանգարանները, որոնց հավաքածուների մեջ թեև ոչ ամբողջական, այնուամենայնիվ, ընդգրկված են տարածաշրջանի հնագիտական, ազգագրական բնույթի նյութական արժեքներ: Երկրագիտական թանգարանները առավել լայն գործունեություն ծավալեցին 1960-ականներին: Այս փուլում, թեև, երկրագիտական թանգարանները տարածաշրջանի պատմության և մշակույթի ուսումնասիրման, պահպանման և հանրահռչակման գործառնություններ էին իրականացնում, այնուամենայնիվ, դրանց գործունեությունը՝ խոշոր, մասնագիտացված թանգարանների, գիտահետազոտական ինստիտուտների և կրթօջախների համեմատ, մնում էր երկրորդ պլանում: Վերոնշյալ տարիներին ավելի ծավալային և նպատակային բնույթ ստացած պարբերական պեղումների և հետևողական հավաքչական աշխատանքի շնորհիվ ձևավորվեցին Հայաստանի երկրագիտական թանգարանների արժեքավոր, անգամ բացառիկ հավաքածուները: Այս ամենով հանդերձ, ցավով պետք է արձանագրել, որ այսօր Հայաստանում երկրագիտական թանգարանների գործունեությունը շատ սահմանափակ է:

Մեր օրերում երկրագիտական թանգարանների մեծ մասը տեղափոխվեց մարզային գերատեսչության ենթակայության, ինչը, թվում էր թե,

⁴ Дмитриенко, Лозовая 2013, 193-198; Տես նաև՝ Первый музейный съезд: его решения и общая оценка <http://moscow-museums.ru/pervyy-muzejnyy-sezd-ego-resheniya-i-obshaya-ocenka/>

⁵ Варданян 2005, 19-22, 169.

պետք է նպաստեր դրանց զարգացմանը: Սակայն, իրականում, կենտրոնացված ղեկավարման բացակայությունը բերեց խառնաշփոթի՝ երկրագիտական թանգարանները կորցրեցին գիտական և մշակութային կապերը հանրապետության այլ թանգարանների հետ, գիտական ցուցադրությունները և սիստեմավորված հավաքածուները միջոցների ու մասնագետների խիստ պակասի և/կամ բացակայության պատճառով տուժեցին: Թանգարանային հավաքածուները կամ դադարեցին համալրվել, կամ էլ դեպքից-դեպք լրացվեցին (և առ այսօր շարունակվում են համալրվել) պատահական գտածոներով և նվիրատվություններով: Մասնագետների, ընդհանուր ուղղորդող ու ղեկավարող կենտրոնի բացակայության պատճառով երկրագիտական թանգարանների ցուցադրություններում կատարվել ու հաճախ կատարվում են ժամանակավրեպ, անհիմն ու ոչ նպատակային համարումներ: Այսպես օրինակ. Բերդի պատմության և կենցաղի թանգարանի իսկապես հաջող և գիտականորեն հիմնավորված ցուցադրությունը այսօր խախտված է հիմնականում դրա բովանդակությանն ու տրամաբանությանը ոչ համապատասխան այլաբնույթ կյուբերով (սկ.1), իսկ հավաքածուն համալրված է հիմնականում թեմայի հետ առնչություն չունեցող ցուցանմուշերով:

Այս առումով, ներկայումս ՀՀ-ում գործող երկրագիտական թանգարաններում առկա ցուցադրությունները, ըստ իրենց բովանդակային ծանրաբեռնվածության և դիզայնիչական ձևավորման, պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու խմբի:

1-ին խումբ. Ցուցադրություններ, որոնք ժամանակին եղել են հաջողված, սակայն այսօր ժամանակավրեպ են ու ոչ արդիական: Այդպիսիք են, մեր կարծիքով, Գեղարքունիքի (սկ. 2), Սիսիանի Ն. Ադոնցի անվան պատմության (սկ. 3), Էջմիածնի պատմաազգագրական (սկ. 4), Հրազդանի (սկ. 5), Գորիսի (սկ. 6), Կապանի (սկ. 7), Արցախի երկրագիտական թանգարանների ցուցադրությունները:

2-րդ խումբ. Ցուցադրություններ, որոնց ապամոնտաժումից հետո նորերը կամ տարիներ շարունակ չեն վերաստեղծվել, կամ էլ արվել են, սակայն չեն համապատասխանում երկրագիտական թանգարանների ցուցադրությունների ներկայացվող գիտական և գեղարվեստական նախագրծման պահանջներին: Այդպիսիք են Շիրակի, Իջևանի, Վանաձորում գտնվող Լոռի-Փամբակի (սկ. 8), Դիլիջանի⁶ (սկ. 9) երկրագիտական թանգարանները: Պետք է ավելացնել, որ պատմամշակութային ոլորվյն դեմք ունեցող մի շարք տարածքներ ու բնակավայրեր (Ստեփանավան, Արթիկ, Մեղրի և այլն)

⁶ Անտեսելով հարուստ հնագիտական և ազգագրական հավաքածուները, թանգարանի ցուցադրության մեջ գերակշռում են գեղանկարները և քանդակները, ինչը և բերել է թանգարանի, մեր կարծիքով, անհիմն վերանվանմանը՝ երկրագիտական թանգարան-պատկերասրահ:

ընդհանրապես զուրկ են նման թանգարաններից⁷:

Այս համատեքստում անհրաժեշտ է հատկապես նշել, ըստ էության երկրագիտական բնույթ ունեցող, Արցախի պատմության թանգարանի գործունեությունը, որը ԼՂՀ-ի այն թանգարանն է, ուր ցուցադրվում են տարածաշրջանի բուսական ու կենդանական աշխարհը, պատմությունը, բնակչության կենցաղն ու մշակույթը հնագույն ժամանակներից առ այսօր:

Ստեղծման օրվանից (1938 թ.)⁸, Խորհրդային Ադրբեջանի պատմաբանների, գաղափարախոսների կողմից հայ մշակույթային ժառանկության ուղղակի կամ անուղղակի բնաջնջման կամ «ալբանացման» պայմաններում, ինչպես նաև Երկրորդ Աշխարհամարտի դժնի տարիներին և Խորհրդային գաղափարական պարտադրանքի պայմաններում՝ թանգարանի աշխատակազմը, այսուհանդերձ կարողացավ պահպանել, իմաստավորել և ճիշտ ներկայացնել Արցախի ավտոխտոն բնակչության՝ հայերի կենցաղը, մշակույթն ու արվեստը բնորոշող ինքնատիպ հարուստ հավաքածուն:

1969 թ. հրաարակված եռալեզու (հայերեն, ռուսերեն, ադրբեջաներեն) «Լեռնային Ղարաբաղի պետական պատմա-երկրագիտական թանգարանի ուղեցույց»-ում ազգագրության բաժինը բնութագրված է հետևյալ կերպ. «Ղարաբաղի բնակչության կենցաղային առարկաներ, որոնք շատ մոտ են հարևան ադրբեջանացիներին, բայց ունեն որոշակի առանձնահատկություններ»⁹: Հրատարակության մեջ «հայեր» էթնոնիմը, փոխարինված է «ղարաբաղցիներ», «Ղարաբաղի բնակչությունը» տոպոնիմներով: Այսպիսով, գործելով «ինտերնացիոնալ» սովետական հանրապետության կազմում, թանգարանը կարողացավ պահպանել հայկականը և իրապես կատարել երկրագիտական թանգարանների կարևոր գործառնություններից մեկը՝ ներազդել հայ բնակչության ինքնության պահպանման վրա: Հավաքածուն բաղկացած է ավելի քան 50 000 միավոր թանգարանային առարկայից¹⁰: Ցուցադրության մեջ շեշտադրված են հնագիտության և ազգագրության բաժինները: Այստեղ ներկայացված և հազարամյակների պատմություն ունեցող բնօրինակ արտեֆակտերն ուղղակիորեն վկայում են տեղաբնիկ (ավտոխտոն) հայ բնակչության նախնիների դարավոր արմատների մասին: Ազգագրության բաժնում առկա են Հայոց արևելից կողմանց XVIII-XX դդ. ընտանեկան վարքն ու բարքը, կենցաղը, ազգակցական հարաբերությունները, զբաղմունքը, արհեստները, տարազը բնութագրող ցուցադրական համալիրներ: Ցուցադրությունը կազմակերպվել է Խորհրդային տարիներին: Այսօր Նոր և Նորագույն պատմությանը նվիրված ցուցադրական համալիր-

⁷ **Փևորգյան** 2013, 11-12: **Փևորգյան** 2014, 187-193:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ ПГИКМНКАО 1969, 27-28.

¹⁰ **Բալայան Մ.**, *Արցախի պետական պատմա-երկրագիտական թանգարան*, http://lifenkr.do.am/publ/ar-caxi_petakan_patma_erkragitakan_t_39_angaran/1-1-0-6

ները արմատապես փոխվել են: Դրանք պատմում են Արցախի հայության ազգային ազատագրական պայքարի մասին: Հրատապ է թանգարանի նոր ցուցադրության իրականացումը, հաշվի առնելով հնագիտական նոր պեղումների (հատկապես՝ Արցախի Տիգրանակերտի, Շուշու տարածքի, Շոշ գյուղի) արդյունքները, ազգագրական, արվեստաբանական, թանգարանագիտական, թանգարանային դիզայնի արդի պահանջները:

Անկասկած, երկրագիտական թանգարանները և նրանց հավաքածուներն ունեն պատմամշակութային կարևոր արժեք ու դերակատարություն, ինչն իրապես կբացահայտվի դրանց համակողմանի գիտական ուսումնասիրության, մեկնաբանման և հանրահռչակման պարագայում, եսպես նպաստելով նաև տեղի բնակչության ներթնսկական ինքնագիտակցության և ինքնության ձևավորմանը¹¹:

Երկրագիտական թանգարանների բազմաբնույթ հավաքածուների կարգավորումն ու հարստացումը, դրանց պահպանության պայմանների բարելավումը, համակողմանի ուսումնասիրումն ու հանրահռչակումը օրապահանջ խնդիր է: Բանն այն է, որ այսօր և՛ արտաքին, և՛ ներքին բազմաթիվ գործոնների ազդեցության տակ աստիճանաբար կորչում են (վաճառվում, արտահանվում, քանդվում, վերափոխում և այլն) պատմամշակութային նշանակություն ունեցող նյութական արժեքները: Քիչ են մնացել նվիրյալներ, ովքեր տանը դեռ պահում են իրենց նախնիների հետ կապը փաստող նյութական արժեքներ: Այդ հավաքածուները ևս կանգնած են կորստի եզրին: Պետք են բանիմաց մասնագետներ, պետական լուրջ հոգածություն և նյութական միջոցներ մարզերում դրանք փրկելու համար: Այդ կարևոր դերը միանշանակ կարող են իրականացնել երկրագիտական թանգարանները: Անհրաժեշտ է ընդլայնել ու առավել արդյունավետ դարձնել դրանց գործունեությունը, ինչը ևս ազգային ինքնագիտակցության և ինքնության ձևավորման ու զարգացման կարևոր միջոց է¹²:

Պատմական հիշողության ու ազգային ավանդույթների պահպանումն ու փոխանցումը, ինչպես նաև երիտասարդությանը ազգային ոգով դաստիարակումը հասարակության կարևորագույն խնդիրներից են: Մեր օրերում ազգային մշակույթը խեղաթյուրված է օտար տարրերով, որոնք նկատելի են ինչպես երգերում, տոներում, ծեսերում, այնպես էլ առօրյա կենցաղում: Օտարամոլությունը հանգեցրել է հասարակական բարքերի և հատկապես երիտասարդության վարքի ու բարոյական արժեքների փոփոխության: Ձևավորվող նոր վարքագծի ուղղակի դրսևորումը՝ բնապատմական միջավայրի հանդեպ հասարակության (և հատկապես շրջանների բնակչության) նկատելի անտարբեր վերաբերմունքն է: Ստեղծված

¹¹ Налчаджян 2003, 327-328.

¹² Պևորգյան 2014, 187-193:

իրավիճակը շտկելու գործում երկրագիտական թանգարանների դերն անվիճելի է: Տարածաշրջանի կրթօջախներում կազմակերպվելիք նպատակային դասընթացները, գործնական պարապմունքները, տոնական մշակութային միջոցառումները մեծապես կնպաստեն տեղերում հայեցի և հայրենասիրության ոգով մատաղ սերնդի դաստիարակմանը:

Երկրագիտական թանգարանի գործառույթն էապես տարբերվում է այլ թանգարանների գործառույթներից: Դրանք ուրույն տեղ են զբաղեցնում թանգարանների տիպաբանության մեջ, քանի որ ներառում են պատմության, երկրաբանության, բնության, հնագիտության, ազգագրության, գեղագիտական թանգարաններին բնորոշ առանձնահատկությունները:

Երկրագիտական թանգարանի կարևորագույն առաքելություններն են՝ հավաքել, պահպանել, ուսումնասիրել և հանրահռչակել տարածաշրջանի բնական և պատմական ժառանգությունը: Այդ գործառույթների արդյունավետ կատարման համար, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է հետևյալը:

Անցկացնել ՀՀ-ի երկրագիտական թանգարանների համակողմանի դիտանցում, որի նպատակը կլինի նկարագրել դրանց ներկա վիճակը, ներկայացնել առաջացած խնդիրները և դրանց լուծման ուղղություններն ու տարբերակները:

Ստեղծել թանգարանագետներից բաղկացած մեթոդական կամ վարչական համապատասխան կենտրոն, որը կնպաստի և գործնականում կաջակցի ՀՀ-ի բոլոր երկրագիտական բնույթի թանգարանների (անկախ դրանց ենթակայությանից), համադասմանը և դիտանցման արդյունքում բացահայտված խնդիրների լուծմանը:

Կազմել առաջարկների փաթեթ, որում կպարզաբանվի տվյալ տարածաշրջանի երկրագիտական թանգարանի գործունեության կարևորությունը և դիտանցման արդյունքում բացահայտված խնդիրների լուծման տարբերակները և կներկայացվի պատկան մարմիններին:

Կազմակերպել երկրագիտական (և այդ բնույթի) թանգարանների աշխատակիցների որակավորման բարձրացման դասընթացներ:

Հրատարակել գիտամեթոդական ձեռնարկ, որում դիտանցման արդյունքների և մասնագիտական գրականության ուսումնասիրման հիման վրա կքննարկվեն ՀՀ երկրագիտական թանգարանների գործունեության առանձնահատկությունները, խնդիրները և դրանց լուծման արդյունավետ տարբերակները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. **Գևորգյան** 2013 – **Լ. Գևորգյան**, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի թանգարանային հավաքածուները. 1988-2013, «Պատմամշակութային ժառանգության պահպանման խնդիրները (միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու)», Երևան, էջ 11-12:

2. **Գևորգյան** 2014 – **Լ. Գևորգյան**, *Երկրագիտական թանգարանների դերն ազգային ինքնության ձևավորման գործում*, «ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. գիտական աշխատություններ», դ. XVII, Գյումրի, 187-193:

3. **Варданян** 2005 – **Л.М. Варданян**, *Степан Лисициан и истоки армянской этнографии*, Ереван.

4. **Дмитриенко, Лозовая** 2013 – **Дмитриенко Н.М., Лозовая Л.А.**, *Первый музейный съезд как фактор эволюции музейного дела России*, “ВТГУ”, № 6 (26), сс. 193-198;

5. **Лукиева** 2003 – **Лукиева Е. Б.** *Историческое краеведение*, Томск.

6. **Налчаджян** 2003 – **А.А. Налчаджян**, *Основы этнопсихологии*, Ереван.

7. **ПГИКМНКАО** 1969 – *Путеводитель Государственного историко-краеведческого музея Нагорно-Карабахской автономной области*, Степанакерт.

8. **Размузова** 1990 – **Т.О. Размузова**, *Обращение к истокам российского краеведения*, Концептуальные проблемы музейной энциклопедии. Сб. науч. трудов НИИ культуры, Москва.

9. **Размузова** 2003 – **Т.О. Размузова** *По дороге к возрождению*, “Известия культуры России”, 1990, № 8. “Музейное дело России”, Москва.

10. **Сундиева** 1996 – **А.А. Сундиева**, *Провинциальные музеи России в социальном пространстве и времени// Российская провинция XVIII-XX веков: реалии культурной жизни*. “Материалы III Всероссийской конференции”, кн. 2, Пенза, сс.157-162;

11. **Сундиева** 1999 – **А.А. Сундиева**, *Краеведческие музеи на пороге нового века*, “Современное состояние и перспективы развития краеведения в регионах России – Материалы Всероссийской научно-практической конференции 10-11 декабря 1998”, Москва, 89-94.

12. **Latham, Simmons** 2014 – **Kiersten F. Latham, John E. Simmons**, *Foundations of Museum Studies: Evolving Systems of Knowledge Illustrated Edition*. Libraries Unlimited. [ISBN 978-1610692823](https://doi.org/10.1007/978-1-61069-282-3).

13. **Marcus, Stoddard, Woodward** 2017 – **Alan S. Marcus, Jeremy Stoddard, Walter Woodward**, *Local History Museums*, in book: “Teaching History with Museums”, New York, 65-87.

14. **Timo Tohmo** 2004 – **Timo Tohmo**, *Economic value of a local museum: Factors of willingness-to-pay*, “JSF”, vol 33, Issue 2, 229–240, April;

О НЕКОТОРЫХ КРАЕВЕДЧЕСКИХ МУЗЕЯХ АРМЕНИИ И АРЦАХА

Ключевые слова: музей, краеведение, коллекция, идентичность, Армения, Арцах.

Краеведение как интегрированное направление науки и образования дает возможность организовать, теоретически и методически обосновать проблемы изучения природы и истории региона, образа жизни и культуры населения.

В 1920-х годах краеведческие музеи взяли на себя роль культурных и научных центров региона. Однако, уже в конце 1920-х годов деятельность их была политизирована.

Все краеведческие музеи сначала имели стандартную структуру: разделы природы, истории, социалистического строительства и т. д. Такая конструкция осталась неизменной вплоть до 1990-х годов.

В Армении первые краеведческие музеи начали функционировать после установления советского строя, в 1930-х годах, когда стало активно развиваться «советское краеведение». Многие из них были организованы на основе богатых и разнообразных коллекций, которые, к сожалению, до сих пор не полностью классифицированы, изучены и опубликованы.

В статье особо упомянута деятельность Арцахского краеведческого музея, который со дня создания на основе оригинальных артефактов, датированных от древнейших времен до начала XXI века, пропагандирует историю региона, культуру и быт автохтонного армянского населения.

SOME LOCAL LORE MUSEUMS OF ARMENIA AND ARTSAKH

Key words: *museum, local lore, collection, identity, Armenia, Artsakh.*

Regional studies as an integrated science and education course provide an opportunity to organize, theoretically and methodically substantiate the study of the nature and history of the region, the lifestyle and culture of the population. In the 1920s, the local lore museums assumed the role of cultural and scientific centers in the region. However, in the late 1920s, the activity of local lore museums was politicized. The typical structure of local lore museums has the following sections: nature, history, socialist construction, which remained unchanged until the 1990s. The first regional museums in Armenia began functioning in the 1930s after the establishment of the Soviet order in Armenia. It was the very time when Soviet regional studies were activated. However, the majority of the regional museums' collections in Armenia were created in the mid-20th century. Rich and variable collections of the museums are not fully typed, studied and scientifically presented yet.

Within the framework of the theme, it is necessary to mention the activities of the Artsakh History Museum which exhibited the originals concerning to the history, culture, and life of the population dated back from the ancient times to the XXI century.

Նկ. 1. Հատված Բերդի պատմության և կենցաղի թանգարանի ցուցադրությունից

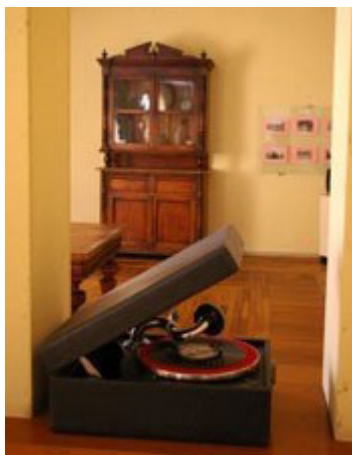
Նկ. 2. Հատված Գեղարքունիքի երկրագիտական թանգարանի ցուցադրությունից

Նկ. 3. Հատվածներ Սիսիանի Ն. Ադոնցի անվան պատմության թանգարանի ցուցադրությունից

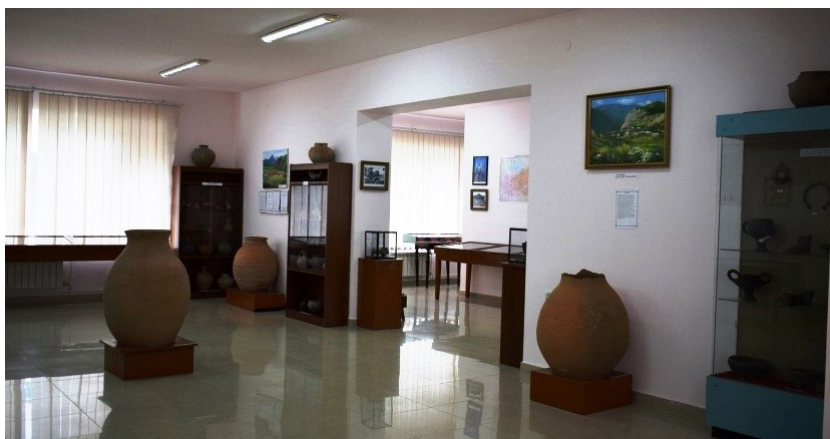
Նկ. 4 Հատված Էջմիածնի պատմաազգագրական թանգարանի ցուցադրությունից

Նկ. 5 Հատված Հրազդանի երկրագիտական թանգարանի ցուցադրությունից

Նկ. 6 Հատված Գորիսի երկրագիտական թանգարանի ցուցադրությունից

Նկ. 7 Հատված Կապանի երկրագիտական թանգարանի ցուցադրությունից

Նկ. 8 Հատված Լուի-Փամբակի երկրագիտական թանգարանի ցուցադրությունից

Նկ. 9 Հատված Դիլիջանի երկրագիտական թանգարանի ցուցադրությունից

ԳՅՈՒՄՐԻ ԶԱՂԱՔԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐՆ ԱՅՍՕՐ (ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ)

Բանալի բառեր. Թանգարան, պատմամշակութային արգելոց, հուշարձան, Գյումրիի քաղաք, հավաքածու, ցուցադրություն, մշակույթ:

Աշխարհի տարբեր շրջանների թանգարանները՝ որպես «մշակութային դիվանագիտության» իրականացողներ, ակտիվորեն ներգրավված են իրենց երկրների մշակույթների հանրահռչակման գործում: Դրանք այսօր ունեն լայն հնարավորություններ՝ զբոսաշրջության, մշակութային և սոցիալական հաղորդակցության գործում: Ներկայիս մեծ թանգարանները (Լուվր, Էրմիտաժ, Բրիտանական թանգարան, Մետրոպոլիտեն և այլն) տարեկան միլիոնավոր այցելություններ և, ըստ այդմ, մեծ ներդրումներ են ապահովում իրենց երկրներում: Այս կարևոր հանգամանքը անշուշտ չի կարելի համարել նորարարություն, սակայն մեր կարծիքով սխալված չենք լինի, եթե նշենք, որ մեր թանգարանների հանրահռչակումը զուգակցված չի ընթանում արագորեն փոփոխվող մշակութային կյանքին, ուստի, ստորև կփորձեցինք, ամփոփ կերպով ներկայացնել Հայաստանի թանգարաններից մի քանիսի ստեղծման ընթացքը՝ նպատակ ունենալով անդրադառնալ նաև, Հայաստանի այլ քաղաքներում գործող թանգարաններին: Արևմտյան փորձը ցույց է տալիս, որ ժամանակի պահանջներին ներդաշնակ կառավարվող թանգարանը կարող է ոչ միայն գործունեություն ծավալել վաստակած սեփական միջոցների հաշվին, այլև «...նպաստել տնտեսության զարգացմանն ու ընկերային (սոցիալական) խնդիրների լուծմանը՝ դառնալով հասարակության առողջացման ներուժակ լծակներից մեկը...»¹: Ժամանակակից բոլոր թանգարանների առջև այսօր նոր խնդիրներ են դրված: Բոլոր հայտնի թանգարաններում այսօր ընթանում է այցելուների ներգրավման գործընթաց, որն իրենից ենթադրում է թանգարանի համագործակցություն տարբեր ոլորտների և կազմակերպությունների հետ²: Այնուամենայնիվ, կան տասնյակ հազարավոր փոքր տարածաշրջանային թանգարաններ, որոնց դերը, չնայած ավելի փոքր մասշտաբով, բայց կարևոր է իրենց երկրների և քաղաքների համար:

Վերջին տարիներին Գյումրիի քաղաքի հանդեպ աճող զբոսաշրջային հետաքրքրությունն իր հետ բերում է քաղաքի զարգացման նոր հեռանկար-

¹ Պիկիյան, Հարոյան, Գրիգորյան 2006, 7:

² Бабаева 2018, 247-254.

ներ, որը մեծապես առնչվում է ինչպես թանգարանների, այնպես և պատմամշակութային ժառանգության կառավարման հիմնահարցերի հետ, քանզի Գյումրի քաղաքի երբեմնի ինդուստրիալ կենսագրությունը վաղուց արդեն անցյալում է, և քաղաքի զարգացման նոր տեսլականը կապվում է քաղաքի զբոսաշրջային ռեսուրսի ռացիոնալ իրացման հետ: Այս տեսլականի հիմնաքարային դրույթներից մեկն էլ՝ քաղաքի թանգարանային կարգավիճակի օգտագործումն է ի նպաստ նրա զարգացմանը: Ուստի հողվածում փորձել ենք ներկայացնել Գյումրի քաղաքի թանգարանների դերն ու նշանակությունը և նրանց կենսագրական հետազոծը:

Ցարական Ռուսաստանի ենթակայության տակ գտնվելու շրջանում, Ալեքսանդրապոլն ուներ մեծ թվով սպայական ընտանիքներ, որոնց հոգևոր պահանաջմունքերը բավարարելու նպատակով հաճախ կազմակերպվում էին մշակութային (գրական, գեղարվեստական երեկոներ, ինքնագործ խմբերի ելույթներ, համերգներ, ցուցահանդեսներ և այլն) զանազան միջոցառումներ, որոնց մասնակցում էին մտավորականության և տեղի ունևոր խավի ներկայացուցիչները³: Դեռևս 1865 թ. Ալեքսանդրապոլը դարձավ Արևելյան Հայաստանի քաղաքներից առաջինը, որտեղ ստեղծվեց մրջտական գործող թատերախումբ⁴: Սա քաղաքի մշակութային կյանքում ձեռքբերում էր և հիմք հանդիսացավ Հայաստանի մշակութային կարևոր իրադարձությունները Գյումրիում կենտրոնացնելու համար: Դրա վառ ապացույցը 1912 թ.՝ Գյումրի քաղաքում բեմադրված առաջին հայկական օպերան էր՝ «Անուշ»-ը⁵: Քաղաքի մշակութային կյանքի բարգավաճմանն իրենց նպաստը բերեցին նաև գրադարանները, քաղաքում հրատարակվող պարբերականները, և մասնավոր թանգարանային հավաքածուները: Վերջինների մեջ վաղագույններից էր հայտնի գինագործների՝ Կարանյանների, մասնավոր հավաքածուն: 1910-ականներին Կարանյանների գերդաստանը Գյումրի քաղաքում հիմնում է հնագիտական հավաքածուներով հարուստ (մասնավոր) թանգարան: 1918 թ. թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլ քաղաքի գրավումից հետո, թալանվում է Կարանյանների ընտանիքին պատկանող թանգարանը: Հակոբ Կարանյանը, թալանված արտեֆակտների մասին տեղեկացնում է այդ շրջանում հասարակական-ազգային ակտիվ գործունեություն ծավալող, Ամենայն հայոց բանաստեղծ՝ Հովհաննես Թումանյանին: Իր նամակում նա ներկայացնում է թալանված առարկաների ցանկը և հավելում, որ ցանկում տեղ գտած առարկաները դեռ բոլորը չեն, քանզի առարկայացանկը վերականգնվել է հիշողությամբ⁶: Կարանյանների հավաքածուն կարելի է համարել Գյումրի քաղաքում մեզ

³ Գաբրիելյան 1984, 98:

⁴ Մկրտչյան 1970, 219:

⁵ ՀՀՀ 1990, 226:

⁶ Մալխասյան 2020, <https://www.politica.am/?p=30985>

հայտնի, առաջին, ոչ ֆորմալ թանգարանը: Թանգարան ունենալու պահանջը, կարևորվում էր նաև խորհրդային տարիներին: 1922 թ. խորհրդային իշխանությունների նախաձեռնությամբ Գյումրիում բացվեց կերպարվեստի թանգարան⁷: Խորհրդային Միության, պետական մակարդակով վարած քաղաքականությունը՝ այն է վերջ տալ անգրագիտությանը, ստեղծեց նոր «կուլտուր-լուսավորչական» օջախներ, այդ թվում նաև թանգարաններ: Մինչ այդ որոշ անհատներ ունեին իրենց հավաքածուները, որոնք թեև ցուցադրվում էին, սակայն միայն նեղ շրջանակների համար: Հետագայում սրանք կազմեցին Շիրակի երկրագիտական թանգարանի հավաքածուն:

Շիրակի երկրագիտական թանգարանը հիմնվել է 1930 թվականին: Թանգարանն ունի հնագիտության, ազգագրության, քաղաքի և Շիրակի մշակույթը ներկայացնող բաժիններ: Այս թանգարանում են կենտրոնացել պատմական Շիրակ գավառի նյութական և հոգևոր մշակույթի մասին վկայող հազարավոր ցուցանմուշներ: Թանգարանի հավաքածուն ընդլայնվում է նվիրատվությունների, պեղումների և գնումների միջոցով: Հետխորհրդային տարիներին թանգարանին անցան նաև Բ. Ղարիբջանյանի տուն-թանգարանի նյութերը: Վերջինս հիմնվել էր Գյումրիում 1966 թ. և գործել որպես Երևանում գտնվող Հայաստանի Հեղափոխության թանգարանի մասնաճյուղ: 1970-ականներից սկսած թանգարանը համագործակցել է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հետ: 1990-ականներից թանգարանը սերտ կապերի մեջ է նաև տի Դոբրեի թանգարանի հետ, որի արդյունքում իրականացվել են աշխատակցիների փոխադարձ վերապատրաստումներ, հնագիտական իրերի անվճար վերականգնում և այլն: Չնայած հետերկրաշարժյան ծանր պայմաններին՝ թանգարանը Գյումրիում և Երևանում իրականացրել է մի քանի ցուցահանդեսներ. «Շիրակի հնագույն մշակույթը», «Շիրակի խեցեգործությունը 5000 տարում», «Բելգիացի նկարիչներն աղետյալ Լենինականին», «Շիրակը մշակույթի բնօրրան» և այլն:⁸ 1998 թ. Շիրակի երկրագիտական թանգարանի և Արևելքի ուսուումնասիրությունների Լիոնի գիտահետազոտական կենտրոնի համատեղ ջանքերով, **INTAS** ծրագրով, մեկնարկեցին՝ Շիրակում քարեդարյան հուշարձանների հայտնաբերման նպատակով իրականացվող պեղումները⁹:

Չնայած այն փաստին, որ թանգարանում առկա հավաքածուները պատիվ կբերեին ցանկացած այլ թանգարանի, այնուամենայնիվ իր գույության օրվանից թանգարանը խնդիրներ է ունեցել կապված շենքային պայմանների և ցուցադրության հետ: Թանգարանի գիտաշխատող Հ. Խաչատրյանը նշում է, որ նախկինում թանգարանը զբաղեցրել է Գյումրու

⁷ Պիճիկյան, Չաքարյան 2013, 6:

⁸ ՇԵԹ 2013, 3-17:

⁹ Վարդանյան 2006, 517:

Մանկավարժական ինստիտուտի առաջին հարկը, այն էլ այնտեղ է գտնվել միայն ցուցադրությունը: «1984 թվականին թանգարանը հանեցին այնտեղից ու այդ իսկ օրից թանգարանը կոնսերվացվել էր: Երկրաշարժն էլ ամեն ինչ ավելի հետաձգեց: Իսկ երկրաշարժից հետո առաջին հերթին սկսեցին լուծվել քարաշեն դպրոցների, այնուհետ՝ հիվանդանոցների, հիմա էլ՝ բնակարանաշինության հարցերը: Ըստ այդմ, թանգարանի շենքի կառուցման հարցը անորոշ ժամանակով հետաձգվեց»: ¹⁰ 2018 թ. Գյումրի քաղաքի ավագանու որոշմամբ Գ. Գյուլբենկյանի անվան, Նախկինում որպես հիվանդանոց ծառայած շենքը, հատկացվեց Շիրակի երկրագիտական թանգարանին¹¹: Նոր շենքի մասին թանգարանի տնօրեն Արտաշես Բոյաջյանից տեղեկացանք, որ ներկայայումս ընթանում են վերանորոգման աշխատանքներ, որպեսզի Նախկին հիվանդանոցային շենքը հարմարեցվի թանգարանային կառույցի պահանջներին:

Ավետիք Իսահակյանի տուն-թանգարանը գործում է 1975 թվականից, թանգարանի գործունեության հիմնարկեքը տեղի է ունեցել Վարպետի 100-ամյա հոբելյանի օրը և Ավետիք Իսահակյանի հայրական տունը, որը կառուցվել էր 1828 թ. բանաստեղծի պապի՝ Նիկողայոս Իսահակյանի կողմից, դարձավ Ավետիք Իսահակյանի տուն-թանգարան: Այս թանգարանը, ի թիվս այլոց միակն է, որ ունի տուն-թանգարանի կարգավիճակ, քանզի Ավետիք Իսահակյանը այստեղ ապրել է իր մանկության և պատանեկության տարիներին: Թանգարանում վերականգնված են և ցուցադրվում են բանաստեղծի աշխատասենյակը, Իսահակյանների հյուրասենյակը, ննջասենյակը, խոհանոցը, մառանը և թոնրատունը: Այստեղ կարելի է տեսնել Իսահակյանի անձնական գրադարանը, հնօրյա գրասեղանը, որտեղ ծնվել են նրա առաջին ստեղծագործությունները, փայտե մանկական օրորոցը և այլն: Թանգարանը ունի նաև արժեքավոր ազգագրական հավաքածուներ: Թանգարանում կարելի է ծանոթանալ ոչ միայն մեծ բանաստեղծին առնչվող մասունքներին, այլև XIX դ. վերջին քառորդի ունևոր գյումրեցիների կենցաղավարությանը: Հավաքածուների մի զգալի հատված թանգարանին նվիրաբերել են Ավետիք Իսահակյանի ազգականները՝ Նիկողայոս Իսահակյանը և Ավետիք Իսահակյանի մորաքրոջ դուստրը: Ի թիվս այլ թանգարանների, հետերկրաշարժյան տարիներին այս թանգարանը անցել է դժվարին ճանապարհ: Միայն 2003 թ., «Լինսի» հմնադրամի միջոցներով մեկնարկեցին թանգարանի վերանորոգումն աշխատանքները և նույն թվականի սեպտեմբերի 25-ին թանգարանը վերաբացվեց¹²:

Կումայրիի պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի (նկ. 1)
ստեղծումն ի սկզբանե ուղղված էր ինչպես Գյումրու բազմաշերտ պատմա-

¹⁰ Հարցազրույց ՇԵԹ-ի գիտաշխատող՝ Զ. Խաչատրյանի հետ:

¹¹ Գյումրիի ավագանու որոշում. 11 դեկտեմբերի 2018, N 195-Ա:

¹² Վարդանյան 2006, 526:

մշակութային ժառանգությունն իր հարազատ միջավայրում անաղարտ պահպանելուն, այնպես էլ թանգարանային տարբեր գործառույթներով և զբոսաշրջային սպասարկման նպատակներով օգտագործելուն: Զաղաքի պատմական կորիզը կազմող ժողովրդական ճարտարապետության նմուշների արժևորումը՝ որպես մշակութային ժառանգության օբյեկտներ և դրանց ներկայացումն արգելոց-թանգարանի կարգավիճակով ինքնին նորույթ էր հայ իրականության մեջ 1980-ական թթ. սկզբին: Դեռևս ՀԽՍՀ 7-րդ գումարման Գերագույն խորհրդի 5-րդ նստաշրջանում (1969 թ.) հուշարձանների պահպանության վերաբերյալ մի խումբ պատգամավորների կողմից արված առաջարկներում հայ մեծանուն նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը (1880-1972 թթ.) հին Խնձորեսկն իր նախնական տեսքով պահպանելու վերաբերյալ հարց բարձրացրեց, իսկ մեկ այլ պատգամավոր՝ Ռաֆիկ Եղոյանն առաջարկեց վերականգնել Լենինականի մի շարք հուշարձաններ և օգտագործել նրանց «ծավալները որպես թանգարաններ, ցուցասրահներ, համերգասրահներ, որոնք իրենց մոտ կձգեն զբոսաշրջիկներին և հասարակական լայն խավերին»¹³: Հանրապետությունում առաջին անգամ գործնականում սկսվեց պաշտոնապես կիրառվել «արգելոց-թանգարան» հասկացությունը՝ հանձնես 1980 թ. ստեղծված «Կոմայրի» պետական պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարանի¹⁴: Կառավարության համապատասխան որոշման մեջ նշվում էր, որ «Լենինականի քաղաքաշինական-ճարտարապետական կարևոր արժեք ներկայացնող Կոմայրի-Գյումրի-Ալեքսանդրապոլ-Լենինական պատմական միջուկի պահպանումն ապահովելու նպատակից ելնելով «ՀՍՍՀ պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանման և օգտագործման օրենքից», ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհուրդը որոշում է. ընդունել Հայաստանի Կոմկուսի Լենինականի քաղաքային կոմիտեի, ժողովրդական դեպուտատների Լենինականի քաղաքային սովետի գործադիր կոմիտեի և Հայկական ՍՍՀ պետշինի համատեղ առաջարկությունը և Լենինական քաղաքի պատմական միջուկը հայտարարել ժողովրդական դեպուտատների Լենինականի քաղաքային սովետի գործկոմի «Կոմայրի» պետական պատմա-ճարտարապետական արգելոց-թանգարան...»:¹⁵ Վերջինս ի սկզբանե հիմնվեց առավելապես իր գործառույթներով օգտագործվող ժառանգության ամբողջական արժևորման, «որոշակի ժամանակաշրջանին հատուկ քաղաքաշինական միջավայրի պահպանման», դրան «անհարիր տարրերի ներթափանցման կասեցման», սերունդների միջև «նյութեղեն-հոգևոր կամրջի» ստեղծման նպատակով¹⁶: Հետագայում արգելոց-թանգա-

¹³ Դոկոսյան 2018, 56:

¹⁴ Դոկոսյան 2018, 71:

¹⁵ ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի 1980 թ. օգոստոսի 5-ի № 463 որոշումը Լենինական քաղաքում «Կոմայրի» պետական պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարան ստեղծելու մասին, ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի որոշումներ և կարգադրություններ, 1980, օգոստոս, էջ 19:

¹⁶ Միրիջանյան 1983, 15-20:

րանը մտավ Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության կազմի մեջ: 1990–ական թթ. սկզբին «Կոմայրի» պատմա-ճարտարապետական արգելոց-թանգարանն իր 220 հա պահպանության ենթակայության տարածքում ուներ 1672 հուշարձան, որոնցից 1227-ը բնակելի տներ էին, ընդ որում 1072-ը՝ մասնավոր սեփականության իրավունքով էին պահպանվում¹⁷: Արգելոց-թանգարանն ուներ հետևյալ ստորաբաժանումները.

- վարչակառավարչական անձնակազմ,
- գիտա-ֆոնդային աշխատանքների բաժին,
- պատմաճարտարապետական և պատմահնագիտական հուշարձանների ուսումնասիրման բաժին,
- ազգագրական և բանահյուսական ուսումնասիրությունների բաժին,
- Ասլամազյան քույրերի պատկերասրահ,
- տնտեսական մաս,
- արտաբյուջետային գումարների հաշվին՝ պատմաճարտարապետական և պատմահնագիտական հուշարձանների պահպանության և շահագործման բաժին:¹⁸

Սույն արգելոց-թանգարանը փաստորեն մեկ տարածքի շարժական, անշարժ, նյութական և ոչ նյութական մշակութային ժառանգության համալիր պահպանության թանգարանային եղանակ էր: Արգելոց-թանգարանի 1990 թ. հաշվետվության մեջ քաղաքաշինական, ճարտարապետական, հնագիտական հուշարձան-կառույցների պահպանությանից զատ, նշվում էին նաև քաղաքային կենցաղին, սովորություններին, ծեսերին, արհեստներին, տոներին վերաբերող նյութերի հավաքման և ձայնագրման աշխատանքներ:¹⁹ Նմանատիպ բացօթյա թանգարանի մոդելը ներառում էր մշակութային լանդշաֆտի և էկոթանգարանի հայեցակարգային հիմնական բաղադրատարրերը, որոնք այսօր էլ արդիական են և, ցավոք, երկրաշարժի ու կառուցվածքային վերափոխումների պատճառով հետագայում զարգացում չունեցան:

ՀՀ կառավարության 1994 թ. որոշմամբ ՀՀ Կառավարությանն առընթեր հուշարձանների պահպանության վարչության հաշվեկշռից «Կոմայրի» պետական պատմամշակութային արգելոց-թանգարանը և հուշարձանների վերականգնման «Շիրակ» արվեստանոցն իր հիմնական միջոցներով ու կառույցներով հանձնվեց Գյումրիի քաղխորհրդի գործկոմի հաշվեկշռին:²⁰

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2, գ. 411, թ. 1:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2, գ. 252, թ. 2-4:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2, գ. 253, թ. 7:

²⁰ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 1994 թ. ապրիլի 21-ի N 190 որոշումը «Գյումրի քաղաքի պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանությունը, վերականգնումը և օգտագործումը բարելավելու միջոցառումների մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամսթ. 23.09.2019: <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=1803> :

Գյումրի քաղաքի ավագանու 2013 թ. հուլիսի 29-ին 78-Ա որոշմամբ վերականգնվեց նախկին պատմա-ճարտարապետական արգելոց-թանգարանի իրավական կարգավիճակը՝ որպես «համայնքային ոչ առևտրային կազմակերպություն»:²¹ Այն ստացավ «Կուժայրի պատմամշակութային արգելոց-թանգարան» անվանումը, ինչը կապված էր 2012 թ. դեկտեմբերի 5-ին Աշխաբադում ԱՊՀ պետությունների ղեկավարների խորհրդի նիստում Գյումրին 2013 թ. ԱՊՀ պետությունների մշակութային մայրաքաղաք հռչակելու հետ: Նոր կանոնադրությամբ, արգելոց-թանգարանը երկրում գործող համանման պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունների նմանությամբ դարձավ «շահույթ ստանալու նպատակ չհետապնդող, իրավաբանական անձի կարգավիճակ ունեցող և գիտալուսավորչական, գիտատեղեկատվական, մշակութային գործունեություն իրականացնող կազմակերպություն՝ Գյումրի քաղաքի վարչական տարածքում գտնվող պատմական, ճարտարապետական, հնագիտական կամ այլ մշակութային արժեք ներկայացնող անշարժ հուշարձանների, հուշարձան-համալիրների ուսումնասիրման, հանրահռչակման և օգտագործման, ինչպես նաև համայնքային սեփականություն համարվող պատմամշակութային անշարժ հուշարձանների, հուշարձան համալիրների, բնապատմական, պատմական միջավայրի, պատմամշակութային հողերի և դրան հարող տեղանքապատկերների (լանդշաֆտի) ամբողջական պահպանումն իրականացնելու նպատակով»:²²

«Կուժայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի արդի հիմնական խնդիրների լուծումները մեծապես կապված են ֆինանսական միջոցների պակասի հետ: Նման խնդիրներից կարելի է առանձնացնել հետևյալները.

ա) արգելոց-թանգարանի տարածքում հուշարձանների ամրակայման և վերականգնման աշխատանքների իրականացում,

բ) հուշարձանների տեսքը խաթարող հեռահաղորդակցական համակարգի կարգավորում,

գ) համայնք-արգելոց-թանգարան համագործակցության վերականգնում,

դ) աշխատանքային հաստիքների պակաս և այլն:

Գյումրու ժողովրդական ճարտարապետության և քաղաքային կենցաղի թանգարանը (նկ. 2), որը հայտնի է նաև **«Ձիթողյանների տուն»** անվանումով, հիմնադրվեց 1984 թ.՝ որպես Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանի մասնաճյուղ: Այս գործում մեծ դեր ունեցան քաղաքային իշխանությունները և մշակույթի ականավոր գործիչ, պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Լավրենտի Աշոտի Բարսեղյանը: Թանգարանը և նրան կից գործող Մերգեյ Մերկուրովի տուն-թանգարանը

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2, գ. 411, թ. 1:

²² ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2, , գ. 411, թ. 2-4:

մինչև 1994 թ. սեպտեմբերի 28-ը գործել են որպես Հայոց ազգագրության թանգարանի մասնաճյուղ: Մշակույթի նախարարության թիվ 212 որոշմամբ, նույն թվականի հոկտեմբերի 1-ից նրանք գործելու էին որպես ինքնուրույն թանգարաններ: Սույն որոշումը ուժի մեջ մտնելուց հետո, մեկամսյա ժամկետում Գյումրու ժողովրդական ճարտարապետության և քաղաքային կենցաղի թանգարանին և Ս. Մերկուրովի թանգարանին հանձնվեցին թանգարանային հավաքածուներն ու գույքը²³:

Թանգարանի շենքը 1872 թ. կառույց է և պատկանել է գյումրեցի մեծահարուստ Պետրոս Զիթողյանին, որի պատվին էլ շենքը, ինչպես նաև թանգարանը կոչվում է Զիթողյանների տուն: Շենքը գտնվում է Գյումրիի կենտրոնում, կառուցված է սև և նարնջագույն տուֆի համադրությամբ՝ ռուսական կլասիցիզմի ոճով: Զիթողյանների տունը մեկն է այն գլուխգործոցներից, որում արտացոլվում է Ալեքսանդրապոլի վարպետ-շինարարների, քանդակագործների ու քարտաշների ձեռագիրն ու ճարտարապետական ուրույն լուծումները: Ցավոք կարճ ժամանակ անց՝ 1988 թ. ավերիչ երկրաշարժը թանգարանին զգալի վնաս հասցրեց: Թանգարանը միայն 1997 թ. վերականգնումից հետո վերսկսեց իր գործունեությունը: Նրա ցուցասրահներում ներկայացված են XIX դ. 60-ական թթ. մինչև XX դ. 20-ական թթ. ընկած ժամանակահատվածի Ալեքսանդրապոլի ինքնավարությունը, առավել տարածում գտած արհեստները, հասարակական կենցաղն ու հոգևոր մշակույթը: Թանգարանի ցուցասրահներում վերականգնված են նաև գյումրեցի արհեստավորի և ունևոր խավի բնակարանների ներքնատեսքը: Թանգարանի տրամադրած տվյալների համաձայն, 2018-2019 թթ. քաղաքում ամենաշատ այցելությունները հենց այս թանգարանն է գրանցել:

Սերգեյ Մերկուրովի տուն-թանգարանը (նկ. 3) հիմնադրվել է 1984 թ. քանդակագործի հայրական տանը՝ Գյումրու ժողովրդական ճարտարապետության և կենցաղի թանգարանի հետ համատեղ ու նույապես հանդիսացել է Հայոց ազգագրության թանգարանի մասնաճյուղը²⁴: Տուն-թանգարանում ներկայացված են Սերգեյ Մերկուրովի ստեղծագործական կյանքին վերաբերող քիչ թվով աշխատանքներ: Ինչպես նշում է Վ. Գալստյանը. «ցուցադրության արտաքին շերտը բաղկացած է հիսունինը մահվան դիմակների հավաքածուից, որի մեջ Սերգեյ Մերկուրովը մասնագիտացել էր խորհրդային առաջնորդների մոնումենտալ քանդակները կերտելուն զուգահեռ»²⁵:

Հետերկրաշարժյան տարիներին թանգարանում մարդիկ են բնակվել: Թանգարանն ունեցել է հիմնավերանորոգման խնդիր: Այն 2003 թ. «Լին-

²³ ՀՀ Մշակույթի նախարարության 28.09.1994 թվականի N 212 որոշում: Հայաստանի ազգագրության և ազգային-ազատագրական պայքարի թանգարանի արխիվ:

²⁴ Գալստյան 2010, 60:

²⁵ Նույն տեղում:

սի հիմնադրամի» միջոցներով նորոգվել է, սակայն ցուցադրությունը վերաբացվել է 2017 թ-ին: Թանգարանն ունի շուրջ 3000 ցուցանմուշ: Հավաքածուն համալրված է հայտնի մարդկանց (Լև Տոլստոյ, Հովհաննես Թումանյան, կոմպոզիտոր Նիկոլայ Սկրյաբին, Լենին, Գեորգի Պլեխանով և այլն) դիմաքանդակներով: Ցուցադրված են հետմահու 30 դիմակներ և 13 քանդակներ²⁶: Թանգարանը գործում է Գյումրու ժողովրդկան ճարտարապետության և քաղաքային կենցաղի թանգարանի հարևանությամբ և հանդիսանում նրան առընթեր գործող թանգարան:

Մարիամ և Երանուհի Ասլամազյան քույրերի պատկերասրահը (նկ. 4) ՀՀ եզակի պատկերասրահներից է, ուր գտնվում է Մարիամ և Երանուհի Ասլամազյան քույրերի գեղանկարչական, գրաֆիկական, խեցեգործական աշխատանքների ամբողջական հավաքածուն: Պատկերասրահը գործում է 1987 թ-ից: Այստեղ պահպանվում են քույրերի կողմից՝ հայրենի քաղաքին նվիրված մոտ 620 բնօրինակ աշխատանքներ:

Պատկերասրահն երկհարկանի շենք է. առաջին հարկում ցուցադրվում են Երանուհի Ասլամազյանի, իսկ երկրորդում՝ Մարիամ Ասլամազյանի գործերը: Շենքը գտնվում է Գյումրիի կենտրոնական հրապարակում: Կառուցվել է 1880 թ., հայտնի գյումրեցի ընտանիք, մեծահարուստ վաճառականներ Քեչիշովների կողմից՝ որպես սեփական բնակարան: Պատկերասրահի շենքը XIX դ. ավեքսանդրապոլյան քաղաքաշինության ճարտարապետության վառ օրինակ է և իր մեջ ներառել է այն ժամանակների եվրոպական և ավանդական հայկական ճարտարապետության տարրերը: Կառույցը 1980 թ. ներառվել է «Կուլմայրի արգելոց թանգարան»-ի մեջ՝ մտնելով պետության կողմից պահպանվող պատմամշակութային ժառանգության կառույցների ցանկը: Պատկերասրահի շենքը իր գոյության 136 տարիների ընթացքում 2 անգամ ենթարկվել է հզոր փորձությունների՝ Գյումրիում տեղի ունեցող աղետալի երկրաշարժերին՝ 1926 և 1988 թթ-ին, որոնցից հետո այն վերականգնվել է և վերաբացվել²⁷:

Հովհաննես Շիրազի հուշատուն-թանգարանը (նկ. 5) գործում է 2003 թ. սեպտեմբերից: Տունը Հ. Շիրազին նվիրվել է 1983թ. հուլիսին քաղաքային խորհրդի առաջին քարտուղար Դոնարա Հարությունյանի միջնորդությամբ²⁸: Սակայն բանաստեղծը չհասցրեց ապրել այս տանը, նա մահացավ 1984թ. մարտին: Շենքը հին կառույց է (1868 թ), եղել է մեծահարուստ վաճառականի տուն: 1988 թ. դեկտեմբերի երկրաշարժին, թանգարանը դեռ չէր հասցրել բացվել: 1988-ին այստեղ հանգրվանեցին երկրաշարժից անօթևան դարձած մեկ տասնյակից ավելի ընտանիքներ:

²⁶ <https://visitgyumri.com/am/sergey-merkurovs-museum/>, օգ. ամսաթիվ (20. 07. 2020 թ):

²⁷ Թանգարանի պաշտոնական կայքէջ՝ <http://www.aslamazyanmuseum.com/arm/gallery/>, օգտ. ամսաթիվ 26. 02. 2020:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 528:

2000-2002 թթ., ի շնորհիվ ԱՄՆ Միջազգային զարգացման գործակալության «Բնակարանի գնման վկայագրեր» ծրագրի, 1988 թ. դեկտեմբերի երկրաշարժի արդյունքում թանգարանում բնակվող ընտանիքներն ապահովվեցին մշտական բնակարաններով: 2003 թ. թանգարանը վերաբացվեց: Այստեղ ցուցադրվում են բանաստեղծի անձնական իրերը, գրադարանը, ձեռագրերը, լուսանկարները, նաև տարբեր մեծերի նվերները: Հովհաննես Շիրազին և այլոց պատկերող դիմաքանդակները²⁹:

Միեր Մկրտչյանի թանգարանը (նկ. 6) ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ, կինոյի և թատրոնի մեծ կատակերգու Միեր Մկրտչյանի թանգարանի հիմնարկեքը 2004 թ-ին էր, իսկ բացումը՝ 2006 թ. դեկտեմբերի 20-ին: Թանգարանը տեղակայված է Բաղրամյան շրջանի՝ XIX դ. վերջին կառուցված, պատմաճարտարապետական արժեք ներկայացնող շենքում: Թանգարանում ցուցադրվում են մեծ դերասանի բեմական հագուստներն ու իրերը, տարբեր ֆիլմերում օգտագործված ռեկվիզիտները և այլն: Այստեղ կարելի է տեսնել մեծ դերասանի ստացած մրցանակներն ու պարգևները, նրա մասին պատմող լուսանկարներ, գրքեր, անձնական իրեր: Միեր Մկրտչյանի կյանքի և ստեղծագործական գործունեությունը ներկայացնող 270-ից ավելի լուսանկարներ են պահվում ֆոնդերում, թանգարանին ի պահ են տրված նաև Միեր Մկրտչյանի ձեռքով արված ծաղրանկարներ, պատկերներ, նամակներ, փաստաթղթեր և այլն: Հուշատուն-թանգարանի հավաքածուն հարստացել է 2007 թ., Միեր Մկրտչյանի թոռնուհուն՝ Իռեն Տերտերյանի կողմից: Նա թանգարանին է նվիրաբերել շուրջ 1500 ցուցանմուշ: Թեև համայնքապետական թանգարանների մեջ Միեր Մկրտչյանի հուշատուն-թանգարանն ամենաերիտասարդն է, այսուհանդերձ դիտարկումները պարզեցին, որ ի տարբերություն համայնքապետական մյուս թանգարանների, արտագնա զբոսաշրջիկների գերակշիռ մասը, ավելի հաճախ այցելում է հենց Միեր Մկրտչյանի հուշատուն-թանգարան: Սա, մեր կարծիքով, կարելի է պայմանավորել ԽՍՀՄ տարածքում Միեր Մկրտչյանի ունեցած հռչակով: Հարկ է նշել, որ թանգարանի տարածքային փոքրությունը և ոչ աշխատանքային օրերին դեպի Գյումրի այցելությունների մեծ հոսքը, երբեմն թանգարանում անկառավարելի իրավիճակներ են առաջացնում:

Քանդակագործության ազգային պարկ-թանգարանի տարածքը կազմում է 44,35 կմ²: Հիմնադրվել է 2013 թ. Գյումրի քաղաքի «Մշակույթային Էքսպերիմենտալ Կենտրոն» ՀՀ-ի նախաձեռնությամբ, ինչպես նաև ՀՀ մշակույթի նախարարության ու Գյումրիի քաղաքապետարանի աջակցությամբ: Այս պարկ-թանգարանը ունի մեկ՝ Ժամանակների համերաշխության մշակութային համալիր կամ Մայր Հայաստան հուշահամալիրի տարածք և քանդակների հինգ պուրակներ (Պարկային քանդակների պուրակ,

²⁹ Թանգարանի պաշտոնական կայքէջ՝ <http://shiraz.am/hy/static/3/>, 26. 02. 2020:

Հայկական ազատամարտի ու ֆիդայական շարժման պուրակ, Հայ մտավորականների պուրակ, և Նանե հոթել քանդակների պուրակ): Թանգարանը գործում է որպես Կոմայրի պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի մասնաճյուղ:

Ժամանակի ընթացքում տարբեր թանգարանների միջև ձևավորվում են հաղորդակցական համակարգեր, որով միավորվում են տարբեր բնույթի և ուղղվածության թանգարաններ: Նման թանգարանային համակարգերը հաճախ անվանվում են «թանգարանային ցանցեր»: Այս եզրույթը կիրառվում էր դեռևս Նախորդ դարի սկզբից, երբ բնույթով իրարից անկախ թանգարանները փոխհամագործակցում էին իրար հետ: Թանգարանների միջև գոյություն ունեցող այս կապը, միտված էր ապահովելու նրանց հաղորդակցությանը, որը հնարավորություն է տալիս նաև միավորել և/կամ մոտեցնել նրանց գաղափարները և ունենալ աշխատանքային արդյունավետություն:³⁰ Թանգարանային ցանցն ավելի արտահայտված կերպով նկատելի է տեղանքով իրար մոտ գտնվող կամ նույն գերատեսչության ենթակայության տակ գործող թանգարանների դեպքում: Այդպիսի մի օրինակ կարելի է համարել Գյումրի քաղաքի թանգարանների հաղորդակցական կապը: Թանգարանների մի մասը գործում է տեղական ինքնակառավարման մարմնի՝ Գյումրիի քաղաքապետարանի ենթակայության ներքո (Կոմայրի պատմամշակութային արգելոց-թանգարան, Ավետիքի Իսահակյանի տուն-թանգարան, Հովհաննես Շիրազի հուշատուն-թանգարան, Քանդակագործության ազգային պարկ-թանգարան, Ասլամազյան քույրերի պատկերասրահ և Միեր Մկրտչյանի հուշատուն-թանգարան), մյուսները (Գյումրու ժողովրդական ճարտարապետության և քաղաքային կենցաղի թանգարան, Սերգեյ Մերկուրովի տուն-թանգարան, Շիրակի երկրագիտական թանգարան) գործում են Շիրակի մարզպետարանի մշակույթի բաժնի ենթակայության ներքո, որն էլ իր հերթին ղեկավարվում է Տարածքային կառավարման նախարարության կողմից:

Ուսումնասիրելով տարբեր կառույցների ենթակայության ներքո գործող թանգարանների կառավարումը և դրանց արդյունավետությունը, պարզեցինք, որ երկու դեպքում էլ առավելություններին զուգահեռ նկատելի են նաև բացեր: Խնդիրները, որոնք երկու դեպքում էլ առկա էին կապված են թանգարանների շենքային պայմանների և մասնագիտացված կադրերի պակասի հետ: Երկրորդ խնդիրը, տարածքի խիստ սահմանափակվածությունն է, ինչը ցցուն կերպով նկատելի է Միեր Մկրտչյանի հուշատուն-թանգարանի պարագայում:

Այսպիսով թանգարանները ունեն զբոսաշրջային ներուժ և զարգացման հեռանկարներ, ինչը ապացուցվում է վերջին 2 տարիներին նկատվող զբոսաշրջային անսախաղեպ շարժով:

³⁰ Левыкина, Хербста 1988, 49.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ – ЛИТЕРАТУРА – BIBLIOGRAPHY

1. **Գաբրիելյան 1984 – Զ. Գաբրիելյան, *Լենինական*, Երևան:**
2. **Գալստյան 2010 – Վ. Գալստյան, *Սերգեյ Մերկուրովի տուն-թանգարանի ցուցադրության Կամո Նիզարյանի հեղինակային ձևավորումը*, «Թանգարան հանդես», Երևան:**
3. **ՀՀՀ 1990 – Հայկական Համառոտ Հանրագիտարան**, Ա դաշում, հ. 1, Երևան:
4. **ՀՍՀ 1975 – Հայկական Սովետական հանրագիտարան**, Երևան:
5. **Մալխասյան 2020 – Դ. Մալխասյան, *Կարանյանցի նամակը Թումանյանին. թալանված թանգարանի պատմությունը***, <https://www.politica.am/?p=30985>
6. **Միրիջանյան 1983 – Ա. Միրիջանյան, «Կոմայրի» արգելոցի քաղաքաշինական խնդիրները**, «Գիտություն և տեխնիկա», № 4, 15-20:
7. **Մկրտչյան 1970 – Ստ. Մկրտչյան, *Լենինականը նոր վերելքի ճանապարհին***, Երևան:
8. **ՇԵԹ 2013 – Շիրակի երկրագիտական թանգարան, «Շիրակը մշակույթի բնօրրան»**, Գյումրի:
9. **Պիկիչյան, Հարոյան, Գրիգորյան 2006 – Զ. Պիկիչյան, Մ. Հարոյան, Ա. Գրիգորյան, *Թանգրանային մենեջմենթ և մարքեթինգ***, Երևան:
10. **Պիճիկյան, Չաքարյան 2013 – Զ. Պիճիկյան, Պ. Չաքարյան**, Գյումրի, Գյումրի:
11. **Պողոսյան 2018 – Դ. Պողոսյան, ՀՀ պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների կազմակերպման գործընթացը և սկզբունքները**, Երևան:
12. **Վարդանյան 2006 – Գ. Վարդանյան, Գյումրի, գիրք I**, Երևան:
13. **Бабаева 2018 – С.Р. Бабаева, *Опыт привлечения туристов в деятельности современных музеев (на примере Британского музея)***, “ВТГУ, Культурология и искусствоведение”, № 29, Томск.
14. **Левыкина, Хербста 1988 – К.Г. Левыкина, В. Хербста, *Музееведение***, Москва.

МУЗЕИ ГОРОДА ГЮМРИ СЕГОДНЯ (КРАТКИЙ ОБЗОР) Резюме

Ключевые слова: Музей, историко-культурный заповедник, памятник, город Гюмри, коллекция, выставка, культура.

Музеи, как проводники «культурной дипломатии», активно участвуют в популяризации культур своих стран. Сегодня музеи имеют широкий спектр возможностей в области туризма, культурной и социальной коммуникации, нынешние крупные музеи, Лувр, Эрмитаж, Метро и др., имеют миллионы посещения в год, которые обеспечивают крупные инвестиции в свои страны. Это важное обстоятельство нельзя считать новшеством, но мы не думаем, что будет неверным сказать, что популяризация наших, но мы не думаем, что будет неверным сказать, что популяризация наших музеев не сочетается с быстро меняющейся культурной жизнью, поэтому в данной статье мы поставили задачу обобщить процесс создания некоторых музеев Армении. Имея цель сослаться на музеи, действующих в других городах Армении.

ARTUR HOVHANNISYAN
ՏՃԱՏ ՆԱՏ ԲԱ

MUSEUMS OF GYUMRI CITY TODAY (SHORT REVIEW) Summary

Key words: Museum, historical and cultural reserve, monument, Gyumri city, collection, exhibition, culture.

Museums, as conductors of “cultural diplomacy”, actively participate in the popularization of the cultures of their countries. Today, museums have a wide range of opportunities in the field of tourism, cultural and social communication, the current large museums, the Louvre, the Hermitage, the Metro, etc., have millions of visits per year, which provide large investments in their countries. This important circumstance cannot be considered an innovation, but we do not think it would be wrong to say that the popularization of our museums is not combined with the rapidly changing cultural life, therefore, in this article; we have set the task of summarizing the process of creating some museums in Armenia. With the aim of referring to museums operating in other cities of Armenia.

Նկ. 1. Գյումրի պատմամշակութային արգելոց

Նկ. 2. Գյումրիի ժողովրդական ճարտարապետության և քաղաքային կենցաղի թանգարան

Նկ. 3. Սերգեյ Մերկուրովի տուն-թանգարան

Նկ. 4. Մարիամ և Երանուհի Ասլամազյան քույրերի պատկերասրահ

Նկ. 5. Հովհաննես Շիրազի հուշատուն – թանգարան

Նկ. 6. Մհեր Մկրտչյանի տուն թանգարան

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՀԱՅ ԱՄԻՐԱՆԵՐԻ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ

Բանալի բառեր. *Մյուլթելի, գրատպություն, Կոստանդնուպոլիս, Մկրտիչ ամիրա Ճեզայիրյան, Հարություն Պեզճյան, Հովհաննես Տառյան*

1453 թ. մայիսի 29-ին Կ. Պոլիսը գրավելուց հետո օսմանյան սուլթաններն այն շենացնելու և մահմեդական քաղաք դարձնելու նպատակով այստեղ էին տեղափոխում քրիստոնյա արհեստավորների և առևտրականների, ստրուկների, իսկ քաղաքի շուրջ՝ գյուղացիների: Մեհմետ II-ը (1444-1446 և 1451-1481 թթ.) սկզբից դիմեց սիրաշահելու քաղաքականությանը՝ քաղաքի հին բնակիչներին հետ հրավիրելով, իսկ երբ այդ հարցում մեծ հաջողության չհասավ, դիմեց նաև բռնի ներգաղթների՝ սյուրգուններին:

Նույն նպատակին ծառայեց հայ, հույն և հրեա կրոնադավանական հանրությունների՝ միլիթների ստեղծումը: Միլեթի գլխավոր պատրիարքը օժտված էր համայնքի ներքին կյանքը տնօրինելու որոշակի լիազորություններով:

Սակայն հայ առևտրավաճառուական խավի ներկայացուցիչները (կամ այսպես կոչված երևելիները) թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ ավելի մոտ հարաբերությունների մեջ էին, և միլեթին վերաբերող խնդիրները նրանք ավելի հեշտությամբ էին լուծում: Շատ բան էր կախված նաև պատրիարքի անձից, նրա անձնական հատկություններից. եթե նա թույլ անձնավորություն էր լինում, խոջաների, չելեպիների ու ամիրաների կամակատարն էր դառնում, իսկ եթե ունենում էր առաջնորդի հատկանիշներ, բնականաբար հարգանք ու պատիվ էր վայելում հանրության և ազգային վերնախավի մեջ: Մյուս կողմից պատրիարքի ծավալած գործունեությունը այն չափանիշն էր, որ որոշում էր պոլսահայ հասարակության մեջ նրա վայելած հարգանքը: Կախված ժամանակաշրջանի հրամայականից, նաև օսմանյան սուլթանների վարած քաղաքականությունից՝ պատրիարքների և ամիրաների ձեռնարկները ուղղված էին այս կամ այն խնդրի լուծմանը: Այսպես օրինակ. XVIII դ. երկրորդ կեսին պատրիարքների, հատկապես Հակոբ Նալյանի (1752-1764 թթ.) հորդորով ամիրաները հովանավորում էին գրատպությունը: Նույն դարի վերջին, հատկապես պատրիարք Չաքարիա Փոքուզյան Կաղզվանցու (1773-1781 և 1782-1799 թթ.) ծավալած գործունեության շնորհիվ զարկ տրվեց դպրոցաշինությանը: Այս երկուսի գործը շարունակեց Ստեփաննոս Աղավսին (1831-1839 և 1840-1841 թթ.): Նա,

ինչպես նաև Նրան Նախորդած Կարապետ Պալաթցին (1823-1831 թթ.) ամիրաներին ուղորդեցին դեպի եկեղեցաշինություն: Եկեղեցի կառուցելու համար պետք էր արտոնություն ստանալ, ինչը մեծ ջանքեր ու ծախսեր էր պահանջում: «...Ատոր համար պետք է յագենային Նախ փաշան եւ միւլֆթին: Յետոյ եկեղեցին չէր կրնար շատ տեղ գրաւել ու շատ բարձրանալ, ու չէր ալ կրնար զանգակատուն ունենալ՝ որպէսզի չիշխէր իր շրջականերուն վրայ: Եվ վերջապէս ներելի չէր որ շատանային քրիստոնեայ տաճարները Պոլսոյ մէջ. արտոնութիւնները կ'առնուէին հինգած կամ այրած եկեղեցիի մը տեղ նոր մը շինելու պատրուակով»¹:

Հարկ ենք համարում նշել ազգասեր ու բարեգործ ամիրաներից ամենանշանավորների անունները: Դրանք են Շնորհք ամիրան (Մկրտիչ Միրի-ջանյանը, որն իր «Շնորհք» հորջորջումը ստացել էր իր բազմաթիվ բարեգործությունների համար), արհեստապետ 3 ամիրայական ընտանիքները (Տյուգյաններ, Պալյաններ, Տատյաններ), Հարություն ամիրա Պեզճյանը, որին մեր ժամանակակից հեղինակներից մեկն անվանել է «ամիրայական սերնդի առաքինությունների մարմնացում»², Մկրտիչ ամիրա Ճեզայիրյանը, Հովհաննես ամիրա Սերվերյանը և ուրիշներ: Նրանք են Կ. Պոլսում առաջին դպրոցներ հիմնադրողները և գրահրատարակչության հովանավորները: Նրանք են նաև XIX դ. առաջին կեսի կառուցված ու վերանորոգված եկեղեցիների հովանավորները:

Սկզբնական շրջանում ամիրաներն իրենց բարեգործական ձեռնարկները, լինի դա դպրոցի հիմնադրում, թե եկեղեցու վերանորոգում կամ կառուցում, իրականացնում էին մեծ մասամբ մենակ, կամ մի քանի հոգով, մինչդեռ XIX դ. 30-ական թթ. (Կ. Պոլսի Գերագույն Ժողովի հաստատումից հետո) ավելի տարածված է դառնում այս կամ այն հարցի համատեղ լուծումը: Այսուհետ ամիրաները և իրենց հնարավորության չափով նաև Էսնաֆի ներկայացուցիչները ստեղծում էին հոգաբարձուների խորհրդի նման մի բան, որը զբաղվում էր այս կամ այն հաստատության կարիքները հոգալու հարցերով: Իհարկե, մեկ-երկու ամիրա, մեծ մասամբ Նախաձեռնողները, գործի մեջ ներդրում էին պահանջվող գումարի առյուծի բաժինը, իսկ մյուսներն ավելի քիչ: Հաճախ ամիրաները սուլթանների բարյացակամությունը նույնպես օգտագործում էին իրենց հայրենակիցներին ինչ-որ հարցում օժանդակելու համար: Երեք անգամ սուլթանները գոհ մնալով Հովհաննես ամիրա Տատյանի ձեռնարկներից արտասանել են «Խնդրիր ինչ կուզես» խոսքերը, և երեք անգամ Հովհաննես ամիրան խնդրել է ոչ թե անձամբ իր, այլ հայրենակիցների համար: Առաջին անգամ 1837 թ. նա սուլթան Մահմուդից II-ից խնդրում է դադարեցնել քրիստոնյաների մանկահավաքը: 1842 թ., երկրորդ անգամ³ նա սուլթան Աբդուլ Մեջիդին խնդրում է

¹ Սիրունի 1965, 354-355:

² Աստոյան 2000, 3:

պետական պահեստից ապահովել Եստի Գուլեի ազգային հիվանդանոցի հացի և մսի մատակարարությունը: Երրորդ անգամ՝ 1845 թ., խնդրում է հայկական վանքերն ազատել տուրքերից³:

Հումորի մեծ զգացումով օժտված Հարություն ամիրա Պեգճյանը նույնպես հաճախ էր դիմում սուլթան Մահմուդ II-ին զանազան խնդրանքներով: 1832 թ. սուլթանի ֆերմանով բոլոր հպատակ ազգերի եկեղեցիների ու վանքերի եկամուտները պիտի գնային արքայական գանձարան: Հարություն ամիրան մի օր մի դատարկ կանթեղ է վերցնում ու գալիս սուլթանի մոտ: Երբ սուլթանը հարցնում է, թե ինչ է ձեռքինը, Հարություն ամիրան պատասխանում է. «Տեր Արքա, Հիսուսն ու Նրա մայրը՝ Մարիամը, իրենց եկեղեցիներում վառելու յուղ չունեն և այս կանթեղն ուղարկել են քեզ»: Սուլթանն անմիջապես հասկացավ, ինչ է ասում Պեգճյանը և հրամանը չեղյալ համարվեց⁴: Մեկ ուրիշ անգամ, երբ թուրքերը բողոքել էին, թե նոր կառուցվող Խասքոյի եկեղեցին միևնույնից բարձր է, և Նրա շինարարությունը դադարեցվել էր, Պեգճյան ամիրան հարմար պահը որսալով ասում է սուլթանին. «...այն եկեղեցին, որ կառուցում էինք Ձերդ Վեհափառության անգին կյանքի համար, կիսատ է մնացել, որովհետև ամբաստանել են մեզ, թե միևնույնից բարձր է»⁵: Սուլթանը հրամայում է վերսկսել եկեղեցու շինարարությունը: Սակայն միայն եկեղեցի հիմնադրելը դեռ քիչ էր, անհրաժեշտ էր ապահովել Նրա կանոնավոր գործունեությունը, և այդ նպատակով ամեն եկեղեցի ունենում էր իր մյուլթեվեյին, և այդ պաշտոնը գոնե մինչև XIX դ. կեսերը նույնպես վերապահված էր ամիրաներին: Մյուլթեվեյին շատ դեպքերում ամեն կերպ աջակցում էր եկեղեցուն և հաճախ նվիրատվություններ կատարում⁶: XIX դ. առաջին կեսը պոլսահայ համայնքի ամենածաղկուն շրջանն էր, և այս շրջանում կառուցվեցին և վերանորոգվեցին բազմաթիվ եկեղեցիներ: 1821 թ. տվյալներով, Կ. Պոլսում չկար մի թաղամաս, որը հայկական եկեղեցի չունենար⁷: Երբեմն ամիրաները գնում և համայնքին էին նվիրաբերում ապագա եկեղեցու հողակտորը⁸: 1804 թ. Հակոբ ամիրա Կյուլլապյանի և Մինաս խալֆայի վերակացությամբ վերակառուցվում է Սամաթիայի Ս. Գևորգ եկեղեցին, 1807 թ. Կարապետ ամիրա Մսրոյանը և բարոլթճիբաշի (արքունի վառողապետ) Հովհաննես աղան (Տատյանը) կառուցում են Նառլը Գափուլի Սբ. Հովհաննես Ավետարանիչ եկեղեցին: Հաջորդ տարում Գրիգոր ամիրա Չերազյանը, որը նաև Գալաթայի Սբ. Լուսավորիչ եկեղեցու մյուլթեվեյին էր, կառուցում է Բերայի Սբ. Երրորդություն եկեղեցին: 1811

³ Նակիպ Պուրթոս Ղալի 1981, 13:

⁴ Զարդարեան 1910, 11-27:

⁵ Նույն տեղում, էջ 13-29:

⁶ Զարեցի անվան ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, վավերագիր 88/3:

⁷ ՀԱԱ, Կաթողիկոսական դիվան, ֆոնդ 57, ռործ 46, թերթ 69:

⁸ ՀՕԱՀ 1900, 166:

թ. Տոնիկ ամիրայի վերակացությամբ կառուցվում է Գասըմ փաշայի Սբ. Զակոբ եկեղեցին: 1831 թ. Տյուզյան Զակոբ չելեպին կառուցում է Գալաթայի Զիսուս Փրկիչ կաթոլիկ եկեղեցին: Նույն ժամանակահատվածում Պեզդյան ամիրայի ջանքերով վերակառուցվում են Գում Գափուի Մայր եկեղեցին և Պատրիարքարանը, որոնք այրվել էին 1826 թ. հրդեհի ժամանակ: Պեզդյանի ծախսով (3 միլիոն դուրուշ) այստեղ կառուցվում է երեք եկեղեցի, երեք մատուռ, մի ուսումնարան և Ազգային Պատրիարքարանը⁹: Ընդհանուր բարեգործության արդյունք է Սկյուտարի Սբ. Խաչ եկեղեցու կառուցումը, որի վերակացությունը ստանձնել էր Զովհաննես ամիրա Սերվերյանը: Դրամական ներդրում կատարեցին Միքայել ամիրա Փիշմիշյանը, Զարություն ամիրա Նորատունկյանը, Կարապետ ամիրա Ազնավուրյանը և իհարկե Զարություն ամիրա Պեզդյանը¹⁰, միայն որի ծախսերով Կ. Պոլսում 12 եկեղեցի և մատուռ է կառուցվել կամ նորոգվել:

1831-1839 թթ. ընթացքում Կ. Պոլսում կառուցվեց և նորոգվեց 16 եկեղեցի¹¹: Ամիրաները աջակցում էին նաև Երուսաղեմին: Այսպես, Զարություն ամիրա Պեզդյանը, Միքայել ամիրա Փիշմիշյանը և Ճանիկ ամիրա Փափագյանը աջակցում են պատրիարքարանի մոտ գտնվող Երուսաղեմատան վերակառուցմանը¹²:

Բարեգործությունը տեղ էր գտնում նաև երևելիների կտակներում: Զարություն ամիրա Պեզդյանի կտակի համաձայն է կառուցվել Գում Գափուի Սբ. Զարություն եկեղեցին, իսկ Ճանիկ ամիրայի կտակով¹³ Րումելի Զիսարի Սբ. Սանդուխտ եկեղեցին¹³:

Ամիրաների մասնակցությունը հայության հասարակական և մշակութային կյանքին միայն Կ. Պոլսով չէր սահմանափակվում: Երևելիները նաև հոգ էին տանում իրենց բնակավայրերի եկեղեցիների ու դպրոցների մասին: Մեր համեստ հաշվարկներով XVIII դ. վերջից մինչև XIX դ. 50-ական թվականները, ամիրաների ծախսերով Կ. Պոլսում և իրենց հայրենի բնակավայրերում կառուցվել է 50-ից ավելի եկեղեցի ու մատուռ:

Մինչև XVIII դ. վերջերը ոչ հայերը, ոչ էլ հույները Կ. Պոլսում հանրային նախակրթարաններ չեն ունեցել: Դրանց հաստատումը պետական հրամանով արտոնվել է միայն 1789 թ.¹⁴: Սակայն սխալ կլինի պնդել, որ դրանից առաջ Կ. Պոլսում հանրակրթական հաստատություններ չեն եղել: Պարզապես դրանք մասնավոր բնույթ են կրել, կազմակերպվել են կամ մասնավոր անձանց, կամ էլ հոգևորականների կողմից:

⁹ Նույն տեղում, 155:

¹⁰ Երեմիա չելեպիի Զեօմիլոճեան 1938, 66:

¹¹ Ասատուր 1973, 133:

¹² Նույն տեղում, 135:

¹³ Երեմիա չելեպիի Զեօմիլոճեան 1932, 697:

¹⁴ Ազատեան 1930, 6:

Կ. Պոլսում առաջին հայկական դպրոցի բացման պատիվը ժամանակի ամենամեծ բարերար Շնորհք ամիրայինն է, որը 1790 թ. հիմնադրեց Գում Գափուկի Ֆըշընի փողոցի թաղային վարժարանը: Սա առաջին հանրային կրթարանն էր, «որուն ծախքերը կը հոգացուին թոշակներով ու թաղային մնտուկի հասոյթներով»¹⁵: Այս վարժարանը հետագայում այրվեց և 1830 թ. այն վերականգնվեց Հարություն ամիրա Պեգճյանի ծախսերով և կոչվեց նրա անունով¹⁶: Արդեն XIX դ. սկզբին Կ. Պոլսի բոլոր հայաշատ թաղերն ունեին իրենց դպրոցները: 1810 թ. Շնորհք ամիրայի որդի Մուրադ ամիրան դառնում է Մայր վարժարանի մյուսնակալը և ընդարձակում է շինությունը: Բերայում, Սբ. Երրորդություն եկեղեցուն կից դպրոց է բացում Գրիգոր ամիրա Չերազյանը: Բնականաբար այս դպրոցներում հայ մանուկները սովորում էին անվճար: 1813 թ. Պեյքոզում դպրոց էր հիմնադրել Թուղլաճի Մարտիրոս աղան: 1820 թ. Պեգճյան ամիրան Գում Գափուկում հիմնում է աղջիկների վարժարան, որտեղ երեխաներին նաև արհեստ էին սովորեցնում: 1821 թ. Ճանիկ ամիրա Սիմոնյանի քույրը Սամաթիա թաղում հիմնեց աղջիկների վարժարան¹⁷: 1829 թ. մարտին պատրիարքարանին կից հիմնադրվում է նաև մի ընծայարան, որտեղ հաճախողներին անվճար սովորեցնում էին քերականություն: Ընծայարանի վերակացու է նշանակվում Բինկյանցի Հովհաննես ամիրան, ևս հինգ երեխաներ դառնում են այդ հաստատության տեսուչներ և նազիր: Դրանք էին Հարություն ամիրա Պեգճյանը, Կարապետ ամիրա Ազնավուրյանը, Ճանիկ ամիրա Սիմոնյանը, Միքայել ամիրա Փիշմիշյանը և Հարություն ամիրա Կելկեյանը: Խոսքն ըստ էության, ոչ թե սովորական դպրոցի, այլ բարձրագույն ուսումնական հաստատության մասին է, որ պատրաստում էր հայերենի ուսուցիչներ: Հարություն ամիրա Պեգճյանը 1828 թ. Մայր եկեղեցուն կից հիմնադրում է նաև մեկ այլ ուսումնարան, իսկ 1826 թ. Բերայում աղջիկների ասեղնագործական վարժարան: 1830 թ. օրիորդաց և տղաների երկուական վարժարան է հաստատում նաև Ճանիկ ամիրան: Դրանցից երկուսը գտնվում էին Բերայի Գոնավուլու թաղում ու կոչվում էին Հռիփսիմյանց և Սբ. Էջմիածնի, իսկ մյուս երկուսը՝ Սքորտելա թաղում և կոչվում էին Գայանյաց և Սբ. Լուսավորչի: Այս 4 դպրոցների հոգաբարձությունը հանձնված էր սարաֆների էսնաֆին¹⁸: 1832 թ. Պեգճյանը հիմնադրում է Պեգճյան վարժարանն Էյուպում և Պոդոսյան ու Վառվարյան վարժարանները՝ Գում Գափուկից դուրս: Սամաթիայի Սբ. Գևորգ եկեղեցու մյուսնակալ Գևորգ ամիրա Երամյանը 1842 թ. սկսում է եկեղեցուն կից դպրատան կառուցումը, որի համար նվիրաբերում

¹⁵ Ասատուր 1973, 89:

¹⁶ Barsumyan 2007, 94:

¹⁷ Ubcini 1856, 306:

¹⁸ Սիրունի 1969, 112:

Ե 75 հազար ղուրուշ¹⁹: 1830-ականների կեսերին Կ. Պոլսի ամենահայտնի և առաջադեմ դպրոցը Խասսըյի Ներսեսյան վարժարանն էր: Հաստատությունը հովանավորում էին Մկրտիչ ամիրա Ճեզայիրյանը և Հարություն ամիրա Նեվրուզյանը: 1844 թ. Հովհաննես ամիրա Տատյանը Մաքրիքյոյում հիմնում է Արծրունյաց դպրոցը: 3 տարի անց նա ևս 2 դպրոց է հիմնադրում Նառլը Գափուում, մեկը աղջիկների, մյուսը տղաների համար: Եվս մեկ դպրոց 1851 թ. հիմնադրվում է Ազատլում, և այս դպրոցի ծախսերը մըշտապես նրա ընտանիքի հոգածության առարկան էին: Հովհաննես ամիրան երկու տուն և մեկ պահեստ էր կտակել Ազատլի վարժարանի համար: Նույն կերպ վարվեց Պեզճյան ամիրան Վառվարյան և Պողոսյան դպրոցների հետ. նա միանվագ նպաստ էր նշանակել այս դպրոցների համար՝ 250 հազար ղուրուշի չափով: Հովհաննես ամիրայի հովանավորությամբ է հիմնադրվել նաև Նիկոմեդիայի դպրոցը²⁰: Բացի օսմանյան մայրաքաղաքից ամիրաները հոգ էին տանում նաև Չմյուռնիայի մշակութային կյանքի մասին: Այսպես, Հովհաննես ամիրա Տատյանը Չմյուռնիայի կրթական հաստատությունների ուսուցողական նյութերի, ամսագրերի և լաբորատոր սարքերի համար 15 հազ. ղուրուշ գումար է ծախսել²¹: Երուսաղեմի գիշերօթիկ դպրոցի կառուցման համար Պողոս ամիրա Տատյանն ու Կարապետ ամիրա Պալյանը նվիրաբերել են 180 հազար ղուրուշ: Պեյքոզի Նոր դպրատուն կառուցելու համար նվիրատվություն են արել Ճանիկ ամիրան, Պողոս ամիրա Տատյանը, Գևորգ ամիրա Երամյանը, Պետրոս աղա Խորասանճյանը և ուրիշներ²²: Պողոս և Սիմոն Տատյաններն են սատարել նաև Նարեկա վանքի դպրոցին²³: Սարգիս պեյ Պալյանի կնոջ՝ Մաքրուհի Պալյանի (Առաքել Տատյանի դուստր) մահից հետո այս երկու ընտանիքների համատեղ որոշմամբ նրա ամբողջ ունեցվածքը վաճառվում և գումարը նվիրաբերվում է աղջիկների Նոր՝ «Մաքրուհյան վարժարան» հիմնադրելու գործին²⁴:

Հայ իրականության մեջ գիրքը միշտ էլ բարձրագույն արժեք է եղել, և ամիրաները չէին կարող մասնակցություն չունենալ հայ գրքի և ձեռագրերի տարածմանն ու պահպանմանը: Ձեռագրերի հիշատակարաններում այդ մասին բազմաթիվ վկայություններ գտանք²⁵: Մի դեպքում ամիրաները հանդես էին գալիս որպես տարբեր հեղինակների մեկենասներ²⁶: Մեկ այլ դեպքում նրանք ինչ-որ տեղից հայթայթում և տպագրել էին տալիս ձեռագրեր, ինչպես պատահեց Գրիգոր Նարեկացու Մատյանի հետ: Այն Կտուց Անապատի վանքի առաջնորդ Կարապետ վարդապետին խնդրել

¹⁹ Կարապետեան 1935, 95:

²⁰ Barsumyan 2007, 95:

²¹ «Արշալոյս Արարատեան», 1841, թիվ 38, 59:

²² «Մասիս», 1853 թ, մարտի 18:

²³ «Մեղու», 1860, մարտի 10, 50:

²⁴ Նույն տեղում, 1864, հունվար 25, 9:

²⁵ Մայր-ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. 1, 66, հ. 11, 142:

²⁶ Նույն տեղում, հ. 1, 514:

Էր ուղարկել Գասպար ամիրա Մուրատյանը և հետո տպագրել էր տվել²⁷: Որոշ դեպքերում էլ ամիրաներն ուղղակի ձեռագիրը նվիրում էին Երուսաղեմին²⁸: 1824 թ. Աբրահամ ամիրա Թերզյանցը հիմնադրեց մի տպարան, որտեղ 2 տարվա ընթացքում (1824-1826 թթ.) տպագրվեց շուրջ 10 անուն գիրք, որոնց թվում նաև Ներսես Շնորհալու «Յիսուս Որդին» և «Թուղթ Ընդհանրականը», ինչպես նաև «Յաճախապատումն» ու «Չգոնը»²⁹: Գըրքերի տպագրության հովանավորությամբ աչքի է ընկել Մկրտիչ ամիրա Ճեզայիրյանը: Ընդ որում, նա հովանավորում էր իր ժամանակակից շնորհալի երիտասարդներին:

Պոլսահայ համայնքի խնդիրներից մեկն էլ հիվանդանոցի հարցն էր: Ինչպես շատ այլ ձեռնարկներում առաջինն աղքատներում հիշատակվում է Շնորհք Մկրտիչ ամիրան: Նա 1794 թ. օժանդակում է Բերայի Սբ. Հարության եկեղեցուն կից հիվանդանոցի բացմանը: 1807 թ. հիմնադրվում է նաև Նառլը Գափուկի հիվանդանոցը: Իսկ Պեզդյանի ամենանշանավոր ազգագուտ ձեռնարկը Եստի Գուլեի Սբ. Փրկչի Ազգային հիվանդանոցի հիմնադրումն էր: Շինությունը կառուցվել է մեկ տարուց մի փոքր ավել ժամանակահատվածում: Ցավոք, Հարություն ամիրան նրա բացումը չի տեսել: Հիվանդանոցի նվիրատուների ցանկում հիշատակվում են Բաղդասար ամիրա Չերազը (60 հազար դուրուշ) և Նրա դուստրը (30 հազ. դուրուշ): Տարեկան 50-60 հազար դուրուշի նվիրատվություն է անում նաև Պողոս ամիրա Տատյանը, որը նաև հիվանդանոցի մյուլթեվեյին էր: Շինության ճարտարապետները Կարապետ ամիրա Պալյանն ու Հովհաննես ամիրա Սերվերյանն էին: Ընդհանուր վերակացուն Միքայել ամիրա Փիշմիշյանն էր: Նվիրատուների շարքում հիշատակվում են Ճանիկ ամիրան, մահտեսի Հարություն ամիրա Կելկելյանը, Երամ ամիրան և կաթոլիկ հայերից Անաստաս ամիրան³⁰: Սբ. Փրկչի հիվանդանոցից զատ, այստեղ հոգեկան հիվանդների համար կառուցվել է նաև Սբ. Հակոբի հիվանդանոցը, ապա՝ որբանոց ու ծերանոց³¹:

Մկրտիչ ամիրա Ճեզայիրյանը հայտնի էր նրանով, որ հայ երիտասարդներին իր ծախսով Եվրոպա էր ուղարկում կրթություն ստանալու: «Փոխանակ հետեւելու իր նախընթաց ամիրաներու շաւղին եւ եկեղեցի շինելու, բարեգործութեան բոլորովին տարբեր ուղի մը բռնեց»³²: Նա սատարել է նաև հայկական թատրոնի զարգացմանը: Ունեցել է նաև շատ մարդասիրական ձեռնարկներ: Ժամանակակիցների վկայությամբ, տոն օրերին հայ երեխաներին նոր հագուստ է նվիրել³³:

Հայտնի է, որ Կ. Պոլիսը հրդեհների քաղաք էր, և հրդեհը բռնկվելիս

²⁷ Նույն տեղում, հ. 6, 313:

²⁸ Նույն տեղում, հ. 6, 401:

²⁹ Ասատուր 1973, 126:

³⁰ Զեչեան 1887, 17:

³¹ Barsumyan 2007, 93:

³² Չարդարեան 1910, 26:

³³ Նույն տեղում, 28:

կրակը երբեմն կուլ էր տալիս ամբողջական թաղամասեր: Ամիրաները գրեթե միշտ իրենց ազգակիցների կողքին էին: Այսպես, 1852 թ. հունիսի վերջին մեծ հրդեհ է բռնկվում Սամաթիայում և շատ մարդկանց անտուն թողնում: Հաջորդ օրը դեպքի վայր են այցելում պատրիարքի փոխանորդ Նիկողոս արքեպիսկոպոսը և ազգի մի քանի երևելիներ: Հարություն և Մանուկ աղա Գափամաճյանները հենց տեղում կարիքավորներին նվիրատվություն են անում և հազար ղուրուշի չափով և նաև սնունդ են բաժանում: Մյուս երևելիները կազմակերպում են մարդկանց օրական անհրաժեշտ սննդի և վրանների ապահովումը և կազմում են ժամանակավոր մի ընկերություն՝ հանգանակություն կազմակերպելու նպատակով: Նվիրատվություն անողների ցանկում, ի թիվս այլոց, կան նաև Մկրտիչ ամիրա Ճեզայիրյանի, Ճանիկ ամիրա Փափազյանի, Աբրահամ ամիրա Աստվածատրյանի (Ալլահ-վերտյանի), Մագսուտ ամիրա Սարիմյանի, Գևորգ ամիրա Երամյանի, Մարտիրոս աղա Մարգարյանի և շատ ուրիշ երևելիների անուններ³⁴: Երբեմն էլ ամիրաները ճաշկերույթ էին տալիս՝ հանգանակություն կազմակերպելու նպատակով³⁵:

1832 թ. հիմնադրվեց Տնանկաց մատակարարության մարմինը, որը ստեղծվել էր աղքատների ու ծերերի կարիքները հոգալու համար: Այն կազմված էր 36 անձից, որոնք բաժանված էին 6 խմբի: Խմբի գլխավորներն էին Հարություն ամիրա Պեզճյանը, Ճանիկ ամիրա Փափազյանը, Հարություն ամիրա Երկանյանը, Երամ ամիրան, Զյուրքճիխանը Պետրոսը³⁶: Հետաքրքիր է, որ Պեզճյանն այս ձեռնարկին մասնակից էր դարձրել նաև արհեստավորներին, իսկ ինքն էլ անձամբ աղքատներին 100 հազար ղուրուշ է նվիրել:

Բազմաթիվ էին նաև մասնավոր դեպքերը, որ հաստատում են ամիրաներից շատերի մարդկային բարձր նկարագիրը: Պոլսահայության մեջ հատկապես սիրված է եղել Հարություն ամիրա Պեզճյանը և ոչ իզուր: Մի անգամ, նա առատորեն պարգևատրու մ է մի խեղճ աղքատ մարդու, որին մեկ ուրիշ հայ ապրիլի 1-ին կատակով ուղարկել էր ամիրայի մոտ, ասելով թե վերջինս կանչել է նրան³⁷:

Այսպիսով, հզոր տնտեսական և քաղաքական լծակներ ունենալով և այդ գործառնություն իրենց նախորդներից՝ չելեպիներից ու խոջաներից ժառանգելով, ամիրաները տնօրինում էին պոլսահայ համայնքի գործերը, ու մի կարճ ժամանակ էլ, որոշակի դերակատարում ունեին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսների ընտրության հարցում և իրենց անսահման ազդեցության տակ էին պահում Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի հայոց պատրիարքները:

³⁴ «Մասիս», 1852 թ., հուլիսի 30, օգոստոսի 27, հոկտեմբերի 1:

³⁵ «Արշալոյս Արարատեան», 1849 թ., մայիսի 27:

³⁶ Ասատուր 1973, 131:

³⁷ ՀԱԱ, Լ. Թյուրքունջյանի ֆոնդ, թիվ 413, ցուցակ 1, վավերագիր 386:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ազատեան 1930 – Ազատեան Թ., *Հարիւրամեայ յոբելեան Պեզճեան մայր-վարժարանի ի Գում Գափու*, 1830–1930, Պոլիս:
2. Ասատուր 1973 – Ասատուր Հ., *Պոլսոյ հայերը եւ իրենց պատրիարքները*, Ուորթրաուս:
3. Աստոյան 2000 – Աստոյան Ա., *Հայ Պոլիս*, Երևան:
4. Երեմիա չելեպիի Բեօմիւրճեան 1932 – Երեմիա չելեպիի Բեօմիւրճեան, *Ստամպուլոյ պատմութիւն*, հ. Բ, Վիեննա:
5. Երեմիա չելեպիի Բեօմիւրճեան 1938 – Երեմիա չելեպիի Բեօմիւրճեան, *Ստամպուլոյ պատմութիւն*, հրատարակեց եւ ծանօթագրեց սօքլ Վահրամ Թորգոմեան ի բժշկական համալսարանէն Փարիզի, հ. Գ, Վիեննա:
6. Չարդարեան 1910 – Վ. Չարդարեան, *Յիշատակարան, Հայ երեւելիներու կենսագրութիւնները, լուսանկարները, ձեռագիրները, գրութիւնները եւլն*, Յիշատակարան մատենաշար, թիւ 1-10, հ. Ա, Պոլիս:
7. ԸՕԱՀ 1900 – Ընդարձակ օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի, Կ. Պոլիս, 1900
8. Կարապետեան 1935 – Պ. Կարապետեան, *Հնգդարեան յիշատակարան Սամաթիոյ Ս. Գեորգ եկեղեցւոյ*, Ստամբուլ:
9. Նակիպ Պուրոս Ղալի 1981 – Ա. Նակիպ Պուրոս Ղալի, *Տատանները (ընտանեկան հուշեր)*, Գահիրե:
10. Սիրունի 1965 – Սիրունի Յ. Ճ, *Պոլիս եւ իր դերը*, հ. Ա, Բեյրութ:
11. Սիրունի 1969 – Սիրունի Յ. Ճ, *Պոլիս եւ իր դերը*, հ. Բ, Բեյրութ:
12. Քեչեան 1887 – Քեչեան Բ., *Պատմութիւն Ս. Փրկչի Հիւանդանոցի Հայոց ի Կ. Պոլիս*, Ազգային Յիսնամեայ նկարագիր, Կ. Պոլիս,
13. Barsumyan 2007 – Barsumyan H., *The Armenian Amira Class of Istanbul*, Yerevan,
14. Ubcini 1856 – Ubcini M., *Letters on Turkey, An Account of the Religious, Political, Social and Commercial Condition of the Ottoman Empire*, vol. 2, part 1-2, London.

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКИХ АМИРА КОНСТАНТИНОПОЛЯ

(Резюме)

Ключевые слова: *Мютевелли, книгопечатание, Константинополь, Мкртич амира Чезаирлян, Арутюн амира Пезчян, Ованнес Татян*

Будучи ближе к османским правителям и государственным чиновникам, чем Константинопольские патриархи, амиры легче решали проблемы армянского милета, и если была надобность отремонтировать церковь и построить новую школу амиры и патриархи обычно действовали сообща. В период с конца 18-ого века до середины 19-ого амиры построили более 50 церквей и часовен в Константинополе и других поселениях Западной Армении и основали около 30 школ. Амиры также спонсировали книгопечатание. Иногда они становились благодетелями разных авторов. В иных случаях они находили и печатали древние рукописи, или просто подносили их в дар монастырям. Они также заботились о нездоровых соотечественниках и строили для них больницы. Во всей вышеуказанной деятельности лидеры общины обычно собирали пожертвования, но немало также случаев, когда они просто помогали бедным соотечественникам. Особенно за свое милосердие в общине очень уважали Арутюна амира Пезчяна.

CONSTANTINOPLE ARMENIAN AMIRAS' CHARITABLE ACTIONS

(Summary)

Key words: *Myutevelli, book printing, Constantinople, Mkrtich amira Chezayirlyan, Harutyun Pezchyan, Hovhannes Tatyan*

Being closer with the Ottoman officials than Armenian patriarchs of Constantinople are, the amiras settled the problems of the Armenian millet easier so when there was need to rebuild a church or to open a new school, the amiras and patriarchs usually acted together. Within the period from the end of the XVIII century to the half of the XIX the amiras built more than 50 churches and chapels in Constantinople and other places of Western Armenia and founded about 30 schools. The amiras also sponsored book publishing. Sometimes they became different writers' patrons. In other cases, they found and published old manuscripts or just presented them to the monasteries. They also took care of their sick compatriots building hospitals for them. In all mentioned-above activities, the community leaders usually subscribed money jointly, but there are many evidences when an amira just helped some poor compatriot. Harutyun amira Pezchyan was especially respected in the millet for his kindness.

ПРАВОВОЙ РЕЖИМ МУЗЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Ключевые слова: музей, музейное дело, культурная деятельность, музейная ценность, историко-культурное наследие

В статье рассматриваются особенности правового режима музейных ценностей. Автор на основе анализа законодательства Республики Армения и Республики Беларусь формулирует предложения об уточнении правового статуса музея-заповедника, музея под открытым небом, обосновывает необходимость уточнения прав и обязанностей посетителей музея. Цель данной статьи – демонстрация новелл, введенных Кодексом Республики Беларусь о культуре с тем, чтобы эти новшества стали известны работникам музейной сфере Республики Армения.

Одним из направлений культурной деятельности является **музейное дело**, которое получило новое развитие в связи с вступлением в силу 3 февраля 2017 г. Кодекса Республики Беларусь о культуре [1, 2]. Этот опыт может быть учтен в Республике Армения, музеи которой владеют богатейшими коллекциями [3, с.73].

Музейная деятельность осуществляется в целях обеспечения общедоступности культурных ценностей национальной и мировой культуры, использования их для эстетического воспитания и культурного развития граждан. Музейная деятельность включает в себя: выявление предметов музейного значения; комплектование музейных фондов; учет музейных предметов, научно-вспомогательных и сырьевых материалов; хранение музейных предметов, научно-вспомогательных и сырьевых материалов; изучение, использование и популяризацию музейных предметов, научно-вспомогательных и сырьевых материалов, в том числе путем проведения научных исследований архивных, библиотечных и других источников, публичного показа музейных предметов, научно-вспомогательных и сырьевых материалов, а также публикации соответствующих документов; консервацию и реставрацию музейных предметов, научно-вспомогательных и сырьевых материалов; каталогизацию музейных предметов, научно-вспомогательных и сырьевых материалов; создание и открытие экспозиций; экскурсионное обслуживание посетителей музеев; культурно-просветительную и культурно-образовательную деятельность, связанную с музейными предметами, научно-вспомогательными и сырьевыми

материалами, а также нематериальными историко-культурными ценностями соответственно профилю (профилям) музея; изучение, использование и популяризацию нематериальных историко-культурных ценностей соответственно профилю (профилям) музея.

Новым законодательством Беларуси предусмотрено, что музейная деятельность включает в себя: выявление предметов музейного значения; комплектование музейных фондов; учет музейных предметов, научно-вспомогательных и сырьевых материалов, их хранение, изучение, использование, популяризация, консервация и реставрация, каталогизация; культурно-просветительную работу и культурно-образовательную деятельность; изучение, использование и популяризацию нематериальных историко-культурных ценностей.

Белорусским Кодексом о культуре, вводятся четыре основные понятия, связанные с формированием музейного фонда: предмет музейного назначения; музейный предмет; научно-вспомогательный и сырьевой материал; сырьевой предмет (материал). Предмет музейного значения – это культурная ценность или выделенный из окружающей среды в результате научной деятельности природный объект, имеющий научную, историческую, мемориальную, художественную и (или) эстетическую ценность и не включенный в музейный фонд. Музейный предмет – это культурная ценность или выделенный из окружающей среды в результате научной деятельности природный объект, имеющий научную, историческую, мемориальную, художественную и (или) эстетическую ценность, который постоянно хранится в музее и включен в музейный фонд. Научно-вспомогательный материал – это материал, который приобретен или специально изготовлен для раскрытия содержания экспозиции и заменяет оригинальный предмет (муляжи, макеты, слепки, реконструкции, копии, планы, карты, схемы, диаграммы, чертежи, массовые археологические предметы; массовые образцы естественнонаучных коллекций; негативы и фотоотпечатки, полученные в процессе фотофиксации музейных предметов). Сырьевой материал – это объект природного происхождения, который предназначен для лабораторных исследований, постоянно хранится в музее и включен в музейный фонд.

Новым кодексом уточнен **статус музея**. Так, музеем понимается организация культуры или подразделение юридического лица, которые выявляют предметы музейного значения, комплектуют музейные фонды, осуществляют на постоянной основе учет и хранение музейных предметов, научно-вспомогательных и сырьевых материалов, изучение, использование и популяризацию музейных предметов, научно-вспомогательных и сырьевых материалов. Согласно п. 2 ст. 159 Кодекса о культуре музей

осуществляет деятельность в соответствии с миссией музея. Миссия музея – это общественное назначение музея как социального института по сохранению и популяризации материального и нематериального культурного наследия, национальных культурных традиций, в том числе традиций народных художественных ремесел, этнокультурной и природной среды. Основой для планирования деятельности музея, комплектования музейного фонда в соответствии с его профилем (профилями) является *концепция развития музея*, которая определяет цели, задачи, принципы функционирования, перспективы и направления развития музея, пути их реализации. В соответствии с требованиями ст. 160 Кодекса о культуре концепция развития музея утверждается учредителем музея, который является юридическим лицом, либо юридическим лицом, подразделением которой является музей.

Практический интерес представляет классификация музеев. Так же, как и в Армении, в Беларуси музеи классифицируются по *следующим профилям*:

- *исторический*, к которому относятся общеисторические, военно-исторические, археологические, этнографические, истории религии, исторические монографические, современной культуры, другие исторические музеи;

- *природоведческий*, к которому относятся естественные музеи широкого профиля, географические, биологические, зоологические, ботанические, геологические, минералогические, антропологические, другие природоведческие музеи;

- *художественный*, к которому относятся музеи изобразительных искусств, декоративно-прикладного искусства, народного искусства, дворцового и паркового искусства, художественные монографические, другие художественные музеи;

- *литературный*, к которому относятся музеи истории литературы, истории книги, литературные монографические, другие литературные музеи.

В случае если музей совмещает признаки нескольких профилей, музей классифицируется как *комплексный*. К комплексным музеям относятся: мемориальные комплексы, историко-художественные, краеведческие музеи, музеи архитектуры и этнографии, историко-культурные заповедники, другие музеи.

В обеих странах по форме собственности музеи делятся на государственные и частные. Кодексом Республики Беларусь о культуре установлена система государственных музеев, которая формируется из государственных музеев, подчиненных Министерству

культуры и структурным подразделениям местных исполнительных и распорядительных органов областного и базового территориальных уровней, осуществляющих государственно-властные полномочия в сфере культуры, и государственных музеев, подчиненных другим государственным органам и иным государственным юридическим лицам.

В целях организации учета музеев, формирования единой базы данных о музеях и представления сведений, которые в нем содержатся, создается **реестр музеев**, который представляет собой совокупность сведений о музеях. Формирует и ведет реестр музеев юридическое лицо, уполномоченное Министерством культуры.

Согласно требованиям п. 4 ст. 167 Кодекса о культуре музеи, являющихся юридическими лицами, или юридические лица, подразделением которых является музей, *не позднее десяти календарных дней* со дня создания музея обязаны представить в структурное подразделение местного исполнительного и распорядительного органа областного территориального уровня, которое осуществляет государственно-властные полномочия в сфере культуры, сведения о музее (наименование, раздел (профили), место нахождения, режим работы музея, его основатель и прочее) по форме, установленной Министерством культуры. Как следует из содержания п. 9 ст. 167 Кодекса о культуре, сведения, содержащиеся в реестре музеев, являются открытыми и размещаются на официальном сайте юридического лица, уполномоченного Министерством культуры, в глобальной компьютерной сети Интернет.

Достаточно новым понятием является музей под открытым небом. Согласно п. 2 ст. 166 Кодекса о культуре музей под открытым небом – это музей, в музейные фонды которого включены комплексы и (или) ансамбли недвижимых материальных историко-культурных ценностей, расположенные на территории, которая исторически и культурно не связана с ними, или музеи, в музейные фонды которых включены коллекции и (или) комплексы материальных историко-культурных ценностей, другие движимые материальные культурные ценности, систематизированные и представленные на территории, которая исторически и культурно не связана с ними.

Основными *задачами* музея под открытым небом являются: изучение, сбор и публичное представление музейных предметов; выявление и развитие традиций народного и (или) национального материального и нематериального наследия, традиционных форм хозяйствования и природопользования; осуществление научно-исследовательской, культурно-образовательной и экскурсионной деятельности.

Музей под открытым небом включает материальные культурные

ценности, которые собраны из разных мест бытования, и (или) материальные культурные ценности, которые музеефицированы на месте их бытования.

Направления развития и деятельности музея под открытым небом определяются в соответствии с профилем, концепцией развития и деятельности музея под открытым небом, которая утверждается учредителем этого музея. С целью повышения качества работы музея под открытым небом в нем могут создаваться научно-методические, а также другие советы, порядок деятельности которых определяется учредителем музея. Музей под открытым небом обладает преимущественным правом на осуществление культурной и другой деятельности на своей территории, в том числе на экскурсионное обслуживание. Музей под открытым небом может иметь собственную символику, которая является его собственностью. В музее под открытым небом устанавливается специальный режим хранения музейных предметов с учетом размещения их в условиях нестабильного температурно-влажностного и светового режима. В целях возрождения, сохранения и популяризации ремесел, исторических традиционных технологических процессов хозяйствования, производства, приготовления отдельных видов продуктов питания национальной кухни музей под открытым небом может использовать музейные предметы при условии, что такое использование не создаст угрозы их сохранности и не может привести к их повреждению, потере или уничтожению. Музей под открытым небом с учетом его профиля (профилей) может осуществлять деятельность по растениеводству, животноводству, производству товаров народного потребления, приготовлению продуктов питания с применением технологий и орудий труда, которые использовались в соответствующий исторический период. Что касается предпринимательской деятельности, то она может осуществляться только при условии, что она не препятствует охране материальных культурных ценностей и других объектов культурного и природного наследия.

Как требует закон, на территории музея под открытым небом устанавливается *дифференцированный режим его охраны* с учетом специфики расположенных на этой территории зон охраны недвижимых материальных историко-культурных ценностей и особо охраняемых природных комплексов, и объектов. В целях обеспечения целостности и сохранности музейных предметов, исключения случаев их повреждения, утраты или уничтожения музей под открытым небом должен быть оборудован необходимыми средствами защиты. На территории музея под открытым небом запрещается любая деятельность, которая может нанести вред материальным культурным ценностям и другим объектам культурного и природного наследия, исторической и природной среде, в

том числе деятельность, которая влечет изменение состояния музейных предметов, ухудшение их отличительных духовных, художественных и (или) документальных достоинств.

Разновидностью музея под открытым небом является музей-заповедник, в состав которого, помимо экспозиций, входят архитектурные, исторические и природные памятники, важные для сохранения историко-культурного и природного наследия страны или региона. Государстве с целью защиты этих памятников дополнительно наделяет такие музеи правовым статусом заповедника, что предусматривает особые режимы сохранения и использования включенных в него территорий и объектов. Заметим, что охрана памятников архитектуры, входящих в состав музеев-заповедников, осуществляется в соответствии с законодательством об охране историко-культурного наследия.

Как показывает изучение вопроса, основными видами деятельности музеев заповедников являются: *научно-фондовая*, которая заключается в научном комплектовании музейных, архивных и библиотечных фондов, организации хранения и государственного учета коллекций, их инвентаризации; *научно-исследовательская*, представляющая собой изучение и систематизацию музейных коллекций; *экспозиционно-выставочная*, которая включает проектирование экспозиций и выставок, их монтажидемонтаж, обеспечение сохранностиэкспонатов;*реставрационно-консервационная* – обеспечение реставрации и консервации коллекций, памятников культуры и архитектуры; *просветительская* – популяризация памятников истории, культуры и природы путем реализации экскурсионно-туристских программ; *охранная* – создание единой системы безопасности территории музея-заповедника, его фондов, отдельных культурных ценностей и памятников.

В соответствии с п. 9 ст. 166 Кодекса о культуре музей-заповедник вправе осуществлять приносящую доход деятельность, если она не мешает охране объектов культурного и природного наследия. На территории музея-заповедника устанавливается *дифференцированный режим их охраны*. В целях обеспечения целостности и сохранности музейных предметов, научно-вспомогательных и сырьевых материалов, исключения случаев их повреждения, потери или уничтожения музеи-заповедники оборудованы необходимыми инженерно-техническими средствами охраны.

Согласно требованиям п. 12 ст. 166 Кодекса о культуре на территории музея-заповедника запрещается деятельность, которая может нанести вред объектам культурного и природного наследия, историческому и природному окружению. Например, таковой является деятельность, которая влечет за собой изменение состояния музейных предметов, ухудшение их научных,

исторических, мемориальных, художественных, эстетических и (или) других достоинств, а также состояния научно-вспомогательных и сырьевых материалов. Музей-заповедник осуществляет контроль за состоянием и сохранностью музейных предметов, научно-вспомогательных и сырьевых материалов, объектов природного наследия; обеспечивает выполнение проектных и производственных работ по их консервации, реставрации, ремонту и приспособлению; проводит необходимые мероприятия по сохранению музейных предметов, научно-вспомогательных и сырьевых материалов, объектов природного наследия. Музей-заповедник может использовать музейные предметы, научно-вспомогательные и сырьевые материалы лишь при условии, что такое *использование не создает угрозы их сохранению и не может привести к их повреждению, убытку или уничтожению.*

В **заключение** сформулируем некоторые предложения по совершенствованию законодательства о музеях и музейной деятельности с учетом первого опыта его кодификации в сфере культуры. Как представляется, в законодательстве целесообразно уточнить **статус посетителей музея**, их права и обязанности. Так, необходимо указать, что посетители музеев имеют права на: посещение музеев в соответствии с режимом их работы, на пользование их услугами; получение полной, точной и своевременной информации о деятельности музеев, исключая информацию, распространение и (или) предоставление которой ограничено в соответствии с национальным законодательством; работу с музейными предметами, научно-вспомогательными и сырьевыми материалами; обжалование в соответствии с национальным законодательством незаконных действий (бездействия) должностных лиц музеев, которые ограничивают права посетителей. Посетители музеев обязаны: исполнять правила посещения музея; бережно относиться к музейным предметам, научно-вспомогательным и сырьевым материалам.

Считаем, что необходимо развивать музейно-заповедную форму охраны историко-культурного наследия. Для этого в законодательстве могут быть введены категории «*историческое поселение*», «*историческое место*», которые подлежат музеефикации. Считаем, что в учреждениях образования необходимо организовать обучение по гуманитарным и некоторым другим специальностям правовых аспектов охраны, использования и восстановления историко-культурного наследия: предлагаем ввести спецкурс «Правовая охрана историко-культурного наследия». Такой опыт уже имеется: в белорусском Гродненском государственном университете имени Янки Купалы более десяти лет студенты юристы и историки изучают на занятиях юридические аспекты охраны музейных ценностей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. КРБК 2016 – Кодекс Республики Беларусь о культуре: 20 июля 2016 г., № 413-З: принят Палатой представителей 24 июня 2016 г.: одобр. Советом Респ. 30 июня 2016 г. // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь, 02.08.2016, 2/2412. Режим доступа: <http://etalonline.by/?type=text®num=Hk1600413>. Дата доступа: 28.08.2018.

2. Мельников 2016 – Мельников А. П., *Первый комплексный документ: Кодекс Республики Беларусь о культуре: социально-политические аспекты*, Беларуская думка: штомесячны грамадска-палітычны і навукова-папулярны часопіс, заснавальнік Адміністрацыя Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, № 12, с. 80–85.

3. Акопян 2016 – Акопян Н. А., *Некоторые вопросы правоприменения в области охраны и использования памятников истории и культуры в Республике Армения*, “Вестник Гродненского государственного университета имени Янки Купалы», серия 4, «Правоведение», г., № 3, с.73–78.

IGOR MARTINENKO

GSU (Republic of Belarus)

THE LEGAL REGIME OF MUSEUM VALUES

Key words: *Museum, Museum business, cultural activity, Museum value, historical and cultural heritage.*

The article deals with the peculiarities of the legal regime of Museum values. Based on the analysis of the legislation of the Republic of Armenia and the Republic of Belarus, the author formulates proposals to clarify the legal status of the Museum-reserve, open-air Museum, justifies the need to clarify the rights and obligations of Museum visitors. The purpose of this article is to demonstrate the novelties introduced By the code of the Republic of Belarus on culture so that these innovations become known to the Museum workers of the Republic of Armenia.

ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՈՇԺԻՄԸ

Բանալի բառեր. *թանգարան, թանգարանային բիզնես, մշակութային գործունեություն, թանգարանային արժեք, պատմամշակութային ժառանգություն:*

Հոդվածը վերաբերվում է թանգարանային արժեքների իրավական ռեժիմի առանձնահատկություններին: Հիմնվելով Հայաստանի Հանրապետության և Բելառուսի Հանրապետության օրենսդրության վերլուծության վրա՝ հեղինակը ձևակերպում է առաջարկներ՝ պարզաբանելու արգելոց-թանգարանի, բացօթյա թանգարանի իրավական կարգավիճակները, հիմնավորում է թանգարան այցելուների իրավունքներն ու պարտականությունները հստակեցնելու անհրաժեշտությունը: Սույն հոդվածի նպատակն է ցույց տալ մշակույթի վերաբերյալ Բելառուսի Հանրապետության օրենսգրքով ներդրված նորույթները, որպեսզի այդ նորամուծությունները հայտնի դառնան Հայաստանի Հանրապետության թանգարանների աշխատակիցներին:

ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ ПОРЯДКА ОТЧУЖДЕНИЯ ОБЪЕКТОВ НЕДВИЖИМОСТИ, ЯВЛЯЮЩИХСЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЙ ЦЕННОСТЬЮ

***Ключевые слова:** историко-культурная ценность, недвижимое имущество, сделки, отчуждение, право собственности*

Сделки с недвижимым имуществом занимают особое место в сфере гражданского оборота. Учитывая особенности недвижимости (как правило, его дороговизна, невозможность передвижения без несоразмерного ущерба назначению, особые условия эксплуатации и т.д.), законодательством установлен специальный порядок совершения сделок с ней. Среди объектов недвижимости особое место занимают объекты, являющиеся историко-культурной ценностью, сделкам с которыми законодатель уделяет наиболее пристальное внимание. Особые характеристики предмета сделок с недвижимостью определяют специальные условия по признанию и подтверждению со стороны государства прав участников таких сделок. Установленный законодательством порядок совершения сделок с недвижимостью призван обеспечить прозрачность и законность таких действий, а также минимизировать возможности совершения противоправных деяний в данной области. Что же касается сделок с недвижимым имуществом, являющимся историко-культурной ценностью, то дополнительно преследуется цель максимально обеспечить сохранение историко-культурного наследия с рациональным учетом интересов собственника такого имущества.

В связи с этим, целью настоящей работы является выявление особенностей отчуждения объектов недвижимости, относящихся в соответствии с законодательством к историко-культурным ценностям.

Порядок регистрации сделок с недвижимым имуществом в Республике Беларусь регламентирован Законом Республики Беларусь от 22 июля 2002 г. № 133-З «О государственной регистрации недвижимого имущества, прав на него и сделок с ним»¹. Однако, учитывая особую значимость предмета сделки – его историческую и культурную ценность, специальным

¹ О государственной регистрации недвижимого имущества, прав на него и сделок с ним [Электронный ресурс] : Закон Респ. Беларусь от 22 июля 2002 г. № 133-З // ЭТАЛОН. Законодательство Респ. Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь, Минск, 2018.

законодательством определены дополнительные условия совершения сделок с такими объектами.

Историко-культурной ценностью (памятником) признаются объекты, обладающие совокупностью двух признаков: культурной значимостью и юридическим признанием в таком качестве посредством включения в охранный реестр – Государственный список историко-культурных ценностей Республики Беларусь. Компоненты, включенные в термин «историко-культурные ценности», входят в понятие «историко-культурное наследие»².

В соответствии с п. 1 ст. 130 Гражданского кодекса Республики Беларусь³ к недвижимым вещам (недвижимое имущество, недвижимость) относятся земельные участки, участки недр, поверхностные водные объекты и все, что прочно связано с землей, то есть объекты, перемещение которых без несоразмерного ущерба их назначению невозможно, в том числе леса, многолетние насаждения, капитальные строения (здания, сооружения), незавершенные законсервированные капитальные строения, изолированные помещения, машино-места. К недвижимым вещам также приравниваются предприятие в целом как имущественный комплекс, подлежащие государственной регистрации воздушные и морские суда, суда внутреннего плавания, суда плавания «река-море», космические объекты. Законодательными актами к недвижимым вещам может быть отнесено и иное имущество.

Понятие историко-культурной ценности закреплено в подп. 1.3 п. 1 ст. 1 Кодекса Республики Беларусь о культуре⁴, под которой понимается культурная ценность, которая имеет отличительные духовные, художественные и (или) документальные достоинства и которой придан статус историко-культурной ценности.

В связи с этим, определяя в качестве предмета сделки объект недвижимости, являющийся историко-культурной ценностью, необходимо учитывать положения обоих нормативных правовых актов (Гражданского кодекса Республики Беларусь и Кодекса Республики Беларусь о культуре).

Кроме того, в соответствии со ст. 154 Гражданского кодекса Республики Беларусь сделками признаются действия граждан и юридических лиц,

² Мартыненко И. Э., *Понятие и состав историко-культурного наследия Республики Беларусь* [Электронный ресурс] / И. Э. Мартыненко, *Режим доступа:* <https://elib.grsu.by/katalog/467552pdf.pdf?d=true>, Дата доступа: 02.10.2018.

³ **Гражданский кодекс Республики Беларусь** [Электронный ресурс]: принят Палатой представителей 28 окт. 1998г.; одобрен Советом Респ. 19 нояб. 1998 г. // ЭТАЛОН. **Законодательство Республики Беларусь** / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь, Минск, 2018.

⁴ **Кодекс Рэспублікі Беларусь аб культуры** [Электронный ресурс]: приняты Палатой прадстаўнікоў 24 чэрв. 2016 г.; одобрен Советом Рэспублікі 30 чэрв. 2016 г. // **Эталонный банк данных правовой информации Респ. Беларусь** / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь, Минск, 2018.

направленные на установление, изменение или прекращение гражданских прав и обязанностей. В случае отчуждения недвижимого имущества, являющегося историко-культурной ценностью, речь может идти о совершении таких разновидностей сделок, как купля-продажа, дарение или рента. Речь идет о сделках, предполагающих переход права собственности на предмет сделки.

Сделки по отчуждению объектов недвижимости, являющихся историко-культурной ценностью, по общему правилу, может совершать только собственник таких объектов. В Республике Беларусь отношения, связанные с приобретением права собственности на историко-культурные ценности, регулируются Кодексом Республики Беларусь о культуре. В соответствии со ст. 71 данного Кодекса культурные ценности могут находиться в собственности Республики Беларусь, административно-территориальных единиц Республики Беларусь, юридических лиц, граждан, в том числе индивидуальных предпринимателей. При придании культурным ценностям статуса историко-культурной ценности право собственности на них сохраняется. Анализ данной нормы позволяет прийти к выводу, что собственником историко-культурной ценности может быть любой субъект гражданских правоотношений. Тем не менее, в Кодексе Республики Беларусь о культуре содержится оговорка, в соответствии с которой отдельные культурные ценности могут быть отнесены законодательными актами к объектам, находящимся только в собственности государства.

Примером такого исключения являются земли историко-культурного назначения. Так, в соответствии со ст. 13 Кодекса Республики Беларусь о земле⁵ не подлежат предоставлению в частную собственность, собственность иностранных государств, международных организаций земли историко-культурного назначения.

Собственник материальной историко-культурной ценности имеет права, предусмотренные гражданским законодательством, а также вправе передавать движимую материальную историко-культурную ценность на хранение государственным организациям культуры с определением условий ее содержания и использования. При этом особый порядок законодательством установлен в отношении недвижимости, являющейся историко-культурной ценностью. Так, собственнику (пользователю) материальной историко-культурной ценности, землепользователю, на земельном участке которого расположена недвижимая материальная историко-культурная ценность, запрещается:

⁵ **Кодекс Республики Беларусь о земле** [Электронный ресурс]: принят Палатой представителей 17 июня 2008 г.; одобр. Советом Респ. 28 июня 2008 г. // ЭТАЛОН. **Законодательство Республики Беларусь** / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь, Минск, 2018.

- уничтожать историко-культурную ценность;
- допускать причинение вреда, изменение историко-культурной ценности, выполнять научно-исследовательские и проектные работы без разрешения на выполнение научно-исследовательских и проектных работ на материальных историко-культурных ценностях;
- менять место пребывания (хранения), условия содержания и использования историко-культурной ценности без согласования с местными исполнительными и распорядительными органами базового территориального уровня, за исключением историко-культурных ценностей, которые включены в Музейный фонд Республики Беларусь;
- вывозить движимое материальную историко-культурную ценность из Республики Беларусь на постоянное хранение;
- передавать материальную историко-культурную ценность во владение и (или) пользование Вооруженным Силам Республики Беларусь, другим войскам и воинским формированиям Республики Беларусь.

Как видно, среди перечисленных ограничений права собственности на историко-культурные ценности нет запрета относительно отчуждения таких объектов третьим лицам. При этом в качестве таких ограничений можно назвать следующие:

- при продаже доли в праве общей собственности на историко-культурную ценность постороннему лицу остальные участники долевой собственности имеют преимущественное право приобретения доли, продаваемой по цене, за которую она продается, и на прочих равных условиях, кроме случая продажи с публичных торгов. В случае их отказа или невозможности приобрести долю в праве общей собственности на историко-культурную ценность при ее продаже преимущественное право ее приобретения при прочих равных условиях в порядке, установленном гражданским законодательством, имеет государство;
- собственник материальной историко-культурной ценности, землепользователь, на земельном участке которого расположена недвижимая материальная историко-культурная ценность, обязан подписать охранное обязательство, в котором предусматриваются следующие обязанности: обеспечивать сохранность историко-культурной ценности; хранить в целостности коллекцию историко-культурных ценностей; обеспечивать доступ к историко-культурной ценности специалистам, которые по поручению (согласованию) Министерства культуры имеют право на ее изучение; предоставлять гражданам по договоренности с местными исполнительными и распорядительными органами базового территориального уровня доступ к историко-культурной ценности на срок не менее шести месяцев в течение каждых десяти лет; сообщать в местный исполнитель-

ный и распорядительный орган базового территориального уровня об обстоятельствах, угрожающих сохранению историко-культурной ценности, не позднее трех календарных дней со дня выявления этих обстоятельств; обеспечить установление на недвижимой материальной историко-культурной ценности охранной доски и составление паспорта материальной историко-культурной ценности; при переходе права собственности или иного вещного права на материальную историко-культурную ценность, права собственности, права пожизненного наследуемого владения, постоянного или временного пользования или аренды (субаренды) на земельный участок, на котором расположено недвижимая материальная историко-культурная ценность, не позднее пяти календарных дней со дня перехода права передать паспорт материальной историко-культурной ценности новому собственнику (пользователю) материальной историко-культурной ценности, новому землепользователю, на земельном участке которого расположена недвижимая материальная историко-культурная ценность.

Анализ норм законодательства позволяет сделать вывод, что охранное обязательство является неотъемлемым условием действительности сделки, влекущей переход права собственности на историко-культурную ценность. При этом момент совершения сделки и момент подписания охранного обязательства могут не совпадать. Новый собственник материальной историко-культурной ценности или новый землепользователь, на земельном участке которого расположена недвижимая материальная историко-культурная ценность, обязаны подписать охранное обязательство в течение тридцати календарных дней со дня приобретения права собственности на материальную историко-культурную ценность или возникновения права на земельный участок, на котором расположена недвижимая материальная историко-культурная ценность. Невыполнение этого требования является основанием для признания сделки по приобретению права собственности на материальную историко-культурную ценность недействительной по иску местного исполнительного и распорядительного органа базового территориального уровня или основанием для изъятия указанного земельного участка в соответствии с законодательством об охране и использовании земель.

Аналогичная ситуация возникает в случае перехода историко-культурной ценности в хозяйственное ведение или оперативное управление. Новый пользователь материальной историко-культурной ценности обязан подписать охранное обязательство в течение тридцати календарных дней со дня закрепления за ним историко-культурной ценности на праве хозяйственного ведения или оперативного управления.

Следует отметить, что в действовавшем до принятия Кодекса

Республики Беларусь о культуре Законе Республики Беларусь от 9 января 2006 года «Об охране историко-культурного наследия Республики Беларусь»⁶ содержалась норма, в соответствии с которой собственнику материальной историко-культурной ценности запрещалось отчуждать или иным образом передавать права собственности на историко-культурную ценность без согласования с областным (Минским городским) исполнительным и распорядительным органом в порядке, установленном Министерством культуры Республики Беларусь (ст. 52).

Со вступлением в силу Кодекса Республики Беларусь о культуре собственнику (пользователю) материальной историко-культурной ценности, как отмечалось ранее, запрещается менять место пребывания (хранения), условия содержания и использования историко-культурной ценности без согласования с местными исполнительными и распорядительными органами базового территориального уровня, за исключением историко-культурных ценностей, которые включены в Музейный фонд Республики Беларусь. Данное обстоятельство свидетельствует об упразднении законодателем обязанности собственника при отчуждении историко-культурной ценности получать согласие местного исполнительного и распорядительного органа. Следует отметить, что в период действия указанного выше правила Министерством культуры Республики Беларусь так и не был разработан четкий порядок согласования отчуждения историко-культурных ценностей. При этом согласования проходили управлениями идеологии, культуры и по делам молодежи соответствующих областных (Минского городского) исполнительных комитетов.

Кроме того, при заключении гражданско-правовых договоров об отчуждении, приобретении или залоге культурных ценностей, одной из сторон которых является Республика Беларусь, административно-территориальная единица Республики Беларусь либо государственная организация, в соответствии с п. 3 Положения о порядке оценки стоимости культурных ценностей, утвержденного Указом Президента Республики Беларусь от 19 апреля 2007 г. № 190⁷, обязательно проведение оценки стоимости культурных ценностей. При этом оценка стоимости материальных историко-культурных ценностей, а также культурных ценностей, предложенных в установленном порядке для придания им статуса историко-культурных ценностей, производится

⁶ **Об охране историко-культурного наследия Республики Беларусь** [Электронный ресурс] : Закон Респ. Беларусь от 9 янв. 2006 г. № 98-З // ЭТАЛОН. Законодательство Респ. Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь, Минск, 2018.

⁷ **О порядке оценки стоимости культурных ценностей** [Электронный ресурс]: Указ Президента Респ. Беларусь, 19 апр. 2007 г., № 190 // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь, Минск, 2018.

Белорусской республиканской научно-методической радой по вопросам историко-культурного наследия при Министерстве культуры Республики Беларусь. Отчуждение историко-культурных ценностей, находящихся в республиканской и коммунальной собственности, должно осуществляться с учетом положений Указа Президента Республики Беларусь от 4 июля 2012 г. № 294 «О порядке распоряжения государственным имуществом»⁸. Данным нормативным правовым актом разграничена компетенция государственных органов по принятию решений об отчуждении находящейся в государственной и коммунальной собственности имущества, в том числе, неиспользуемого или неэффективно используемого имущества, в качестве которого могут выступать и объекты историко-культурной ценности.

Таким образом, **подводя итог изложенному**, следует отметить, что отношения по отчуждению объектов недвижимости, являющихся историко-культурной ценностью, достаточно детально регламентированы законодательством Республики Беларусь. Помимо соблюдения принципа неприкосновенности собственности, государство обеспечивает реализацию еще одного не менее значимого принципа гражданского права – принципа приоритета общественных интересов, одним из аспектов которого является то, что осуществление гражданских прав не должно противоречить общественной пользе и наносить вред историко-культурным ценностям.

Реализация данных положений обеспечивается посредством закрепленного в законодательстве Республики Беларусь ряда мер по запрету совершения собственником историко-культурных ценностей действий, которые могут причинить вред таким объектам. Особой гарантией по обеспечению сохранности историко-культурной ценности является обязанность собственника каждой материальной историко-культурной ценности подписать охранное обязательство, в котором фиксируются индивидуальные условия содержания и использования историко-культурной ценности, устанавливается порядок выполнения работ, иные ограничения деятельности их владельцев (собственников) или пользователей. Данные требования фиксируются в охранным обязательстве, составленном по форме, утвержденной Министерством культуры, и подлежат выполнению всеми юридическими, физическими лицами и индивидуальными предпринимателями, собственниками (пользователями) зданий, помещений. Подписание охранным обязательства является условием действительности сделки, связанной с отчуждением (переходом права собственности) историко-культурной ценности.

⁸ О порядке распоряжения государственным имуществом [Электронный ресурс]: Указ Президента Респ. Беларусь, 4 июля 2012 г. № 294 // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь, Минск, 2018.

**PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION IN THE REPUBLIC OF
BELARUS ORDER OF ALIENATION OF REAL ESTATE OBJECTS
THAT ARE HISTORICAL AND CULTURAL VALUE**

Key Words: *historical and cultural value, real estate, transactions, alienation, ownership*

The article reveals the features of transactions with real estate objects that are historical and cultural value. The legislation of the Republic of Belarus regulating relations connected with the alienation of objects that are of historical and cultural value is analyzed. The limitations set at the legislative level in relation to the owner (user) of material historical and cultural value are analyzed. The legal characteristic of such a document as a security obligation, which is at the same time an essential condition for the validity of a transaction aimed at the transfer of ownership of the historical and cultural value, is given. A range of subjects that, in accordance with the legislation of the Republic of Belarus, can be the owners of historical and cultural values is given. Indicated are the measures fixed in the legislation of the Republic of Belarus to prohibit the owner to perform historical and cultural values of actions that could harm such objects.

**ԲԵԼԱՌՈՒՍԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԱՐԺԵՔ ՈՒՆԵՑՈՂ ԱՆՇԱՐԺ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ
ՕՏԱՐՄԱՆ ԿԱՐԳԸ. ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Ամփոփում

Բանալի բառեր. պատմամշակութային արժեք, անշարժ գույք, գործարքներ, օտարում, սեփականություն

Հոդվածը տալիս է պատմամշակութային արժեք ունեցող անշարժ գույքի հետ առնչվող գործարքների առանձնահատկությունները: Վերլուծվում է Բելառուսի Հանրապետության օրենսդրությունը, որը կարգավորում է պատմամշակութային օբյեկտների օտարման հետ կապված խնդիրները, ինչպես նաև պատմամշակութային արժեքի սեփականատիրոջ (օգտագործողի) նկատմամբ օրենսդրությամբ սահմանված սահմանափակումները: Տրված է նման փաստաթղթի իրավական բնութագիրը՝ որպես երաշխիքային պարտավորություն, որը միևնույն ժամանակ պայման է պատմամշակութային արժեքի սեփականության իրավունքի փոխանցմանն ուղղված գործարքի վավերականության համար: Ներկայացված է շահառուների այն ցանկը, որոնք, ըստ Բելառուսի Հանրապետության օրենսդրության, կարող են դառնալ պատմամշակութային անշարժ արժեքների տնօրինողներ: Բերվում են նաև Բելառուսի Հանրապետության օրենսդրությամբ սահմանված այն միջոցները՝ որոնք սեփականատիրոջն արգելում են կատարել այնպիսի գործողություններ, որոնք կարող են վնասել հասցնել պատմամշակութային անշարժ հուշարձաններին:

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԱՆՇԱՐԺ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԴԱՇՏԻ ՈՐՈՇ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Բանալի բառեր. Հուշարձան, պատմամշակութային ժառանգություն, իրավական դաշտ, հուշարձանների պահպանություն, վերականգնում, ամրակայում

Հասարակական հարաբերությունների սրընթաց զարգացման և հարաճուն համաշխարհայնացման պայմաններում առավել հրատապ են պատմամշակութային ժառանգության (այն է՝ ազգային ինքնության և ինքնատիպության առանցքային հատվածի) պահպանման ու, հնարավորինս անխաթար, ապագա սերունդներին փոխանցման հիմնախնդիրների վերհանումը, դրանց ռազմավարության մշակումն ու կոնկրետ, ուղղորդված գործընթացների հստակ իրականացումը: Պատմամշակութային ժառանգությունը մնայուն արժեք է: Այդ հենքի վրա յուրաքանչյուր ժողովուրդ փորձում է ի կատար ածել ժամանակակից կենսապայմաններին հարմարվելու, չլծացվելու և հարատևելու մշտնջենական ձգտումը:

Այս տեսանկյունից հույժ այժմեական է մեր հարուստ ու ինքնատիպ պատմամշակութային ժառանգության պահպանության, ուսումնասիրման, օգտագործման ու հանրահռչակման գործընթացների ողջ համակարգի առավել ուղղորդված ու նպատակային իրականացումը: Հիմնախնդիր, որի հնարավորինս արդյունավետ իրագործման համար առաջնային են պատմամշակութային ժառանգությանն առնչվող օրենսդրական դաշտի առավելագույն համապատասխանեցումն առկա տարաբնույթ մարտահրավերներին և հասարակության մեջ պատմամշակութային ժառանգության նկատմամբ հոգատար, սրտացավ ու պատասխանատու վերաբերմունքի կարևորության ձևավորումը:

Սույն հրապարակման նպատակը Հայաստանի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պահպանությանն անհրաժեշտ փաստաթղթերի, այդ ոլորտում սեփականության վերաբերյալ խնդիրների, հուշարձանների պահպանության գործում հասարակության ներգրավման հիմնահարցերի վերհանումն ու քննարկումն է:

Հուշարձանների պահպանության համար ելակետային փաստաթղթեր են ՀՀ մարզերի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակները, հուշարձանների հաստատված պահպանական գոտիները՝ որոշակի օգտագործման պայմանակարգով, հուշարձանների պետական

կադաստրը և այլն¹:

Հայաստանում հուշարձանների պետական ցուցակները կազմվել են 2002-2005 թթ. և, համաձայն ՀՀ կառավարության 2002 թ. ապրիլի 20-ի «Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական հաշվառման, ուսումնասիրման, պահպանության, ամրակայման, նորոգման, վերականգնման և օգտագործման կարգը հաստատելու մասին» N 438 որոշման, յուրաքանչյուր 5 տարին մեկ պետք է լրամշակվեն: Վերջին տարիներին, տարաբնույթ աշխատանքների արդյունքում, ի հայտ են գալիս նորա-նոր հուշարձաններ, ինչպես նաև հստակեցվում են պետական ցուցակներում հաշվառված հուշարձանների կազմը, տեղադրությունը և այլ տվյալներ: Սա արդեն իսկ պահանջում է վերոնշյալ որոշման համապատասխան դրույթի իրականացում²: Պետական ցուցակների հիման վրա կազմվել է նաև ՀՀ պետական սեփականություն համարվող և օտարման ոչ ենթակա՝ պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների ցուցակ³: Նշենք, որ օրենքում հստակ ներկայացված չեն հուշարձանները տվյալ ցուցակում ընդգրկելու հիմքերը, չափորոշիչները, այլ ուղղակի թվարկված են տեսակները: Կարծում ենք, որ այս դեպքում հուշարձանի արժևորումը պետք է դիտարկել ինչպես Հայաստանի պատմության և մշակույթի, այնպես էլ համամարդկային մշակույթի տեսանկյունից: Անհրաժեշտ է նաև օտարման ոչ ենթակա հուշարձանների ցուցակում ներառել ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային ժառանգության ցանկում ներառված հուշարձանները⁴:

Գտնում ենք, որ անհրաժեշտ է ունենալ նաև համաշխարհային կարևորություն ունեցող հուշարձանների ցուցակներ, որոնցում ընդգրկվելիք հուշարձանները կամ արդեն ներառված են ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Համաշխարհային ժառանգության ցանկում, կամ կարող են ներկայացվել այդ ցանկում ներառվելու համար: Միևնույն ժամանակ կարծում ենք, որ անհրաժեշտ է կազմել նորաստեղծ (նոր և նորագույն շրջանների) պատմամշակութային օբյեկտների նախնական ցուցակ (որոնք տարիներ հետո կարող են ընդգրկվել հուշարձանների պետական ցուցակներում)՝ նպատակ ունենալով ապահովելու դրանց պահպանվածությունը մինչև հուշարձանի կարգավիճակի շնորհումը: Կան հուշարձաններ, որոնք արդեն իսկ ստեղծման պահից ունեն հատուկ պատմամշակութային արժեք, և դրանց պատշաճ

¹ «Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների ու պատմական միջավայրի պահպանության և օգտագործման մասին» ՀՀ օրենք, 1998 թ. նոյեմբերի 11, հոդվածներ 9, 12, 16:

² ՀՀ կառավարության 2002 թ. ապրիլի 20-ի «Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական հաշվառման, ուսումնասիրման, պահպանության, ամրակայման, նորոգման, վերականգնման և օգտագործման կարգը հաստատելու մասին» N 438 որոշում, կետ 17:

³ «Հայաստանի Հանրապետության պետական սեփականություն համարվող և օտարման ոչ ենթակա պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների մասին» ՀՀ օրենք, ապրիլի 11, 2003 թ., հոդվածներ 1, 2:

⁴ Федеральный закон РФ N73 «Об Объектах культурного наследия (памятниках истории и культуры) народов Российской Федерации», от 25 июня 2002 г. Статья 50.

պահպանությունն անհրաժեշտ է ապագա սերունդներին փոխանցելու համար: Այս համատեքստում անհրաժեշտ է նաև օրենքում հստակ ամրագրել հուշարձանները պետական ցուցակում ընդգրկելու չափորոշիչները, ինչպես դա արվում է այլ պետություններում⁵:

Հուշարձանների պահպանության, դրանց տարածքներն անխաթար պահելու համար հիմք են հանդիսանում պահպանական գոտիներն ու դրանցում սահմանված օգտագործման պայմանակարգերը (ռեժիմ): Օրենքով սահմանված է պահպանական գոտիների որոշակի կառուցվածք, սակայն հուշարձանների պահպանությունն իրականացնելու ու դրանք տարաբնույթ ոտնձգություններից զերծ պահելու համար անհրաժեշտ է հստակ սահմանել յուրաքանչյուր հուշարձանի տեսակին, պահպանվածության վիճակին հարիր պահպանական գոտիների համապատասխան կառուցվածք և օգտագործման պայմանակարգ, որոնք իրապես կարտացոլվեն նաև հուշարձանների պահպանական գոտիների հանույթներում և նախագծերում: Այսպես՝ համաձայն «Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների ու պատմական միջավայրի պահպանության և օգտագործման մասին» ՀՀ 16-րդ հոդվածի, այդ համակարգը կարող է ներառել. ա) հուշարձանի պահպանության գոտին, բ) կառուցապատման կարգավորման գոտին, գ) լանդշաֆտի պահպանման գոտին⁶:

Համադրելով և ամփոփելով տարբեր պետությունների օրենքներով ամրագրված սահմանումները, ինչպես նաև ԽՍՀՄ ժամանակաշրջանի պահպանական գոտիները, առաջարկում ենք պահպանական գոտիների հետևյալ կազմը.

1. **Պահպանության գոտի** - հուշարձանը անմիջականորեն շրջապատող տարածքն է, որն անհրաժեշտ է հուշարձանի և հարակից միջավայրի պահպանության, նպատակային օգտագործման և բարենպաստ տեսողական ընկալման ապահովման համար:

2. **Կառուցապատման կարգավորման գոտի** - պահպանության գոտին շրջապատող տարածքն է, որն անհրաժեշտ է պատմական հատակագծի բնույթի, տարածական կառուցվածքի, բնակավայրի ճարտարապետական պատկերի յուրահատկության պահպանության կամ վերականգնման համար, պատմականորեն ձևավորված միջավայրի և նոր կառուցապատման ճարտարապետական միասնության ապահովման համար:

3. **Լանդշաֆտի պահպանման գոտի** - սահմանվում է պատմամշակութային արժեքավոր տեղանքապատկերի (լանդշաֆտ) պահպանության և/կամ վերականգնման համար:

4. **Պատմամշակութային շերտի պահպանության գոտի** - այն տարածքն է, որի սահմաններում համապատասխան ուսումնասիրություն-

⁵ Мартыненко 2012, 46, 856.

⁶ Նշվ. ՀՀ օրենք, 1998 թ., նոյեմբերի 11, հոդված 16; Սարգսյան 2005, 29:

ների արդյունքում հնարավոր է բացահայտվեն նոր պատմամշակութային արժեքներ⁷:

Նշված գոտիներին համապատասխան՝ անհրաժեշտ է սահմանել յուրաքանչյուր հուշարձանին հարիր հստակ օգտագործման պայմանակարգ՝ հաշվի առնելով հետևյալ պահանջները:

Պահպանության գոտու համար՝

1. ապահովել գիտական ուսումնասիրությունների և այցելությունների հասանելիությունը,

2. պահպանել հատակագծման պատմականորեն արժեքավոր համակարգը, հուշարձանին համապատասխան միջավայրն ու տեղանքապատկերը,

3. ապահովել հուշարձանի առանձնահատկությունների առավել ամբողջական բացահայտումը, հուշարձանի դիտման նպաստավոր պայմանները,

4. արգելել շինարարական, տնտեսական, գյուղատնտեսական, արտադրական գործունեությունը⁸,

5. ապահովել հուշարձանի հակահրդեհային անվտանգությունը,

6. պահպանել հուշարձանի պահպանության համար անհրաժեշտ ջրաերկրաբանական (հիդրոերկրաբանական) և բնապահպանական պայմանները,

7. օրենքով սահմանված կարգով իրականացնել հուշարձանի պատմամշակութային միջավայրը ձևավորող հատակագծման, կառուցապատման պահպանության և վերակառուցման աշխատանքներ,

8. իրականացնել հուշարձանի պատմականորեն արժեքավոր քաղաքաշինական միջավայրի և բնական տեղանքապատկերը չխաթարող տարածքի բարեկարգման աշխատանքներ (օրինակ՝ զբոսաշրջային ուղիների անցկացում, ավտոկայանատեղերի կազմակերպում, անհրաժեշտության դեպքում արտաքին լուսավորության իրականացում, կանաչապատում, ցուցանակների տեղադրում):

Կառուցապատման կարգավորման գոտու համար՝

1. պահպանել պատմական հատակագծման համակարգը,

2. ապահովել տեսողական ընկալման բարենպաստ պայմանները, նախատեսել ընկալման խոչընդոտների վերացում,

3. համապատասխանեցնել նոր կառուցապատումը պատմական միջավայրի առանձնահատկություններին,

4. հուշարձանների դիտման համար սահմանել առավել նպաստավոր դիտման կետեր, հուշարձանը դիտման կետի կողմից չփակել նոր կառույցներով, արգելել հուշարձանների շուրջն ընկալման համար անբարենպաստ

⁷ Мартыненко 2012, 244:

⁸ Այս, 5-րդ և 6-րդ կետերը կրկնվում են կառուցապատման կարգավորման և լանդշաֆտի պահպանման գոտիների համար:

խորապատկեր (ֆոն) ստեղծող կառույցների շինարարությունը,

5. արգելել արտադրական, պահեստային և այլ կառույցների շինարարությունը, որոնք առաջացնում են տրանսպորտային ծանրաբեռնվածություն, հրդեհավտանգ վիճակ,

6. արգելել պատմամշակութային պատկերը խաթարող մայրուղիների և այլ ինժեներական կառույցների շինարարությունը⁹:

Լանդշաֆտի պահպանման գոտու համար՝

1. պահպանել կամ հնարավորության սահմաններում ճշգրիտ վերականգնել պատմական ճարտարապետանախագծային հորինվածքին (կոմպոզիցիա) առնչվող բնորոշ բնական միջավայրը/անտառ, ջրային համակարգ, դաշտեր և այլն/,

2. թույլատրել գյուղատնտեսական գործունեություն, եթե դա չի վնասում և չի խաթարում տեղանքապատկերը, չի պահանջում նոր հիմնական կառույցների առկայություն¹⁰:

Պատմամշակութային շերտի պահպանության գոտու համար՝

1. շինարարական և հողային աշխատանքները, ծառերի և թփերի տընկումը իրականացնել համապատասխան թույլտվությամբ և մասնագետների (հնագետներ, ճարտարապետներ, հնաբուսաբաններ և այլն) մասնակցությամբ,

2. անհրաժեշտության դեպքում, նախքան շինարարական աշխատանքների իրականացումը, կատարել հնագիտական ուսումնասիրություններ,

3. հնագիտական ուսումնասիրությունների արդյունքում հայտնաբերված օբյեկտները վերցնել պահպանության տակ՝ որպես հուշարձաններ, իսկ դրանց բացակայության դեպքում, օրենքով սահմանված կարգով, այդ տարածքը հանել պատմամշակութային շերտի պահպանության գոտուց¹¹:

Հուշարձանների հաշվառման գործընթացն ամբողջացնելու համար անհրաժեշտ է հուշարձանների պետական կադաստրի վարում՝ օրենքի պահանջներին համապատասխան, դրանում արտացոլելով հուշարձանների վերաբերյալ ամբողջական և համապարփակ տեղեկատվությունը (հուշարձանների պետական հաշվառման բոլոր փաստաթղթերն՝ իրենց հիմնական ու լրացուցիչ բաղադրիչներով, պահպանական գոտիների համակարգի և պատմամշակութային հիմնավորման բոլոր նախագծերը)¹²: Այս գործընթացն իրականացնելու համար առկա է ՀՀ կառավարության համապատասխան որոշումը, որի դրույթների արդյունավետ կատարումն անհրաժեշտ է ապա-

⁹ Федеральный закон РФ за N 73, от 25 июня 2002 г. статья 34; Постановление Правительства РФ за N 315, от 26 апреля 2008 г. пункты 2, 3, 10, 11, 12.

¹⁰ ՀՀ կառավարության 2002 թ. ապրիլի 20-ի N 438 որոշում, գլուխ VII:

¹¹ Приказ N 33 Министерства культуры СССР от 24 января 1986 г. Главы 2, 3, 4.

¹² «Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պահպանությանն առնչվող օրենսդրական հենքի ուսումնասիրման, վերլուծության և առաջարկությունների մշակման ծրագրի հաշվետվություն», «Ուրբանլաբ Երևան», Երևան 2012, 66:

հովել հնարավորինս սեղմ ժամկետներում:

Հուշարձանն օրենքով սահմանված կարգով սեփականության կամ օգտագործման իրավունքով հանձնելու հիմնական նպատակը պետք է լինի հուշարձանի պահպանվածության վիճակի բարելավումը¹³: Սեփականատիրոջ /օգտագործողի/ համար սկզբունքորեն առաջնային պիտի դառնան հուշարձանի առկա վիճակի անխաթարության ապահովումը, դրա տարածքի կանոնավոր մաքրումն ու անհրաժեշտ հատվածների՝ ժամանակին ամրակայմանն ուղղված միջոցների ձեռնարկումը, ինչպես նաև, հնարավորության դեպքում և օրենքով սահմանված կարգով, պահպանությանն ուղղված բոլոր անհրաժեշտ միջոցառումների իրականացումը և, այս ամենից հետո միայն, շահույթի ստացումը: Անհրաժեշտ է օրենքով սահմանել նաև հուշարձանները սեփականության (օգտագործման) իրավունքով տրամադրելու համար հուշարձանների ելակետային փաստաթղթերի կազմը՝ հուշարձանի վկայագիրը, պահպանական գոտու նախագիծը, օգտագործման պայմանակարգը և այլն:

Սեփականատիրոջ (օգտագործողի) պարտականություններն ամրագրվում են պահպանական պարտավորագրով, որի կնքումը պարտադիր պայման պետք է լինի սեփականության (օգտագործման) իրավունքով հուշարձանը հանձնելիս: Այս գործընթացը կարգավորելու համար անհրաժեշտ է օրենքով հաստատագրել, որ պարտավորագրի կնքման շրջանցումը չեղյալ է դարձնում սեփականության (օգտագործման) իրավունքով հուշարձանը հանձնելու գործընթացը¹⁴: Ըստ այդմ, կարևոր է հատուկ հսկողություն սահմանել սեփականության (օգտագործման) իրավունքով հանձնված հուշարձանների, դրանց պահպանությանն ուղղված միջոցառումների իրականացման, օգտագործման եղանակների նկատմամբ և հուշարձանին անգամ չնչին վնաս հասցնելու դեպքում իսկույն կասեցնել սեփականության (օգտագործման) իրավունքը: Միևնույն ժամանակ, հիմնվելով Եվրամիության երկրների փորձի, ինչպես նաև այլ երկրների օրենքներով ամրագրված դրույթների վրա՝ սեփականատիրոջը (օգտագործողին) խրախուսելու համար՝ նպատակային է թեթևացնել նրա հարկային պարտավորությունները, ստեղծել որոշակի արտոնությունների համակարգ, աջակցություն ցուցաբերել հուշարձանի պահպանությանը, ամրակայմանը, նորոգմանն ու բարեկարգմանն ուղղված աշխատանքներին: Նման միջոցների ձեռնարկումը թույլ կտա ավելի արդյունավետ ու նպատակային իրականացնել հուշարձանների պահպանությունը և ավելացնել ներուժակ սեփականատերերի (օգտագործողների) կողմից ներդրումների

¹³ Закон Ставропольского края РФ, от 28 мая 1998 г. Статья 16.

¹⁴ Закон Украины за N 1805-III от 08. 06. 2000 г. Статья 23, Закон Республики Беларусь от 9 января 2006 г., за N 98-З. Статья 53.

ծավալները հուշարձանների պահպանության գործում¹⁵: Անհրաժեշտ է հստակեցնել համայնքային սեփականություն հանդիսացող հուշարձանների ցանկերը և իրավական հիմքերը, կամ համայնքային հուշարձանների նկատմամբ սահմանել երկակի՝ պետության և համայնքի սեփականություն: Հուշարձանները սեփականության (օգտագործման) իրավունքով հանձնելու, վարձակալության տրամադրելու արդյունքում գոյացած միջոցները պետք է ուղղվեն հուշարձանների պահպանության միջոցառումներին՝ նորոգմանը, ամրակայմանը, վերականգմանը, և ամրագրվեն օրենքով: Այս գործընթացն արդյունավետ իրականացնելու և թափանցիկ դարձնելու համար կարելի է ստեղծել հատուկ հիմնադրամ¹⁶:

Հայաստանի պատմամշակութային ժառանգության պահպանության գործում իր ակտիվ դերը պետք է ունենա նաև հասարակությունը: Օրենքով սահմանված է, որ հասարակության յուրաքանչյուր անդամ կարող է աջակցություն ցուցաբերել հուշարձանների հայտնաբերման, պետական հաշվառման, ամրակայման, նորոգման, վերականգնման և օգտագործման գործում: Համոզված ենք, որ, տրամաբանված ու նպատակային կերպով լրացումներ կատարելով օրենքի նշված հոդվածում, հասարակության տարբեր խավերին, շահագրգիռ հասարակական կազմակերպություններին, ինչպես նաև ոչ անտարբեր ու սրտացավ անհատների մի ստվար խմբի հնարավորություն ենք ընձեռնելու ավելի ակտիվ և նպատակային ուղղորդելու իրենց գործողությունները հուշարձանների պահպանության կարևոր և հայրենասնվեր ասպարեզում: Հասարակության իրավասությունների շրջանակում առաջարկում ենք ընդգրկել պատմամշակութային ժառանգության հանրահռչակման, քաղաքացիների մեջ հայրենասիրության, հուշարձանների նկատմամբ պատասխանատու վերաբերմունքի, հուշարձանների պահպանության հետ կապված ծրագրերի, առաջարկությունների ներկայացում, հասարակական վերահսկողության իրականացում օրենքի պահանջների կատարման նկատմամբ, հուշարձանների վիճակի մշտադիտարկման (մոնիթորինգ) իրականացում, հուշարձանների ամրակայման, նորոգման, վերականգնման և/կամ այլ անհրաժեշտ աշխատանքների իրականացման համար ֆինանսավորման աղբյուրների որոնում (ֆոնդայզինգի իրականացում), անհրաժեշտ նախագծանախահաշվային փաթեթների հետ կապված աշխատանքներին աջակցության կազմակերպում: Հասարակության ներգրավման գործընթացն իրականացնելու և ուղղորդելու համար անհրաժեշտ ենք համարում ստեղծել համապատասխան հասարակական խորհուրդ, որում ընդգրկված կլինեն հուշարձանների պահպանության բնագավառի տարբեր մասնագետներ, շահագրգիռ երիտասարդություն, հասարակական կազմակերպությունների

¹⁵ Рекомендация ЮНЕСКО, Париж, 16. 11. 1972, глава V; Հարությունյան 2005, 93:

¹⁶ АВ 2009, 71; Мартыненко 2012, 238.

նախանձախնդիր ներկայացուցիչներ, պետական լիազոր մարմնի ներկայացուցիչներ¹⁷:

Ի մի բերելով վերոշարադրյալը՝ կարելի է եզրակացնել, որ նման համագործակցության շնորհիվ ձեռնարկված միջոցներն իսկապես կնպաստեն Հայաստանի հարուստ ու բազմաբնույթ պատմամշակութային ժառանգության պահպանությանը, հաջորդ սերունդներին դրա հնարավորինս անխաթար ու ամբողջական փոխանցմանը, այդ ուղղությամբ հասարակական գիտակցության բարձրացմանը և իրական հիմքեր կստեղծեն մատաղ սերնդի հայեցի ու հայրենասիրական դաստիարակության համար:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Սարգսյան 2005 – **Գ. Գ. Սարգսյան**, *Պատմամշակութային հուշարձանների պահպանության հիմունքներ*, Երևան:
2. Հարությունյան 2005 – **Վ. Ս. Հարությունյան**, Ճարտարապետական հուշարձանների վերականգնումը, Երևան:
3. АВ 2009 – «**Аналитический вестник**», N 5 (372). Москва.
4. Мартыненко 2012 – **И. Э. Мартыненко**, *Международная и национальная правовые системы охраны историко-культурного наследия государств-участников СНГ*, Москва.

ВИТОРИЯ ИСААКЯН
СОИСИКМЗ

ЗАМЕТКИ ПО ПОВОДУ НЕКОТОРЫХ ПОЛОЖЕНИЙ В ПРАВОВОМ ПОЛЕ В СФЕРЕ НЕДВИЖИМЫХ ПАМЯТНИКОВ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

(Резюме)

Ключевые слова: Памятник, историко-культурное наследие, правовое поле, охрана памятников, реставрация, консервация

В условиях стремительного развития и глобализации современного

¹⁷Закон Ставропольского края РФ. Статья 10; տե՛ս **Рекомендация... глава VI.**

общества становится важным сохранение историко-культурного наследия, основываясь на котором, народы выстраивают стратегию выживания и приспособления к современной жизни. Для сохранения национального историко-культурного наследия важное значение имеют соответствие законодательной базы существующим проблемам, их решение, формирование ответственности перед обществом. В статье рассматриваются вопросы, связанные с необходимостью создания охранной документации памятников, с правом собственности/пользования/, вовлечением современного общества в процесс охраны памятников истории и культуры.

VICTORIA ISAHAKYAN
SPHECMR

NOTES ON SOME PROVISIONS IN THE RIGHT FIELD IN THE AREA OF REAL ESTATE MONUMENTS OF HISTORY AND CULTURE

(Summary)

Key words: *Monument, historical-cultural heritage, legal field, monument protection, restoration, conservation*

In the conditions of the swift development of modern society and the increasing globalization the protection of historical-cultural heritage is more urgent and each nation basing on it tries to implement the imperishable desire of the adaptation to the modern ways of life and of survives. In the sphere of the protection of historical-cultural heritage, it is very important to be a correspondence between the existing problems and the legislative field and to enhance the responsibility of society. The issues on the historical and cultural immovable monuments necessary documents' package, on the property/utilization right, on the involvement of the modern society in the process of the monuments' protection are monitored in this article.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ – АББРИВИАТУРА – ABBREVIATIONS

1. **ԳՊՀ** – Յանկա Կուլպալայի անվան Գրողնոյի պետական համալսարան, Գրողնո:

2. **ՀՀԱԱ** – ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքները, Երևան:

3. **ԵՊՀ** – Երևանի պետական համալսարան, Երևան:

4. **ԷՊՀԱԹ** – «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան, Երևան:

5. **ՀԱԱՊՊԱԹՍ** – Հայոց ազգագրության և ազգագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան «Սարդարապատ», Սարդարապատ:

6. **ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ** – Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան:

7. **ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ** – Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան:

8. **ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ** – Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի:

9. **ՀՊՄՀ** – Խաչատուր Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան

10. **ՄՄԱԵԺ** – Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (ժողովածու), Երևան

11. **ՇՊՄԺ** – Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը (ժողովածու), Գյումրի:

12. **ՊԲՀ** – Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան:

13. **ՊՄԱԹՊՄՊԾ** – «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ:

14. **ՎԱԹ** – Վրաստանի ազգային թանգարան, Թբիլիսի:

15. **ՎՀՀՖ** – Վարշավայի համալսարանի հնագիտության ֆակուլտետ, Վարշավա:

16. **ԱԳՍՄ** – Армянский государственный педагогический университет им. Хачатуря Абовяна, Ереван.

17. **ԱՅՓԿ** – Археология, Этнография, Фольклористика Кавказа, Ереван, Тбилиси, Баку.

18. **ВДИ** – Вестник Древней Истории, Москва.

19. **ВМУ** – Вестник Московского университета, Москва.

20. **ВОН** – Вестник Академии Наук Армянской ССР, Общественные науки. Ереван.

21. **ВТГУ** – Вестник Томского государственного университета, Томск.

22. **ГГУ** – Гродненский государственный университет имени Янки Купалы, Гродно.
23. **ГМЭНОДАС** – Государственный музей этнографии и национально-освободительного движения Армении «Сардарапат», Сардарапат.
24. **ДВ** – Древний Восток (сборник статей), Ереван.
25. **ИАЭ НАН РА** – Институт Археологии и этнографии Национальной Академии Наук Республики Армения, Ереван.
26. **ИБ НАН РА** – Институт Востоковедения Национальной Академии Наук Республики Армения, Ереван.
27. **ИФЖ** – Историко-филологический журнал, Ереван.
28. **КСИА** – Краткие сообщения Института Археологии, Москва.
29. **КСИИМК** – Краткие сообщения Института истории и материальной культуры, Москва.
30. **КУКН** – Н.В. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван 2010.
31. **МАК** – Материалы по археологии Кавказа, Москва.
32. **НМГ** – Национальный Музей Грузии, Тбилиси.
33. **СА** – Советская Археология, Москва.
34. **СОИСИМКЗ** – «Служба по охране исторической среды и историко-культурных музеев-заповедников» ГНО, Ереван.
35. **УКН** – Г.А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, Москва 1960.
36. **ФАВУ** – Факультет археологии Варшавского университета, Варшава.
37. **ШЦАИ НАН РА** – Ширакский центр арменоведческих исследований, Национальной Академии Наук Республики Армения, Гюмри.
38. **ЭИАМЗ** – “Эребуни” историко-археологический музей-заповедник, Ереван.
39. **AIA** – Anatolian Iron Ages, Ankara.
40. **AJNES** – “Aramazd”, Armenian Journal of Near Eastern Studies, Yerevan.
41. **AMIT** – Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Berlin.
42. **AS** – Anatolian Studies, London.
43. **ASPU** – Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Yerevan.
44. **ASRS** – “Arkansas Archeological Survey Research Series”, Fayetteville.
45. **BAR** – British Archaeological Reports, Oxford.
46. **BSFE** – Bulletin de la Société Française d’Égyptologie, Paris.
47. **BYZAS** – Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul.

48. **CTU** – M. Salvini, *Corpus dei testi urartei*, t. I-IV, Roma.
49. **EHAMR** – “Erebuni” historical-archaeological museum-reserve, Yerevan.
50. **FAUW** – Faculty of Archaeology, University of Warsaw, Warsaw.
51. **GSU** – Grodno State University, after Yanka Kupala, Grodno.
52. **JMR** – Journal of Mosaic Research, Bursa.
53. **JRAS** – The Journal of the Royal Asiatic Society, London.
54. **JSF** – Journal of Socio-Economics, London.
55. **JVGR** – Journal of Volcanology and Geothermal Research, ISSN 0377-0273.
56. **IOS NAS RA** – Institute of Oriental Studies National Academy of Sciences of Republic of Armenia, Yerevan.
57. **IAE NAS RA** – Institute of Archaeology and Ethnography National Academy of Sciences of Republic of Armenia, Yerevan.
58. **KST** – Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara.
59. **MDAIK** - Mitteilungen des Deutschen Institutes für Ägyptische Altertumskunde in Kairo, Berlin.
60. **MEFRA** – Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité.
61. **NMAEHLSS** – National Museum of Armenian Ethnography and History of the Liberation Struggle “Sardarapat”, Sardarapat.
62. **NMG** – National Museum of Georgia, Tbilisi.
63. **PAM** – Polish Archaeology in the Mediterranean, Warsaw.
64. **SPHECMR** – “Service for the Protection of Historical Environment and Cultural Museum-Reservations” NCSO, Yerevan.
65. **SCAS NAS RA** – Shirak Center for Armenian Studies National Academy of Sciences of Republic of Armenia, Gyumri.
66. **SPO** – Studi di Preistoria Orientale, Roma.
67. **SAAS** – State Archives of Assyria Studies, Helsinki.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

1. Առաջաբան - Предисловие - Preface -----	3
2. Արամ Բոսյան - Եփրատյան կոնտակտային գոտու հյուսիսային դարպասը. Երզնկայի դաշտը	
Арам Косьян - Северные ворота евфратийской контактной зоны: равнина Ерзнка	
Aram Kosyan - Northern Gates of the Euphratian Contact Zone: the Plain of Erznka -----	5
3. Միխայիլ Բադալյան, Աննա Ազիզյան - Կուր-արաքսյան խեցեղեն	
Чаруфիր Բլուրից	
Михаил Бадалян, Анна Азизян - Куро-араксская керамика из Кармир-Блура	
Mikhail Badalyan, Anna Azizyan - Kura-araxes Pottery from Karmir-Blur ---	19
4. Աշոտ Փիլիպոսյան, Զիշտոֆ Յակուբյակ, Ռուզան Մկրտչյան, Մաթեոշ Իսկրա, Հասմիկ Սիմոնյան, Տիգրան Չաքյան, Ներսես Մամիկոնյան, Արտավազդ Չաքյան, Աստղիկ Սիմոնյան, Լուսինե Ալեքսանյան, Մենուա Գևորգյան, Միխայիլ Բադալյան, Կարեն Փահլևանյան - Մեծամորի 2011 - 2018 թթ. պեղումները. նախնական հաղորդում	
Ашот Пилипосян, Кшиштоф Якубяк, Рузан Мкртчян, Матеуш Искра, Асмик Симонян, Тигран Закян, Нерсес Мамиконян, Артавазд Закян, Астхик Симонян, Лусинэ Алексанян, Менуа Геворгян, Михаил Бадалян, Карен Пахлеваниян - Раскопки Мецамора в 2011 - 2018 гг: предварительный отчет	
Ashot Piliposyan, Krzysztof Jakubiak, Ruzan Mkrtchyan, Mateush Iskra, Hasmik Simonyan, Tigran Zakyan, Nerses Mamikonyan, Artavazd Zakyan, Astghik Simonyan, Lusine Aleksanyan, Menua Gevorgyan, Mikhail Badalyan, Karen Pahlevanyan - The Excavations of Metsamor in 2011 – 2018: Preliminary Report -----	30
5. Գոդերձի Նարիմանիշվիլի - Некоторые вопросы истории Южного Кавказа XV-XIV вв. до н.э. по материалам могильника Сафар-Хараба (Триалети)	
Գոդերձի Նարիմանիշվիլի - Հարավային Կովկասի մ.թ.ա. XV-XIV դդ. պատմության որոշ հարցեր ըստ Սաֆար-Հարաբա դամբարանադաշտի (Թրիալեթի) կյութերի	
Goderdzi Narimanishvili - Some Questions of the History of the XV-XIV Centuries of South Caucasus According to the Materials of Safar-Kharaba necropolis (Trialeti) -----	69

- 6. Հասմիկ Սիմոնյան** - Եթիունյան բնակչության սննդակարգում երկաթի բաղադրատարրի քննական պարունակության խնդրի շուրջ
Асмик Симонян - Проблема оличества содержания компонента железа в питании населения Этиуни
Hasmik Simonyan - The Problem of the Quantity of the Iron Component in the Diet of the Etiunian Population ----- 103
- 7. Երվանդ Գրեկյան** - «Սարդուրյան տարեգրության» կառուցվածքը և ժամանակագրական որոշ հարցեր
Ерванд Грекян - Структура “Сардуриевской летописи” и некоторые хронологические вопросы
Ervand Grekyan - The Structure of the “Annals of Sarduri” and Some Chronological Issues ----- 111
- 8. Գարեգին Թումանյան, Աշոտ Փիլիպոսյան** - Ստուգողական պեղումներ Էրեբունիում 2008 թ.
Гарегин Туманян, Ашот Пилипосян – Разведывательные раскопки в Эребуни в 2008 г.
Garegin Tumanyan, Ashot Piliposyan - Archaeological Surveys at Erebuni in 2008 ----- 127
- 9. Kzysztof Jakubiak** – Marina El Alamein, polish-egyptain excavations in the Greek-Roman town at the shores of the mediterranean see (Egypt). Seasons 2012-2013
Զիշտոֆ Յակուբյակ – Լեհ-եգիպտական հնագիտական արշավախմբի պեղումները միջերկրականի ափին գտնվող հունահռոմեական Մարինա Էլ-Ալամեյն քաղաքում 2012-2013 թթ. (Եգիպտոս)
Кшиштоф Якубяк – Раскопки польско-египетской археологической экспедиции на берегу Средиземного моря в городище Марина Эль-Аламейн (Египет): сезоны 2012-2013 ----- 151
- 10. Արտավազդ Չաքյան, Արաքսյա Մեշինյան** – Պահպանական պեղումներ ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Ազատ գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու տարածքում
Артавазд Замян, Араксия Мешинян - Охранные раскопки на территории церкви сб. Аствацацин (св. Богородицы) в селе Азат Гегаркунийской области РА
Artavazd Zakyan, Araksya Meshinyan - Protective Excavations in the Territory of Saint Astvatsatsin Church of Azat Village of the Province of Gegharkunik of RA ----- 165

11. Լիաննա Գևորգյան - Հայաստանի և Արցախի որոշ երկրագիտական թանգարանների գործունեության շուրջ Лианна Геворгян - О некоторых краеведческих музеях Армении и Арцаха Lianna Gevorgyan - Some Local Lore Museums of Armenia and Artsakh----	179
12. Արթուր Հովհաննիսյան - Գյումրի քաղաքի թանգարաններն այսօր (համառոտ ակնարկ) Артур Оганесян - Музеи города Гюмри сегодня (краткий обзор) Artur Hovhannisyan - Museums of Gyumri City Today (Short Review)-----	192
13. Սուսաննա Խաչատրյան - Կոստանդնուպոլսի հայ ամիրաների բարեգործական ձեռնարկումները Сусанна Хачатрян - Благотворительная деятельность армянских амира Константинополя Susanna Khachatryan - Constantinople Armenian Amiras' Charitable Actions -----	208
14. Игорь Мартыненко - Правовой режим музейных ценностей Igor Martinenko - The Legal Regime of Museum Values Իգոր Մարտինենկո - Թանգարանային արժեքների իրավական ռեժիմը -----	219
15. А. Вартанян - Особенности правового регулирования в Республике Беларусь порядка отчуждения объектов недвижимости, являющихся историко-культурной ценностью A. Vartanyan - Peculiarities of Legal Regulation in the Republic of Belarus Order of Alienation of Real Estate Objects that are Historical and Cultural Value Ա. Վարդանյան - Բելառուսի Հանրապետությունում պատմամշակութային արժեք ունեցող անշարժ հուշարձանների օտարման կարգը. իրավական կարգավորման առանձնահատկությունները -----	228
16. Վիկտորիա Իսահակյան - Դիտարկումներ պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների իրավական դաշտի որոշ խնդիրների շուրջ Витория Исаакян - Заметки по поводу некоторых положений в правовом поле в сфере недвижимых памятников истории и культуры Victoria Isahakyan - Notes on Some Provisions in the Right Field of History and Culture -----	237
Համառոտագրություններ - Аббревиатура - Abbreviations -----	246

Թուղթ՝ կավճապատ, չափեր՝ 70x100 1/16
Ծավալ՝ 15.75 մամուլ
Տպագրվել է «Հայկ Հովսեփյան» ԱԶ տպարանում:
Հասցե՝ ՀՀ, ք. Երևան, Ն. Դուման 1, բն. 56
Հեռ.՝ +374 91 903590
Էլ. հասցե՝ haykprint@mail.ru

9 789939 867564

ԵՐԵՎԱՆ 2023